

Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών

Τέχνη, Πολιτιστική Κληρονομιά, Αναπτυξιακές Πολιτικές

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

«Τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία της Αγγλοκρατίας στα Κύθηρα ως
ζήτημα διατήρησης και ανάδειξης της πολιτιστικής κληρονομιάς:

Η περίπτωση του σχολείου της Μηλαπιδέας»

Ελένη Στάθη

A.M. 524662

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Αργυρώ Λουκάκη

Πάτρα, Ιούλιος 2026

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία της φοιτήτριας που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης η συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας της συγγραφέως/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση της συγγραφέως/δημιουργού. Η συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

«Τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία της Αγγλοκρατίας στα Κύθηρα ως
ζήτημα διατήρησης και ανάδειξης της πολιτιστικής κληρονομιάς:

Η περίπτωση του σχολείου της Μηλαπιδέας»

Ελένη Στάθη

Επιτροπή Κρίσης

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια:

Αργυρώ Λουκάκη

Ομότιμη καθηγήτρια ΕΑΠ

Συν-Επιβλέπουσα Καθηγήτρια:

Παναγιώτα Πάντζου

Καθηγήτρια-Σύμβουλος ΕΑΠ

Πάτρα, Ιούλιος 2026

*Στον Πολυχρόνη, τον γιο μου...
είθε μαζί για πάντα στα Κύθηρα...*

Ευχαριστίες

Το μεταπτυχιακό αυτό δεν αποτέλεσε για εμένα μόνο μια ακαδημαϊκή εμπειρία. Στην πλέον δύσκολη περίοδο της ζωής μου λειτούργησε ως ένα σταθερό σημείο αναφοράς που με βοήθησε να σταθώ και να συνεχίσω.

Αποτελεί ιδιαίτερη τιμή για εμένα να εκφράσω τη βαθιά μου ευγνωμοσύνη στην Ομότιμη Καθηγήτρια κα Αργυρώ Λουκάκη για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε, την καθοδήγηση και τη διαρκή ενθάρρυνσή της. Οι παρατηρήσεις και οι υποδείξεις της υπήρξαν καθοριστικές στην εξέλιξη της παρούσας μελέτης, ενώ η ευρύτητα της σκέψης και η επιστημονική της οξυδέρκεια επηρέασαν σε σημαντικό βαθμό τον τρόπο με τον οποίο προσέγγισα ερευνητικά το αντικείμενο.

Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τη συνεπιβλέπουσα καθηγήτρια κα Νότα Πάντζου για το ενδιαφέρον και τις επισημάνσεις της σε ζητήματα του ερευνητικού της πεδίου που με βοήθησαν να προσεγγίσω το θέμα με μια πιο ανοιχτή ματιά.

Ευχαριστώ τη φίλη και συμφοιτήτριά μου Ευγενία Πιάγκου με την οποία μας συνδέει μια μακρόχρονη φιλία. Ήταν εκείνη που με παρότρυνε να ξεκινήσω μαζί της αυτό το μεταπτυχιακό πρόγραμμα, δίδοντάς μου το έναυσμα να κάνω το επόμενο βήμα.

Ευχαριστώ από καρδιάς τη φίλη και συμφοιτήτριά μου Βασιλεία Σιατούνη, με την οποία γνωριστήκαμε μέσα από το πρόγραμμα, αλλά στην πορεία μοιραστήκαμε πολλά περισσότερα από τις απαιτήσεις και τις υποχρεώσεις των σπουδών. Η ανιδιοτελής βοήθειά της, η ειλικρινής στήριξη και η διαρκής παρουσία της υπήρξαν από τα πράγματα που θα θυμάμαι περισσότερο από αυτή την εμπειρία.

Ευχαριστίες επίσης θα ήθελα να απευθύνω σε όλους όσους, με διαφορετικούς τρόπους, συνέβαλαν στην εκπόνηση της παρούσας μελέτης. Άνθρωποι που ανταποκρίθηκαν με προθυμία και μοιράστηκαν μαζί μου γνώσεις, εμπειρίες, μαρτυρίες, υλικό και πολύτιμο χρόνο. Η επικοινωνία που αναπτύχθηκε κατά τη διάρκεια της έρευνας μου έδωσε την ευκαιρία να γνωρίσω καλύτερα τους ανθρώπους των Κυθέρων και υπήρξε από τις πιο πολύτιμες απολαβές αυτού του εγχειρήματος.

Κλείνοντας, ευχαριστώ από καρδιάς τον άνθρωπο της ζωής μου Χρήστο, για την αγάπη του και για τον τρόπο με τον οποίο στάθηκε δίπλα μου καθ' όλη τη διάρκεια αυτής της προσπάθειας.

Περίληψη

Η παρούσα εργασία εξετάζει τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία της Βρετανικής Προστασίας (1815–1864) στα Κύθηρα ως δίκτυο πολιτιστικής κληρονομιάς, με εστία το σχολείο της Μηλαπιδέας (1825) ως κρίσιμη περίπτωση μελέτης. Μέσω μεικτής μεθοδολογίας—αρχιτεκτονική τυπολογική ανάλυση, ερωτηματολόγιο, δομημένες συνεντεύξεις και φωτογραφική τεκμηρίωση, με αρχειακή έρευνα βασισμένη κατά κύριο λόγο σε δευτερογενείς και δημοσιευμένες πηγές—διερευνώνται τρία αλληλένδετα επίπεδα: η αρχιτεκτονική γραμματική των κτιρίων και η σχέση της με την αλληλοδιδασκτική παιδαγωγική· οι δυναμικές διαπραγμάτευσης μεταξύ βρετανικής διοίκησης και τοπικής κοινωνίας· και η σύγχρονη λειτουργία των κτιρίων ως τόπων μνήμης. Το θεωρητικό πλαίσιο αντλεί από τη μετα-αποικιακή θεωρία (Bhabha, de Certeau, Said), τις σπουδές μνήμης (Assmann, Halbwachs, Hirsch, Nora) και τη θεωρία πολιτιστικής κληρονομιάς (Hayden, Huyssen, Smith). Τα ευρήματα αναδεικνύουν μια εντυπωσιακή ασυμμετρία διατήρησης μεταξύ ανεγερθέντων και μετασκευασμένων κτιρίων, εξηγήσιμη μέσω της κριτικής του Θεσμικά Εξουσιοδοτημένου Λόγου για την Κληρονομιά (Authorized Heritage Discourse). Η εργασία καταλήγει σε συγκεκριμένη στρατηγική διαχείρισης: τη «Διαδρομή Αγγλοκρατίας στα Κύθηρα» ως ενιαίο πολιτιστικό τόπο, με αρχές αναστρέψιμης επανάχρησης, ιεραρχημένων αποδεκτών χρήσεων και συμμετοχικής διαχείρισης μέσω δικτύου πέντε βασικών φορέων: του Δήμου Κυθήρων και Αντικυθήρων, της Επιτροπής Εγχωρίου Περιουσίας Κυθήρων και Αντικυθήρων, του Κυθηραϊκού Ιδρύματος Πολιτισμού και Ανάπτυξης (Κ.Ι.Π.Α.), της Ιεράς Μητροπόλεως Κυθήρων και Αντικυθήρων και των Κυθηραϊκών συλλόγων εσωτερικού και διασποράς.

Λέξεις – Κλειδιά: αλληλοδιδασκτική μέθοδος · Αγγλοκρατία · Κύθηρα · πολιτιστική κληρονομιά · τόποι μνήμης · Θεσμικά Εξουσιοδοτημένος Λόγος · Μηλαπιδέα

“The Monitorial Schools of the British Administration in Kythera as a Matter of Cultural Heritage Preservation and Valorization: The Case of the Milapidea School”

Eleni Stathi

Abstract

This thesis examines the monitorial (Lancasterian) schools of the British Protectorate (1815–1864) in Kythera as a cultural heritage network, focusing on the school of Milapidea (1825) as a critical case study. Through a mixed methodology— architectural typological analysis, a questionnaire, oral/structured interviews and photographic documentation, together with archival research based primarily on secondary and published sources— three interrelated levels are investigated: the architectural grammar of the buildings and its relationship to monitorial pedagogy; the dynamics of negotiation between the British administration and local society; and the contemporary function of the buildings as sites of memory. The theoretical framework draws on postcolonial theory (Bhabha, de Certeau, Said), memory studies (Assmann, Halbwachs, Hirsch, Nora) and cultural heritage theory (Hayden, Huyssen, Smith). The findings reveal a striking asymmetry of preservation between purpose-built and converted buildings, which can be explained through a critique of the Authorized Heritage Discourse (AHD). The thesis concludes with a concrete management strategy: the “Route of the British Protectorate in Kythera” as a unified cultural site, governed by principles of reversible reuse, a hierarchy of acceptable uses, and participatory management through a network of five key stakeholders: the Municipality of Kythera and Antikythera, the Committee of the Local Estate of Kythera and Antikythera (Egchorios Periousia), the Kytherian Foundation for Culture and Development (K.I.P.A.), the Holy Metropolis of Kythera and Antikythera, and the Kytherian associations in Greece and the diaspora.

Keywords: monitorial method; British Protectorate; Kythera; cultural heritage; sites of memory; Authorized Heritage Discourse; Milapidea

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	vi
Abstract	vii
Περιεχόμενα	viii
Κατάλογος Εικόνων	x
Κατάλογος Πινάκων.....	xiii
Κατάλογος Χαρτών.....	xiii
Συντομογραφίες & Ακρωνύμια.....	xiv
Κεφάλαιο 1: Εισαγωγή.....	1
1.1 Θεματικό πλαίσιο και σημασία της έρευνας.....	1
1.2 Επισκόπηση βιβλιογραφίας — Η εργασία στο πλαίσιο της υπάρχουσας έρευνας.....	2
1.3 Θεωρητικό πλαίσιο	3
1.4 Ερευνητικά ερωτήματα και στόχοι	4
1.5 Η Μηλαπιδέα ως κρίσιμη περίπτωση μελέτης.....	5
1.6 Μεθοδολογία.....	5
1.7 Δομή της εργασίας	6
Κεφάλαιο 2: Ιστορικό και Πολιτιστικό Πλαίσιο	7
2.1 Ιστορική αναδρομή στην Αγγλοκρατία στα Κύθηρα: Πολιτικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά	9
2.1.1 Από την Ενετοκρατία στους Ναπολέοντειους πολέμους.....	9
2.1.2 Από τη Β' Γαλλοκρατία στη Βρετανική επικυριαρχία	10
2.1.3 Το Ηνωμένο Κράτος των Ιονίων Νήσων και οι πολιτικές μεταβολές.....	11
2.1.4 Πολιτική περιφέρεια και τόπος εξορίας: Τα Κύθηρα στη γεωγραφία του ριζοσπαστικού κινήματος.....	14
2.1.5 Πληθυσμιακές εξελίξεις και κοινωνικές μεταβολές στα Κύθηρα	14
2.2 Η Αγγλοκρατία και η ανάπτυξη της εκπαίδευσης	16
2.2.1 Ιδεολογικά θεμέλια της βρετανικής εκπαιδευτικής πολιτικής.....	16
2.2.2 Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος ως εργαλείο μαζικού αλφαριθμητισμού.....	17
2.2.3 Η εφαρμογή στα Κύθηρα: Macphail, υποδομές και χρηματοδότηση.....	20
2.3 Η δημιουργία σχολείων ως κοινωνικά και πολιτιστικά σημεία αναφοράς.....	26
2.4 Κοινωνικές και πολιτιστικές επιδράσεις της βρετανικής παρουσίας.....	29
2.5 Συμπέρασμα κεφαλαίου	32
Κεφάλαιο 3: Η αρχιτεκτονική των αλληλοδιδασκτικών σχολείων στα Κύθηρα: Συγκριτική θεώρηση	34
3.1 Χαρακτηριστικά της αρχιτεκτονικής των σχολείων	34
3.2 Σχέδιο και υλικά: Τοπικές προσαρμογές στην αγγλική αρχιτεκτονική	35
3.3 Αρχιτεκτονικές επιρροές και οι κοινωνικές ανάγκες της εποχής.....	40
3.4 Μελέτη συγκεκριμένων σχολείων	44
3.4.1 Το σχολείο της Μηλαπιδέας	45
3.4.2 Το σχολείο της Κάτω Χώρας Μυλοποτάμου.....	51
3.4.3 Το «Αστικόν» Σχολείο Ποταμού	55
3.4.4 Η Σχολή του Αγίου Θεοδώρου: η περίπτωση της μετασκευής.....	58
3.5 Σύγκριση με αντίστοιχα παραδείγματα.....	62
3.6 Συμπέρασμα κεφαλαίου	68
Κεφάλαιο 4: Τα Σχολεία, η Τοπική Κοινωνία και Μνήμη	70
4.1 Τα σχολεία στο παρελθόν: η οικειοποίηση ενός βρετανικού θεσμού.....	72

4.1.2 Η αγγαρεία ως μηχανισμός τοπικής προσαρμογής.....	73
4.1.3 Ο πρωτόσχολος ως υβριδική φιγούρα.....	75
4.1.4 Τα διδασκτικά υλικά: μετάφραση και μεταβολή της αγγλικής αυθεντίας.....	76
4.1.5 Έμφυλος αποκλεισμός και όρια της οικειοποίησης.....	77
4.1.6 Υλικές συνθήκες και ενσωμάτωση στην αγροτική καθημερινότητα.....	79
4.1.7 Εμπειρική τεκμηρίωση: αριθμοί φοίτησης και η συνύπαρξη με την προσφυγική κρίση	79
4.1.8 Τα όρια της οικειοποίησης: η εξέγερση των Φρατσίων (1825).....	80
4.2. Τα σχολεία στη μνήμη: μεθοδολογία και ανάλυση μαρτυριών	83
4.2.1 Τετραμερής τυπολογία μνήμης.....	84
4.2.2 Εμβάθυνση σε κεντρικές μαρτυρίες.....	85
4.3. Τα σχολεία στο παρόν: αξιολογήσεις, στάσεις και προοπτικές.....	87
4.3.1 Σημερινή κατάσταση των κτιρίων	87
4.3.2 Στάσεις απέναντι στην αλλαγή χρήσης.....	88
4.3.3 Συμμετοχικότητα και προοπτικές δράσης.....	89
4.4 Σύνθεση: Η αμφίδρομη φύση της αποικιακής εμπειρίας.....	90
Κεφάλαιο 5: Αρχιτεκτονική και Μνήμη — Πολιτιστική Κληρονομιά και Ταυτότητα.....	92
5.1 Η αρχιτεκτονική ως φορέας μνήμης και τοπικής ταυτότητας	92
5.2 Η αρχιτεκτονική κληρονομιά και η διατήρηση της μνήμης της Αγγλοκρατίας	94
5.3 Σχολεία και συλλογική μνήμη: η σημασία των κτιρίων στην τοπική κουλτούρα .	108
5.4 Προστασία και ανάδειξη της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς μέσα από την πολιτιστική μνήμη	112
5.5 Παράγοντες που επηρεάζουν την κατανόηση και την ερμηνεία της κληρονομιάς	118
5.6 Συμπεράσμα κεφαλαίου	122
Κεφάλαιο 6: Στρατηγικές διατήρησης και ανάδειξης — Συμπεράσματα και προτάσεις .	123
6.1 Από τη θεωρία στην πράξη: η Μηλαπιδέα ως δοκιμαστικό πεδίο.....	123
6.2 Δίκτυο, όχι μεμονωμένο μνημείο: η αλληλοδιδασκτική κληρονομιά ως ενιαίος πολιτιστικός τόπος	125
6.2.1 Μνημειακότητα και αορατότητα: η ασυμμετρία διατήρησης.....	126
6.3 Αρχές αναστρέψιμης επανάχρησης: από τη μελέτη Φατσέα στην εφαρμογή	132
6.4 Πολιτισμικός τουρισμός με ιστορική ευθύνη	137
6.5 Συμμετοχικά μοντέλα: η ώρα που κλείνει	139
6.6 Συμπεράσματα και ανοιχτά ερωτήματα.....	144
Βιβλιογραφία.....	148
Ξενόγλωσση	148
Ελληνόγλωσση.....	154
Αρχειακές Πηγές:.....	162
Παράρτημα Α: «Λανκαστριανό πρότυπο και κατάλογος σχολείων Αγγλοκρατίας στα Κύθηρα».....	165
Παράρτημα Β: «Χάρτης αλληλοδιδασκτικών σχολείων Κυθήρων (19ος αιώνας)».....	199
Διαδραστικός χάρτης	200
Παράρτημα Γ: «Μεθοδολογικά τεκμήρια (ερωτηματολόγιο, πρωτογενές υλικό)».....	201
Παράρτημα Δ: «Δομημένες συνεντεύξεις».....	229
Παράρτημα Ε: «Αρχειακά τεκμήρια — Γενικά Αρχεία Κράτους / Τοπικό Αρχείο Κυθήρων (ΤΑΚ)»	244
Παράρτημα Ζ: «Διαδραστικός χάρτης κτηρίων Αγγλοκρατίας στα Κύθηρα (1815–1864) — Διαδρομή πολιτισμικής κληρονομιάς».....	256

Κατάλογος Εικόνων

Εικόνα 2.1: «Ελλάδα και Ιόνια Νησιά», John Arrowsmith, Λονδίνο 1832.....	8
Εικόνα 2.2: Πορτραίτο του σερ Thomas Maitland (1759–1824), πρώτου Λόρδου Αρμοστή του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων (1815–1824).	11
Εικόνα 2.3: «Ιόνια Νησιά και Μάλτα», John Arrowsmith (1844).....	12
Εικόνα 2.4: Σημαία του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων (1815–1864).	13
Εικόνα 2.5: Πληθυσμιακή εξέλιξη των Κυθήρων, 1788–1825.	15
Εικόνα 2.6: Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος σε λειτουργία.	18
Εικόνα 2.7: Γεωγραφική κατανομή των πέντε αλληλοδιδασκτικών σχολείων που ανήγειρε ο τοποτηρητής John Macphail στα Κύθηρα από το 1823 και εξής.	21
Εικόνα 2.8: Δίγλωσση (ιταλικά–ελληνικά) απόφαση της Ιονίου Βουλής της 27ης Ιουλίου 1829, εκτελεστική προγενέστερης ρύθμισης της 13ης Απριλίου 1829 για τα Αλληλοδιδασκτικά Σχολεία του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων.	25
Εικόνα 2.9: Η Αλληλοδιδασκτική Σχολή Μυλοποτάμου.	28
Εικόνα 2.10: Τοπογραφικό διάγραμμα της περιοχής του σχολείου της Μηλαπιδέας (A01, αρ. μελέτης F3-2IX, κλίμακα: 1:200).	29
Εικόνα 2.11: Η επτάτοξη λιθόκτιστη γέφυρα του Ποταμού, Κύθηρα.	31
Εικόνα 3.1: Εσωτερική και εξωτερική άποψη αγροτικών οικίσκων (σπιτότοπων) με θολωτή κατασκευή (βόλτο) στο βουνό πάνω από το Διακόφτι.	39
Εικόνα 3.2: Θολωτή κατοικία στην Παλαιοχώρα.	40
Εικόνα 3.3: Όψη, τομή και κάτοψη του Πανοπτικού (Panopticon) του Jeremy Bentham, σχέδιο του αρχιτέκτονα Willey Reveley (1791).	42
Εικόνα 3.4: Χάρτης Κυθήρων με τη χωροθέτηση των τριών ex novo αλληλοδιδασκτικών σχολείων της Αγγλοκρατίας.	45
Εικόνα 3.5: Η Εν Λειβαδίων Αλληλοδιδασκτική Σχολή (Σχολείο Μηλαπιδέας).	47
Εικόνα 3.6: Πλευρική ΝΑ όψη του σχολείου της Μηλαπιδέας, με την επίσημη πινακίδα του τοπόσημου («Teaching School of Milapidea»).	48
Εικόνα 3.7: Σχολείο Μηλαπιδέας.	49
Εικόνα 3.8: Σχολείο Μηλαπιδέας.	49
Εικόνα 3.9: Σχολείο Μηλαπιδέας.	50
Εικόνα 3.10: Κάτοψη δώματος του σχολείου της Μηλαπιδέας.	50
Εικόνα 3.11: Αεροφωτογραφία του οικισμού της Κάτω Χώρας Μυλοποτάμου.	51
Εικόνα 3.12: Σχολείο Κάτω Χώρας Μυλοποτάμου.	52
Εικόνα 3.13: Λεπτομέρεια της κύριας εισόδου.	52
Εικόνα 3.14: Ιστορική φωτογραφία 1902 του Π.Α. Βλαντή.	53
Εικόνα 3.15: Εσωτερικό του σχολείου της Κάτω Χώρας Μυλοποτάμου.	53
Εικόνα 3.16: Σχολείο Κάτω Χώρας Μυλοποτάμου.	54
Εικόνα 3.17: Κάτοψη ισογείου και δώματος του σχολείου του Μυλοποτάμου.	54
Εικόνα 3.18: Αεροφωτογραφία του Αστικού Σχολείου Ποταμού πριν την αποκατάσταση.	56
Εικόνα 3.19: Ιστορική φωτογραφία του Αστικού Σχολείου Ποταμού.	56
Εικόνα 3.20: Λεπτομέρεια νεοκλασικού παραθύρου της νότιας όψης πριν την αποκατάσταση.	57
Εικόνα 3.21: Λεπτομέρεια της κύριας θύρας εισόδου (νότια όψη) πριν την αποκατάσταση.	57

Εικόνα 3.22: Νότια όψη του Αστικού Σχολείου Ποταμού μετά την ολοκλήρωση των εργασιών αποκατάστασης	58
Εικόνα 3.23: Κάτοψη του Αστικού Σχολείου Ποταμού.	58
Εικόνα 3.24: Γενική άποψη του συγκροτήματος του Αγίου Θεοδώρου το 1964.....	59
Εικόνα 3.25: Πλάγια όψη του σχολείου το 1964, σε πλήρη ερειπιακή κατάσταση.	60
Εικόνα 3.26: Πρόσοψη του σχολείου στη φάση πριν την αποκατάσταση του 1995.....	60
Εικόνα 3.27: Το εσωτερικό του σχολείου, 1995.....	61
Εικόνα 3.28: Η σημερινή μορφή του σχολείου μετά την αποκατάσταση.....	62
Εικόνα 3.29: Clerkenwell Parochial School, Amwell Street, Λονδίνο.....	64
Εικόνα 3.30: Penang Free School, Farquhar Street, Πένανγκ (Μαλαισία).....	65
Εικόνα 3.31: Penang Free School, Green Lane campus.	66
Εικόνα 3.32: Malacca Free School (αργότερα Malacca High School).....	66
Εικόνα 5.1: Καρτ-ποστάλ της Γέφυρας Κατούνι, 1926, εκατό χρόνια μετά την κατασκευή της.....	96
Εικόνα 5.2: Άποψη από τη Μηλαπιδέα προς ανατολάς.....	96
Εικόνα 5.3: Άποψη από τη Γέφυρα Κατουνίου (1826) προς τη Σχολή Μηλαπιδέας (1825).	97
Εικόνα 5.4: Σχολείο Ποταμού (πάνω αριστερά) και γέφυρα Ποταμού (δεξιά).....	99
Εικόνα 5.5: Κεντρική Σχολή Χώρας Κυθήρων, σύγχρονη όψη.	100
Εικόνα 5.6: Άποψη από το προαύλιο της Κεντρικής Σχολής Χώρας Κυθήρων.....	101
Εικόνα 5.7: Ο Φάρος Καψαλίου.	101
Εικόνα 5.8: «Citadel of Cerigo», χαρακτηριστικό του 1888 από αρχειακό υλικό της Γενναδείου Βιβλιοθήκης	102
Εικόνα 5.9: Η δίτοξη γέφυρα του Καψαλίου.....	103
Εικόνα 5.10: Αναμνηστική μαρμαρίνη επιγραφή εντοιχισμένη στη γέφυρα του Καψαλίου αφιερωμένη στον Sir Thomas Maitland, πρώτο Υπάτο Αρμοστή του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων.....	103
Εικόνα 5.11: Σχολείο Μηλαπιδέας — Κάτοψη Δώματος.....	106
Εικόνα 5.12: Άποψη του οικισμού Μυλοποτάμου από αέρος.	107
Εικόνα 5.13: Η πύλη του Κάστρου της Κάτω Χώρας Μυλοποτάμου (1566).	108
Εικόνα 5.14: Π. Α. Βλαντής, σχολή Μυλοποτάμου, 1902.	109
Εικόνα 5.15: Σχολείο Μηλαπιδέας — λεπτομέρεια εισόδου.....	111
Εικόνα 5.16: Σχολείο Μηλαπιδέας, πλάγια όψη σήμερα.....	121
Εικόνα 6.1: Διαδρομή Αγγλοκρατίας.....	129
Εικόνα 6.2: Το Kythera Trails M41.....	131
Εικόνα 6.3: Εξωτερική όψη Οικίας Κλεάνθη, Οδός Θόλου 5	134
Εικόνα 6.4: Εσωτερική αυλή Οικίας Κλεάνθη.	134
Εικόνα 6.5: Ερμηνευτική σήμανση στην είσοδο της Οικίας Κλεάνθη (Οδός Θόλου 5, Αθήνα).....	135
Εικόνα Α1: Κάτοψη της ιδανικής λανκαστριανής σχολικής αίθουσας.	165
Εικόνα Α2: British Schools Museum, Hitchin (Hertfordshire).....	166
Εικόνα Α3: British Schools Museum, Hitchin.....	167
Εικόνα Α1.1: Το «Σχολείο της Πόλεως των Κυθήρων» (Scuola Centrale in Città).....	170

Εικόνα Α1.2: Η κύρια όψη του Δημοτικού Σχολείου Χώρας Κυθήρων στη σημερινή του μορφή.	170
Εικόνα Α1.3: Η πίσω πλευρά του Δημοτικού Σχολείου στον δρόμο Χώρας–Καψαλίου.	171
Εικόνα Α1.4: Η πίσω και πλάγια όψη, όπου διακρίνονται δύο χτισμένα παράθυρα από μεταγενέστερες επεμβάσεις— κλειστά ήδη από τη δεκαετία του 1940.	171
Εικόνα Α1.5: Το σχολείο σε πανοραμική λήψη από υψηλότερο σημείο.	172
Εικόνα Α1.6: Δορυφορική εικόνα (Google Maps) με σημείωση της θέσης της Κεντρικής Σχολής Χώρας.	172
Εικόνα Α2.1: Η παλαιότερη γνωστή φωτογραφία (χρονολογία άγνωστη).....	175
Εικόνα Α2.2: Το κτίριο γύρω στα μέσα της δεκαετίας 1940 (περ. 1945).	176
Εικόνα Α2.3: Έγχρωμη φωτογραφία ίδιας εποχής — ο κτιριακός συνδυασμός της πλατείας Τζιγγούρας.	176
Εικόνα Α2.4: Το κτίριο σε κατάσταση εγκατάλειψης.	177
Εικόνα Α2.5: Χρήση ως ταβέρνα (παλαιότερη φάση).	177
Εικόνα Α2.6: Εξωτερικός χώρος σήμερα— εστιατόριο «Φαμίλια».	178
Εικόνα Α2.7: Εσωτερικό σήμερα. Καλαμένα οροφή, ροζ τοιχοποιία.	178
Εικόνα Α3.1: Κάτοψη του κτιρίου.	180
Εικόνα Α3.2: Το κτίριο πριν την αποκατάσταση — προστινή όψη με το Κάστρο στο βάθος.	181
Εικόνα Α3.3: Η είσοδος πριν την αποκατάσταση — πελεκητό ανώφλι, λιθόδομος τοίχος και σκάλα στον βράχο.	181
Εικόνα Α3.4: Η πλαϊνή όψη πριν την αποκατάσταση— διακρίνονται τα ανοίγματα και η αργολιθοδομή.	182
Εικόνα Α3.5: Προστινή όψη μετά την αποκατάσταση— λευκή ασβέστωση, θολωτός όγκος, κάστρο στο βάθος.	182
Εικόνα Α3.6: Πίσω όψη μετά την αποκατάσταση— ο θολωτός όγκος ενσωματωμένος στο βραχώδες ανάγλυφο.	183
Εικόνα Α3.7: Η θέση του κτιρίου (βέλος) κάτω από τα τείχη του Κάστρου Χώρας.	183
Εικόνα Α4.1: Χαλκογραφία Vue de la ville de Cerigo, André Grasset de Saint-Sauver (τέλη 18ου αι.).	186
Εικόνα Α4.2: Ο τρούλος του ναού του Αγίου Μαρτίνου/Αγίου Μηνά.	186
Εικόνα Α4.3: Η είσοδος του ναού.	187
Εικόνα Α4.4: Γενική άποψη από τα νότια.	187
Εικόνα Α4.5: Το ναϊκό σύνολο εντός της βλάστησης.	188
Εικόνα Α4.6: Λεπτομέρεια εισόδου (από έξω) με τους πελεκητούς λίθους του πλαισίου.	188
Εικόνα Α4.7: — Λεπτομέρεια εισόδου (από μέσα).	189
Εικόνα Α4.8: Εσωτερικό.	190
Εικόνα Α4.9: Λατινική επιτύμβια επιγραφή (1622–1623)	191
Εικόνα Α4.10: Το συγκρότημα του Αγίου Μηνά / Αγίου Μαρτίνου (βέλος) όπως διακρίνεται από το Κάστρο της Χώρας.	192
Εικόνα Α4.11: Το συγκρότημα του Αγίου Μηνά / Αγίου Μαρτίνου (ίδια λήψη με επεξεργασία)	193

Εικόνα Α5.1: Εντολή του Τοπικού Διευθυντή Δημοσίων Έργων προς τον Προεστό Καραβά Νικόλαο Διακόπουλο για έλεγχο των επισκευών στη στέγη και τα παράθυρα του κτιρίου που στέγαζε την Αλληλοδιδασκτική Σχολή Καραβά.	195
Εικόνα Α5.2: Αναφορά Δ. Α. Διλαβέρη για τον φθαρμένο εξοπλισμό της Αλληλοδιδασκτικής Σχολής Καραβά.	196
Εικόνα Ε1: Απόφαση Βουλής Ενωμένου Κράτους Ιονίων Νήσων περί οργάνωσης Αρχικών (Αλληλοδιδασκτικών) Σχολείων. Κορφοί, 27 Ιουλίου 1829. Τυπογραφία της Διοικήσεως.	244
Εικόνα Ε2: Έγγραφο διδάκτρων σε γρόσια, Αλληλοδιδασκτική Σχολή Αγίου Θεοδώρου Κυθήρων, Ιούνιος 1825.	247
Εικόνα Ε3: Επιστολή Απριλίου 1825 για τη διενέργεια εράνου προς συντήρηση των αλληλοδιδασκτικών σχολείων Κυθήρων.	248
Εικόνα Ε4: Απουσιολόγιο Αλληλοδιδασκτικής Σχολής Μηλαπιδέας (Λειβάδι) Κυθήρων. Περίοδος Αγγλοκρατίας.	250
Εικόνα Ε5: Απουσιολόγιο Αλληλοδιδασκτικής Σχολής Κάτω Χώρας Μυλοποτάμου Κυθήρων. Περίοδος Αγγλοκρατίας.	251
Εικόνα Ε6: Μαθητολόγιο Αλληλοδιδασκτικής Σχολής Ποταμού Κυθήρων. Περίοδος Αγγλοκρατίας.	252
Εικόνα Ε7: Σχέδιο εργόχειρου μαθήτριας Σχολείου Θηλέων Κυθήρων (δεκαετία 1920).	253
Εικόνα Ε8: Σχέδιο εργόχειρου μαθήτριας Σχολείου Θηλέων Κυθήρων (δεκαετία 1920).	254
Εικόνα Ε9: Σχέδιο εργόχειρου μαθήτριας Σχολείου Θηλέων Κυθήρων (δεκαετία 1920).	254
Εικόνα Ε10: Σχέδια εργόχειρων μαθήτριας Σχολείου Θηλέων Κυθήρων.	255

Κατάλογος Πινάκων

Πίνακας 3.1: Συγκριτική ανάλυση στους τρεις άξονες των Yusof & Ahmad (όψη– υλικά– κάτοψη)	67
---	----

Κατάλογος Χαρτών

Χάρτης 5.1: Χωροθέτηση των αλληλοδιδασκτικών σχολείων της Αγγλοκρατίας στα Κύθηρα.	104
Χάρτης Β.1: Αλληλοδιδασκτικά Σχολεία Κυθήρων (19 ^{ος} αιώνας).	199

Συντομογραφίες & Ακρωνύμια

Κατάλογος συντομογραφιών που χρησιμοποιούνται στο κείμενο, στις υποσημειώσεις και στον κατάλογο εικόνων, ανά κατηγορία.

Αρχεία

ΓΑΚ: Γενικά Αρχεία του Κράτους

ΤΑΚ: Τοπικό Αρχείο Κυθήρων

ΕΛΙΑ: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο

Υπουργεία, θεσμοί και προγράμματα

ΔΠΑΝΣΜ: Διεύθυνση Προστασίας και Αναστήλωσης Νεότερων και Σύγχρονων Μνημείων

ΥΠ.ΠΟ.: Υπουργείο Πολιτισμού (και Αθλητισμού)

Κ.Ι.Π.Α.: Κυθηραϊκό Ίδρυμα Πολιτισμού και Ανάπτυξης

ΕΣΠΑ: Εταιρικό Σύμφωνο για το Πλαίσιο Ανάπτυξης (ευρωπαϊκά διαρθρωτικά ταμεία)

Γεωγραφικοί προσανατολισμοί

ΒΔ: Βορειοδυτικός/-ά

ΝΑ: Νοτιοανατολικός/-ά

Η.Π.Α.: Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής

Θεωρητικές έννοιες

AHD: Authorised Heritage Discourse — «Εξουσιοδοτημένος Λόγος για την Πολιτιστική Κληρονομιά».

ΘΕΛ: Θεσμικά Εξουσιοδοτημένος Λόγος (ελληνική απόδοση του AHD · L. Smith, 2006).

Διεθνείς οργανισμοί και συμβάσεις

ICOMOS: International Council on Monuments and Sites— Διεθνές Συμβούλιο Μνημείων και Τοποθεσιών

UNESCO: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization - Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών για την Εκπαίδευση, την Επιστήμη και τον Πολιτισμό

Ευρωπαϊκά χρηματοδοτικά προγράμματα

LEADER: Liaison Entre Actions de Développement de l'Économie Rurale — Σύνδεση μεταξύ δράσεων ανάπτυξης της αγροτικής οικονομίας (ΕΕ)

CLLD: Community-Led Local Development — Τοπική Ανάπτυξη με Πρωτοβουλία Τοπικών Κοινοτήτων (ΕΕ)

Αρχεακοί και εκπαιδευτικοί φορείς

BFSS: British and Foreign School Society— Βρετανική και Ξένη Σχολική Εταιρεία (ιδρ. 1808): κύριος φορέας διάδοσης της λανκαστριανής αλληλοδιδασκτικής μεθόδου

MHS: Malacca High School (Μαλάκκα, Μαλαισία)— παράδειγμα σχολείου λανκαστριανού τύπου εκτός Ευρώπης

MIT: Massachusetts Institute of Technology (Cambridge, MA, ΗΠΑ)— εκδοτικός οίκος αναφοράς (MIT Press)

Επιστημονικές εκδόσεις και βάσεις δεδομένων

WIT: WIT Press / Wessex Institute of Technology Transactions — εκδοτική σειρά επιστημονικών πρακτικών

SHS: SHS Web of Conferences — διαδικτυακή πλατφόρμα δημοσίευσης πρακτικών συνεδρίων (EDP Sciences)

EDP: EDP Sciences — γαλλικός εκδοτικός οίκος επιστημονικών περιοδικών και πρακτικών συνεδρίων

GSHHS: Global Self-consistent, Hierarchical, High-resolution Geography Database— ελεύθερη βάση δεδομένων ακτογραμμών για χαρτογραφικές εφαρμογές

ISBN: International Standard Book Number— διεθνής πρότυπος αριθμός βιβλίου

Ψηφιακά / τεχνολογικά

QR: Quick Response code— δισδιάστατος γραμμωτός κώδικας για ψηφιακή παραπομπή μέσω κινητής συσκευής

CC BY-SA: Creative Commons Attribution-ShareAlike— άδεια ελεύθερης χρήσης με απόδοση δημιουργού και διατήρηση ίδιων όρων

Linked Open Data: Ανοικτά Διασυνδεδεμένα Δεδομένα— πρότυπο δημοσίευσης δομημένων δεδομένων στο διαδίκτυο με ανοικτές άδειες χρήσης.

Κεφάλαιο 1: Εισαγωγή

1.1 Θεματικό πλαίσιο και σημασία της έρευνας

Σε ύψωμα 295 μέτρων, σε λόφο που εποπτεύει τους οικισμούς Λειβάδι, Φατσάδικα, Κοντολιάνικα και Κεραμωτό, στέκεται ένα κτίσμα που λίγοι σήμερα γνωρίζουν να ονομάσουν με ακρίβεια. Πρόκειται για την «Εν Λειβαδίω Αλληλοδιδασκτική Σχολή», ένα από τα πέντε σχολικά κτίρια που ανεγέρθηκαν *ex novo* από τη βρετανική διοίκηση των Επτανήσων στα Κύθηρα κατά τη διάρκεια της λεγόμενης Αγγλοκρατίας (1815–1864). Ολοκληρώθηκε το 1825, σε νεογοτθικό αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο και φέρει εντοιχισμένη μαρμάρινη επιγραφή που διασώζει τη μνήμη όσων «χορηγήσαντες θεληματικώς την εργασίαν τήνδε» συνέβαλαν στην κατασκευή του. Η ίδια αυτή διατύπωση, που συνδέει ένα βρετανικό σχολικό εγχείρημα με την εθελοντική συμμετοχή της τοπικής κοινωνίας συμπυκνώνει το κεντρικό ερώτημα της εργασίας: τι είδους κληρονομιά είναι αυτή που μας άφησε η Αγγλοκρατία στα Κύθηρα, και πώς οφείλει η σύγχρονη κοινωνία να τη διαχειριστεί;

Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος (*mutual instruction system*) εφαρμόστηκε συστηματικά τη δεκαετία του 1820 στα Κύθηρα, με την ανέγερση πέντε αυτοτελών σχολικών κτιρίων και τη μετασκευή τριών ακόμη εντοπισμένων σε προϋπάρχουσες δομές— μια τέταρτη μετασκευή, η σχολή Καραβά, παραμένει χωρικά αταυτοποίητη. Πρόκειται για ένα συγκριτικά πυκνό δίκτυο εκπαιδευτικών εγκαταστάσεων για ένα νησί με περίπου δέκα χιλιάδες κατοίκους την εποχή της δημιουργίας τους.

Διακόσια περίπου χρόνια αργότερα, το δίκτυο αυτό βρίσκεται, σε ορισμένες περιπτώσεις, σε προχωρημένη κατάσταση ερείπωσης, σε άλλες έχει μετατραπεί για εμπορική χρήση ή ιδιωτική κατοίκηση, ενώ μόνο σε ελάχιστες περιπτώσεις έχει αξιοποιηθεί για πολιτιστικούς σκοπούς. Η άνιση αυτή κατανομή δεν είναι ζήτημα τύχης, αλλά αντανακλά βαθύτερες διαδικασίες αξιολόγησης της πολιτισμικής σημασίας των κτιρίων, θεσμικής αναγνώρισης και της σχέσης των τοπικών κοινοτήτων με το παρελθόν τους.

Η έρευνα τοποθετείται ακριβώς σε αυτό το σταυροδρόμι. Η αλληλοδιδασκτική κληρονομιά της Αγγλοκρατίας δεν αποτελεί ζήτημα μόνο τοπικού ενδιαφέροντος, αλλά εγείρει ευρύτερα θεωρητικά ερωτήματα: πώς διατηρείται μια κληρονομιά που είναι ταυτόχρονα προϊόν αποικιακής επιβολής και τοπικής οικειοποίησης, χωρίς να αποσιωπηθεί ούτε η πρώτη ούτε η δεύτερη διάσταση; Τα ζητήματα αυτά αναπτύσσονται θεωρητικά στα Κεφ. 3–5 και

μεταφράζονται σε πρακτικές προτάσεις στο Κεφ. 6. Παράλληλα, η ζωντανή επικοινωνιακή μνήμη της εμπειρίας βρίσκεται σε οριακή φάση εξάντλησης: το παράθυρο για την κωδικοποίησή της από επικοινωνιακή σε θεσμοθετημένη πολιτισμική μνήμη παραμένει ανοιχτό, αλλά κλείνει με ταχύτητα.

1.2 Επισκόπηση βιβλιογραφίας — Η εργασία στο πλαίσιο της υπάρχουσας έρευνας

Η εργασία κινείται στη διασταύρωση τεσσάρων διακριτών αλλά συμπληρωματικών ερευνητικών παραδόσεων.

Πρώτη και βασική παράδοση είναι η ελληνόγλωσση ιστορική έρευνα για την εκπαίδευση στα Κύθηρα κατά την Αγγλοκρατία. Η εκτεταμένη συνεισφορά του Λεοντσίνη (1987, 2005, 2009) έχει συγκροτήσει το ιστορικό υπόβαθρο της παρούσας εργασίας. Συμπληρωματική θέση κατέχουν οι σχετικές μελέτες σε τόμους Πανιόνιων Συνεδρίων (επιμ. Πετρόχειλος) και η εξειδικευμένη μελέτη της Δελάκη (2015) για τις πρώτες «διδασκάλισσες» της εκπαίδευσης των Κυθίων. Η μελέτη αξιοποιεί την υπάρχουσα παρακαταθήκη, αλλά μετατοπίζει την οπτική από την ιστορική περιγραφή προς τη σύγχρονη διαχείριση κληρονομιάς, πεδίο που δεν φαίνεται να έχει ακόμη καλυφθεί συστηματικά από την βιβλιογραφία για τα Κύθηρα.

Δεύτερη παράδοση είναι η ειδική βιβλιογραφία για αρχιτεκτονική αποκατάσταση. Η μελέτη του Φατσέα (2008α) για το σχολείο της Μηλαπιδέας προσφέρει συστηματική αρχιτεκτονική τεκμηρίωση μεμονωμένου αλληλοδιδασκτικού κτιρίου της Αγγλοκρατίας στα Κύθηρα και προτείνει συγκεκριμένο σχέδιο επανάχρησης. Η τεκμηρίωση αυτή λειτουργεί ως αφετηρία για μια ανάλυση που εκτείνεται στο σύνολο του δικτύου και εντάσσεται σε ευρύτερο θεωρητικό πλαίσιο.

Τρίτη παράδοση είναι η διεθνής βιβλιογραφία για την εκπαιδευτική αρχιτεκτονική και τη μέθοδο Λάνκαστερ. Το έργο των Burke και Grosvenor (2008) και η συνεισφορά του Upton (1996) για τη «χωρική φαντασία» της λανκαστριακής αίθουσας προσφέρουν κρίσιμα ερμηνευτικά εργαλεία για τη μετάβαση από την περιγραφή στην κοινωνική ανάγνωση του εκπαιδευτικού χώρου— εργαλεία που εφαρμόζονται αναλυτικά στο Κεφ. 3.

Τέταρτη παράδοση, που αξιοποιείται άμεσα στην παρούσα εργασία, είναι η θεωρία της κληρονομιάς και της μνήμης— ειδικότερα η μελέτη της «δύσκολης» (Macdonald, 2009, σ. 1)

ή «αρνητικής» κληρονομιάς (Meskell, 2002, σ. 558): ενός παρελθόντος αναγνωρισμένου ως σημαντικού, αλλά άβολου για τη σύγχρονη ταυτότητα, που μένει εκτεθειμένο στη λήθη και στην εξάλειψη όταν δεν μπορεί να ενσωματωθεί στο κυρίαρχο εθνικό αφήγημα. Από αυτή την παράδοση η εργασία δανείζεται το ερμηνευτικό σχήμα της έντασης ανάμεσα στη θεσμική αναγνώριση και στη ζωντανή μνήμη, και το εφαρμόζει στα αλληλοδιδασκτικά σχολεία της Αγγλοκρατίας— άξονας που διατρέχει ιδίως τα Κεφάλαια 5 και 6¹.

1.3 Θεωρητικό πλαίσιο

Η σύνδεση αυτών των παραδόσεων γίνεται εφικτή μέσω ενός διεπιστημονικού θεωρητικού πλαισίου που αντλεί από τρία συμπληρωματικά πεδία: τη μετα-αποικιακή θεωρία (Bhabha, de Certeau, Said), τις σπουδές μνήμης (Assmann, Halbwachs, Hirsch, Nora) και τη θεωρία πολιτιστικής κληρονομιάς (Hayden, Huyssen, Macdonald, Smith). Στο Κεφ. 2 παρουσιάζονται οι έννοιες της μεταποικιακής θεωρίας και της συγκρότησης ταυτοτήτων ενώ στο Κεφ. 3 εισάγεται η φουκωϊκή προσέγγιση της πειθαρχίας και του λόγου. Στη συνέχεια οι θεωρητικές αυτές αφετηρίες εξειδικεύονται: η μετα-αποικιακή θεωρία κυρίως στο Κεφ. 4, οι σπουδές μνήμης στο Κεφ. 5 και η θεωρία της πολιτιστικής κληρονομιάς στα Κεφ. 5–6.

Το ερευνητικό κενό που επιχειρεί να καλύψει η παρούσα εργασία εντοπίζεται στη συστηματική σύζευξη αυτών των τεσσάρων παραδόσεων με το παραπάνω θεωρητικό πλαίσιο. Παρά την υπάρχουσα ιστορική τεκμηρίωση και τις τεχνικές μελέτες για τα κυθηραϊκά αλληλοδιδασκτικά, η διάστασή τους ως δικτύου πολιτιστικής κληρονομιάς παραμένει αδιερεύνητη. Δεν έχει εντοπιστεί μελέτη που να συνδυάζει θεωρητική πλαisiώση με εμπειρική διερεύνηση των σύγχρονων αντιλήψεων της κυθηραϊκής κοινότητας. Η συμβολή της εργασίας έγκειται ακριβώς σε αυτή τη σύνθεση, καθώς και στην αξιοποίηση των θεωρητικών συμπερασμάτων για τη διαμόρφωση συγκεκριμένης πρότασης εφαρμογής.

¹ Ο παραλληλισμός αφορά τον κοινό άξονα— τη μη ένταξη στο εθνικό αφήγημα και την έκθεση στη λήθη— όχι τον μηχανισμό αποκλεισμού: τα κατάλοιπα της εξορίας και του πολέμου περιθωριοποιούνται ως τραυματική κληρονομιά, τα αλληλοδιδασκτικά ως κληρονομιά «ξένης» προέλευσης.

1.4 Ερευνητικά ερωτήματα και στόχοι

Η παρούσα εργασία οργανώνεται γύρω από ένα κεντρικό ερώτημα και τέσσερα δευτερεύοντα. Το κεντρικό ερώτημα διατυπώνεται ως εξής: πώς μπορεί η αλληλοδιδασκτική κληρονομιά της Αγγλοκρατίας στα Κύθηρα να αναγνωριστεί, να διατηρηθεί και να αναδειχθεί ως πολιτιστική αξία, λαμβάνοντας υπόψη τις αμφισημίες της ιστορικής της φόρτισης, την ποικιλότητα των σημερινών καταστάσεων διαχείρισής της, και τις προσδοκίες της σύγχρονης κυθηραϊκής κοινότητας;

Από αυτό το βασικό ερώτημα προκύπτουν τέσσερα ειδικότερα:

- (α) Ποια είναι η αρχιτεκτονική γραμματική των αλληλοδιδασκτικών σχολείων της Αγγλοκρατίας στα Κύθηρα και πώς αυτή σχετίζεται με τις ευρύτερες παιδαγωγικές, κοινωνικές και ιδεολογικές αναζητήσεις του 19ου αιώνα;
- (β) Πώς διαπραγματεύτηκαν οι τοπικές κοινωνίες την εισαγωγή του βρετανικού εκπαιδευτικού θεσμού— μέσα από αποδοχή, αντίσταση, οικειοποίηση ή υβριδικές εκδοχές αυτών; (Απαντάται στα Κεφ. 2 και 4.).
- (γ) Με ποιον τρόπο τα κτίρια αυτά λειτουργούν σήμερα ως «τόποι μνήμης» (*lieux de mémoire*), και ποια είναι η σχέση μεταξύ θεσμικής αναγνώρισης, κοινοτικής συσχέτισης και υλικής διατήρησης;
- (δ) Ποιες συγκεκριμένες στρατηγικές διατήρησης, ανάδειξης και αξιοποίησης ενδείκνυνται για το συγκεκριμένο δίκτυο, με βάση διεθνή πλαίσια προστασίας πολιτιστικής κληρονομιάς και τις ιδιαίτερες ανάγκες του τόπου;

Οι στόχοι της εργασίας είναι τέσσερις, διαφοροποιημένοι ως προς τη μεθοδολογική τους εστίαση: (α) αρχιτεκτονική καταγραφή και τυπολογική ανάλυση του δικτύου, (β) ερμηνευτική πλαισίωση μέσω θεωρητικών εργαλείων από τα τρία πεδία που προσδιορίστηκαν στο 1.3, (γ) εμπειρική διερεύνηση των σύγχρονων αντιλήψεων της κυθηραϊκής κοινότητας μέσω ερωτηματολογίου και δομημένων συνεντεύξεων και (δ) διατύπωση στρατηγικής διαχείρισης με τη μορφή προτεινόμενης Διαδρομής Αγγλοκρατίας (βλ. Κεφ. 6 και Παράρτημα Ζ);

1.5 Η Μηλαπιδέα ως κρίσιμη περίπτωση μελέτης

Η εργασία επιλέγει τη Μηλαπιδέα ως κεντρικό αντικείμενο μελέτης, χωρίς ωστόσο να περιορίζεται αποκλειστικά σε αυτή. Η μεθοδολογική επιλογή ευθυγραμμίζεται με αυτό που στη μεθοδολογία περιπτωσιολογικής έρευνας ορίζεται ως «κρίσιμη περίπτωση» (critical case): μια περίπτωση όπου τα γενικά ζητήματα συμπυκνώνονται με ιδιαίτερη ένταση, ώστε όσα παρατηρούνται σε αυτή να επιτρέπουν συμπεράσματα ευρύτερης εμβέλειας (Flyvbjerg, 2006). Η κρισιμότητα της Μηλαπιδέας τεκμηριώνεται σε τέσσερα διακριτά επίπεδα— αρχιτεκτονικό, τεκμηριωτικό, μνημονικό και θεσμικό— που αναπτύσσονται στην ενότητα 6.1.

Η συμπύκνωση κρίσιμων χαρακτηριστικών στη Μηλαπιδέα την καθιστά πρότυπο αρχών εφαρμόσιμων σε ολόκληρο το δίκτυο. Η ευρύτερη ανάλυση εκτείνεται και στις άλλες σχολικές εγκαταστάσεις της Αγγλοκρατίας— στην Κεντρική Σχολή της Χώρας, τη Σχολή Θηλέων του Μέσα Βούργου, τα Φράτσια, τον Άγιο Θεόδωρο, την Κάτω Χώρα Μυλοποτάμου, τον Ποταμό, τον Άγιο Μηνά— καθώς και στα συμπληρωματικά τεχνικά μνημεία της ίδιας περιόδου— γέφυρες, φάροι— που συγκροτούν μαζί ένα ενιαίο πολιτιστικό δίκτυο.

1.6 Μεθοδολογία

Η εργασία υιοθετεί μεικτή μεθοδολογική προσέγγιση που συνδυάζει βιβλιογραφική και αρχειακή έρευνα, θεωρητική πλαισίωση, εμπειρική διερεύνηση μέσω ερωτηματολογίου, συνεντεύξεων και φωτογραφική τεκμηρίωση πεδίου. Η αναλυτική παρουσίαση του εμπειρικού σκέλους— εργαλείο, σύνθεση και μέγεθος δείγματος, τρόπος κωδικοποίησης και περιορισμοί— γίνεται στην ενότητα 4.2, όπου και επεξεργάζονται τα δεδομένα. Εδώ σημειώνεται μόνο ότι το ερωτηματολόγιο διανεμήθηκε σε κατοίκους, ομογενείς και φορείς με δεσμό προς τα Κύθηρα, συμπληρώθηκε από επτά δομημένες συνεντεύξεις, και ότι η αρχειακή έρευνα στηρίζεται κατά κύριο λόγο σε δευτερογενή βιβλιογραφία και δημοσιευμένες πηγές— περιορισμός που αναγνωρίζεται και συζητείται στο Κεφ. 6.6.

1.7 Δομή της εργασίας

Η εργασία αναπτύσσεται σε έξι κεφάλαια. Το παρόν Κεφ. 1 προσδιορίζει το θεματικό πλαίσιο, τα ερευνητικά ερωτήματα και τη μεθοδολογία. Το Κεφ. 2 αναπτύσσει το ιστορικό-πολιτισμικό πλαίσιο της Αγγλοκρατίας στα Επτάνησα και της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου, με έμφαση στην εκπαιδευτική πολιτική της βρετανικής διοίκησης και τη σχέση της με την τοπική κοινωνία. Το Κεφ. 3 εξετάζει αρχιτεκτονικά το δίκτυο των σχολείων— τυπολογία, μορφολογία, υλικά, εσωτερική οργάνωση— και το συγκρίνει με αντίστοιχα βρετανικά και διεθνή παραδείγματα. Το Κεφ. 4 αναλύει τις δυναμικές διαπραγμάτευσης μεταξύ βρετανικής διοίκησης και κυθηραϊκής κοινωνίας μέσα από τη μετα-αποικιακή θεωρία, και αξιοποιεί συστηματικά τα δεδομένα του ερωτηματολογίου. Το Κεφ. 5 εξετάζει τα σχολεία ως τόπους μνήμης, ως υλικά παλίμψηστα ιστορικών στρωμάτων, και ως αντικείμενα του διεθνούς διαλόγου περί κληρονομιάς. Το Κεφ. 6 διατυπώνει στρατηγικές διατήρησης και ανάδειξης, παρουσιάζει την πρόταση Διαδρομής Αγγλοκρατίας ως ενιαίου πολιτιστικού τόπου και συνοψίζει τα γενικότερα συμπεράσματα και ανοιχτά ερευνητικά ερωτήματα. Στο Παράρτημα Ζ παρουσιάζεται η υλική αποτύπωση της προτεινόμενης Διαδρομής με τη μορφή ξεναγού σταθμών και φωτογραφικής τεκμηρίωσης.

Η εργασία δεν φιλοδοξεί να εξαντλήσει την πολυπλοκότητα της αλληλοδιδασκτικής κληρονομιάς στα Κύθηρα— ορισμένα ερευνητικά ερωτήματα παραμένουν ανοιχτά και επισημαίνονται ρητά στην ενότητα 6.6. Στόχος της είναι ωστόσο να συνεισφέρει στη διεπιστημονική σύζευξη αρχιτεκτονικής, ιστορίας, σπουδών μνήμης και θεωρίας κληρονομιάς, και κυρίως να μετουσιώσει την επιστημονική γνώση σε χρήσιμα εργαλεία πολιτισμικής διαχείρισης— όσο η άμεση μαρτυρία των τελευταίων φορέων αυτής της εμπειρίας παραμένει ακόμη προσβάσιμη.

Κεφάλαιο 2: Ιστορικό και Πολιτιστικό Πλαίσιο

Το παρόν κεφάλαιο σκιαγραφεί το ιστορικό και πολιτιστικό πλαίσιο μέσα στο οποίο διαμορφώθηκε το δίκτυο των αλληλοδιδασκτικών σχολείων των Κυθήρων κατά την Αγγλοκρατία (1815–1864)², σε μια προσπάθεια να αναδειχθεί η συνθετότητα της βρετανικής εκπαιδευτικής παρέμβασης. Η ανάλυση που ακολουθεί υποστηρίζει ότι η βρετανική εκπαιδευτική πολιτική στα Κύθηρα δεν υπήρξε ούτε μονομερής επιβολή ούτε άκριτη αποδοχή, αλλά προϊόν μιας διαρκούς διαπραγμάτευσης ανάμεσα στις επιδιώξεις της αποικιακής διοίκησης και στις πρακτικές προσαρμογής της τοπικής κοινωνίας. Οι θεσμικές παρεμβάσεις της Διοίκησης συνάντησαν υφιστάμενες μορφές τοπικής κοινωνικής οργάνωσης, τις οποίες οι κοινότητες αναδιαμόρφωσαν σύμφωνα με τις δικές τους ανάγκες και αξίες, υιοθετώντας επιλεκτικά εκείνες τις πτυχές που εξυπηρετούσαν τοπικές προτεραιότητες μεταξύ των οποίων ο αλφαριθμητισμός, οι υποδομές και οι νομικοί μηχανισμοί και απορρίπτοντας όσες θεωρήθηκαν ασύμβατες με τις θρησκευτικές και εθνικές τους αναφορές, όπως ο θρησκευτικός προσηλυτισμός και η ιδεολογική απομάκρυνση από τον ελληνισμό.

Το θεωρητικό πλαίσιο της ανάγνωσης αυτής συγκροτείται κυρίως από τις έννοιες της «επινόησης παράδοσης» κατά Eric Hobsbawm (Ερικ Χόμπσμουμ) (1983) και των «αποικιακών κουλτούρων αντίστασης» κατά Edward Said (Εντουαρντ Σαϊντ) (1994), οι οποίες εξειδικεύονται στις επόμενες ενότητες με βάση το κυθηραϊκό υλικό. Η συνάντηση αυτών των δυναμικών διαμορφώνει αυτό που ο Homi Bhabha (Χόμι Μπάμπα) (1994) αποκαλεί «τρίτο χώρο» (third space), έναν υβριδικό τόπο διαπραγμάτευσης μέσα στον οποίο ο εισαγόμενος θεσμός επανανοηματοδοτείται σύμφωνα με τις κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες της τοπικής κοινωνίας.

² Ο όρος «Αγγλοκρατία», κοινός στην ελληνική ιστοριογραφία, χρησιμοποιείται στην παρούσα εργασία για λόγους γλωσσικής οικονομίας. Ο Γ. Λ. (Παρ. Δ.6), επισημαίνει ότι είναι ανακριβής, καθώς το Ηνωμένο Κράτος των Ιονίων Νήσων ήταν τυπικά αυτόνομη πολιτεία με δική του Γερουσία και Σύνταγμα, υπό βρετανική «προστασία» — όχι υπό πλήρη κατοχή. Ο όρος «Βρετανική Προστασία» αποδίδει ακριβέστερα τον χαρακτήρα της περιόδου.

Εικόνα 2.1: «Ελλάδα και Ιόνια Νησιά», John Arrowsmith, Λονδίνο 1832.

Χάρτης με χειρόγραφα χρωματιστά σύνορα από άτλαντα παγκόσμιας γεωγραφίας. Διακρίνεται η γεωγραφική θέση των Επτανήσων στο δυτικό άκρο του ελληνικού χώρου— από την Κέρκυρα (Corfu) στον βορρά έως τα Κύθηρα (Cerigo) στον νότο. Πηγή: David Rumsey Map Collection, Stanford Libraries (public domain).

2.1 Ιστορική αναδρομή στην Αγγλοκρατία στα Κύθηρα: Πολιτικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά

2.1.1 Από την Ενετοκρατία στους Ναπολεόντειους πολέμους

Η εποχή των Άγγλων ξεκίνησε για το νησί το 1815 και έληξε το 1864 με την ένωση των Ιονίων Νήσων με το ελληνικό κράτος (βλ. Εικ. 2.1). Το χρονικό αυτό διάστημα αποτέλεσε το τελευταίο στάδιο μιας μακράς ιστορικής διαδρομής εξάρτησης, η οποία είχε ξεκινήσει ήδη από την ενετική κυριαρχία μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204 (Λεοντσίνης, 2005, σσ. 22, 47).

Η τομή με την ενετική περίοδο σημειώθηκε το 1797, όταν οι γαλλικές δημοκρατικές δυνάμεις κατέλαβαν τα Ιόνια Νησιά, ανατρέποντας προσωρινά το παλαιό καθεστώς και εισάγοντας μια σύντομη περίοδο πολιτικής και κοινωνικής ανανέωσης³. Η γαλλική περίοδος, ωστόσο, υπήρξε βραχύβια, καθώς τα νησιά σύντομα εντάχθηκαν στη ρωσοτουρκική σφαίρα επιρροής. Η μεταβολή αυτή επισφραγίστηκε με τη Συνθήκη της Κωνσταντινούπολης (1800), που οδήγησε στη συγκρότηση της «Πολιτείας των Επτά Ηνωμένων Νήσων», ενός ημιαυτόνομου κρατικού μορφώματος υπό ρωσοτουρκική προστασία και φόρου υποτελούς στον Σουλτάνο. Η νέα αυτή πολιτειακή μορφή περιλάμβανε όλα τα Ιόνια νησιά, μαζί και τα Κύθηρα, τα οποία εντάσσονταν πλέον σε ένα ενιαίο διοικητικό πλαίσιο. Ο όρος «Επτάνησος» καθιερώθηκε για να δηλώσει αυτή την κοινή πολιτική οντότητα των νησιών—αποτελώντας την πρώτη προσπάθεια συντεταγμένης κρατικής οργάνωσης πριν από τη βρετανική επικυριαρχία⁴ (Bowen, 1851, σ. 6· Λεοντσίνης, 2005, σσ. 36–37, 40, 312).

Στα ίδια μεταβατικά χρόνια, τα Κύθηρα δεν παρέμειναν πολιτικά αδρανή. Στο πλαίσιο μιας εγγενούς δυναμικής τοπικής αυτενέργειας—που οι ιστορικοί έχουν εντοπίσει ήδη από το αστικοαγροτικό κίνημα του 1780—οι «προεστοί και κριτές» των τεσσάρων αγροτικών διοικητικών διαμερισμάτων του νησιού οργάνωσαν στα τέλη του 1799 συντονισμένη επαναστατική κίνηση εναντίον της κυριαρχίας των ευγενών της Χώρας. Με νοταριακή πράξη που υπογράφηκε από περίπου ογδόντα πέντε εφημερίους και λαϊκούς αντιπροσώπους των

³ Βλ. Leontsinis, 1987, σσ. 113-114, 121-123. Η γαλλική παρουσία λειτούργησε ως καταλύτης για νέες κοινωνικές και πολιτικές ανακατατάξεις καλλιεργώντας την προσδοκία μιας βαθύτερης αλλαγής, η οποία ωστόσο, δεν επιβεβαιώθηκε, καθώς οι οικονομικές επιβαρύνσεις οδήγησαν σύντομα σε διάχυτη απογοήτευση.

⁴ Βλ. Λεοντσίνης, 2019, σσ. 222 & 231. Η Επτάνησος Πολιτεία (1800-1807) είχε πρωτεύουσα την Κέρκυρα, δική της διοίκηση, Γερουσία, σημαία και νόμισμα και οργανώθηκε με το λεγόμενο «Βυζαντινό Σύνταγμα», το οποίο, στο πλαίσιο της ρωσοτουρκικής προστασίας, επανέφερε την κληρονομική αριστοκρατία στην εξουσία, παρά τις αντίθετες προσδοκίες της πλειονότητας των Ιονίων.

ενοριών της εξοχής (28 Δεκεμβρίου 1799), αφαίρεσαν τη διοίκηση του μοναστηριού της Παναγίας Μυρτιδιωτίσσης και του ναού του Αγίου Νικολάου από την έως τότε ελεγχόμενη από την «αριστοκρατία» διαχείριση και τη μεταβίβασαν «εις τους κατοίκους όλου του νησιού». Η ενέργεια αυτή αποτέλεσε το προοίμιο για την κατάληψη του φρουρίου «Καψάλι» της Χώρας και τη μετάθεση της έδρας του διοικητικού κέντρου στα Αρωνιάδικα, στο κέντρο του νησιού, με εφαρμογή ειδικού άρθρου του «καταστατικού χάρτη» πολιτικής διοίκησης (Λεοντσίνης, 2005, σσ. 256, 369, 371–374). Γίνεται φανερό ότι πριν από την εγκαθίδρυση της Βρετανικής Προστασίας, οι αγροτικές κοινότητες των Κυθήρων διέθεταν ήδη παράδοση συλλογικής αυτοδιοίκησης και πολιτικής διεκδίκησης απέναντι στους τοπικούς ευγενείς⁵, μέσα στο πλαίσιο της οποίας εντάχθηκαν αργότερα και οι διαδικασίες οικειοποίησης των βρετανικών θεσμών.

2.1.2 Από τη Β' Γαλλοκρατία στη Βρετανική επικυριαρχία

Οι ανακατατάξεις των Ναπολεόντειων πολέμων επηρέασαν εκ νέου τα Ιόνια. Το 1807 οι Γάλλοι επανέκτησαν τα νησιά, αλλά ήδη από το 1809– μετά από επιτυχημένες βρετανικές στρατιωτικές επιχειρήσεις– τα Κύθηρα ήταν από τα πρώτα που τέθηκαν υπό τον έλεγχο της Μεγάλης Βρετανίας⁶ (Trimen, 1873, σ. 107· Paschalidi, 2010, σσ. 86-88).

Στο νοτιότερο άκρο του Ιονίου, τα Κύθηρα προσέφεραν εποπτεία των θαλάσσιων περασμάτων προς την Αδριατική και την ανατολική Μεσόγειο, σε μια συγκυρία κατά την οποία η Ναπολεόντεια Γαλλία αμφισβητούσε τις ισορροπίες του ευρωπαϊκού συστήματος και η Βρετανία επιδίωκε τον έλεγχο των εμπορικών και ναυτικών δικτύων της Μεσογείου⁷ (βλ. Εικ. 2.3) (Λεοντσίνης, 2005· Pagratis, 2007, σσ. 131–132· Paschalidi, 2010, σ. 355). Η μεταβίβαση της διοίκησης υπήρξε σχετικά ομαλή, καθώς το νησί δεν προέβαλε στρατιωτική

⁵ Στην παρούσα εργασία ο όρος «ευγενής» χρησιμοποιείται κυρίως για να αποδώσει την τοπική κοινωνική ομάδα των Cittadini, όπως η ίδια αυτοπροσδιοριζόταν και απαντά στη βιβλιογραφία και στην ιστορική παράδοση των Κυθήρων.

⁶ Η βρετανική στρατιωτική κατάληψη των Κυθήρων (μαζί με την Κεφαλονιά και τη Ζάκυνθο), προηγήθηκε της επίσημης ίδρυσης του προτεκτοράτου: το νησί τέθηκε υπό βρετανικό έλεγχο ήδη το 1809, ενώ το «Ηνωμένον Κράτος των Ιονίων Νήσων» συστάθηκε τυπικά με τη Συνθήκη των Παρισίων το 1815 (Μπρέγιαννη, 2017, σ. 31).

⁷ Συγκεκριμένα, τα Ιόνια Νησιά (και τα Κύθηρα) αποτελούσαν έναν κρίσιμο κρίκο σε ένα παγκόσμιο δίκτυο στρατηγικών σημείων, το οποίο περιελάμβανε και απομακρυσμένες τοποθεσίες όπως η Μάλτα, το Τρινιντάντ και το Ακρωτήριο της Καλής Ελπίδας. Μέσω αυτού του δικτύου, εξασφαλιζόταν ο έλεγχος των κύριων εμπορικών και ναυτικών οδών (Μπρέγιαννη, 2017, σ. 15).

αντίσταση, γεγονός που επέτρεψε στους Βρετανούς να αναλάβουν άμεσα τον έλεγχο των τοπικών θεσμών και να θέσουν τις βάσεις για τις μεταρρυθμίσεις που θα ακολουθούσαν στη διοίκηση, τις υποδομές και την εκπαίδευση.

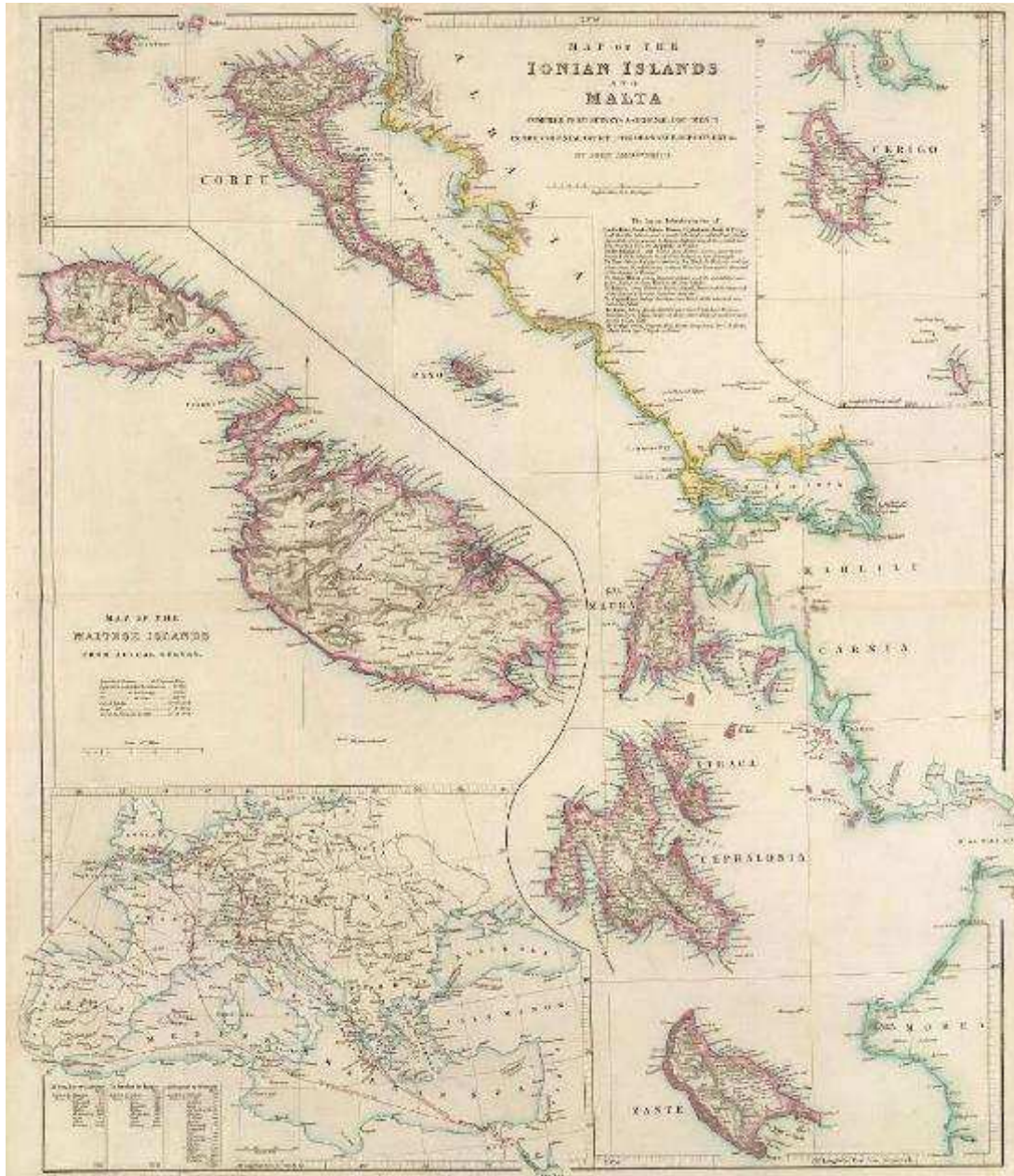
Εικόνα 2.2: Πορτραίτο του σερ Thomas Maitland (1759–1824), πρώτου Λόρδου Αρμοστή του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων (1815–1824).

Ελαιογραφία σε χαρτί του Κεφαλλονίτη ζωγράφου Γεράσιμου Πιτσαμάνου. Η ελληνική προέλευση του έργου είναι ενδεικτική των πολυσύνθετων σχέσεων ανάμεσα στη βρετανική προστασία και τις τοπικές ελίτ του Ιονίου, οι οποίες, παρά τις πολιτικές διεκδικήσεις, διατηρούσαν λειτουργικούς δεσμούς με τη Διοίκηση. Συλλογή Εθνικού Ιστορικού Μουσείου, Αθήνα (αρ. 1529).

2.1.3 Το Ηνωμένο Κράτος των Ιονίων Νήσων και οι πολιτικές μεταβολές

Μετά το 1815, η Συνθήκη των Παρισίων κατοχύρωσε την ίδρυση του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων υπό Βρετανική Προστασία, διαμορφώνοντας ένα πολιτειακό πλαίσιο που συνδύαζε νέους μηχανισμούς διακυβέρνησης με προϋπάρχουσες κοινωνικές και διοικητικές δομές (βλ. Εικ. 2.4). Σε κοινωνικό επίπεδο, τα προνόμια της φεουδαλικής αριστοκρατίας διατηρήθηκαν, ενώ οι σχέσεις γαιοκτησίας και αγροληψίας συνέχισαν να καθορίζουν την κοινωνική οργάνωση των νησιών. Η αποκατάσταση των ευγενών στην εξουσία συνδέθηκε ταυτόχρονα με τον περιορισμό της πολιτικής παρουσίας που είχαν αποκτήσει ευρύτερα

λαϊκά στρώματα κατά τις ανακατατάξεις της περιόδου 1797-1807 (Μπρέγιαννη, 2017, σ. 224· Λεοντσίνης, 2005, σσ. 263–266· Leontsinis, 1987, σσ. 171–173).

Εικόνα 2.3: «Ιόνια Νησιά και Μάλτα», John Arrowsmith (1844).

Στον χάρτη απεικονίζονται από κοινού τα δύο βρετανικά μεσογειακά κτήματα, το Ηνωμένο Κράτος των Ιονίων Νήσων και η Μάλτα, ενώ τα Κύθηρα (Cerigo) παρουσιάζονται σε ξεχωριστό ένθετο επάνω δεξιά. Η ενιαία χαρτογραφική απόδοση των δύο εδαφών αντανακλά τη βρετανική αντίληψη για ενιαία διαχείριση του μεσογειακού χώρου, καθώς ο χάρτης συντάχθηκε με βάση πρωτογενές υλικό του Colonial Office και του Ordnance Department. Πηγή: David Rumsey Map Collection, Stanford Libraries (public domain).

Εικόνα 2.4: Σημαία του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων (1815–1864).

Συνδυάζει το Union Jack στο επάνω αριστερό τμήμα της σημαίας, ως ένδειξη της βρετανικής προστασίας, με τον φτερωτό λέοντα του Αγίου Μάρκου ο οποίος κρατά ανοιχτό ευαγγέλιο και επτά βέλη— σύμβολα της βενετσιάνικης ιστορικής κληρονομιάς και των επτά νησιών αντίστοιχα. Η εικαστική αυτή σύνθεση εκφράζει τη θεσμική ιδιαιτερότητα του προτεκτοράτου ως υβριδικού πολιτειακού μορφώματος. Πηγή: Wikimedia Commons (public domain).

Την ίδια περίοδο, η βρετανική διοίκηση εισήγαγε περισσότερο συγκεντρωτικές μορφές οργάνωσης, περιορίζοντας ουσιαστικά την πολιτική αυτονομία των Ιονίων Νήσων. Με την εφαρμογή του Συντάγματος του 1817, επί αρμοστείας του Sir Thomas Maitland (Σερ Τόμας Μείτλαντ) (1815-1824) (βλ. Εικ. 2.2), ενισχύθηκε ο παρεμβατικός ρόλος της βρετανικής διοίκησης στη λειτουργία των πολιτικών και διοικητικών θεσμών. Παρότι το Ιόνιο Κράτος διατηρούσε τυπικά συνταγματικούς και αντιπροσωπευτικούς θεσμούς, η άσκηση της εξουσίας παρέμενε σε μεγάλο βαθμό υπό βρετανικό έλεγχο⁸ (Bowen, 1851, σ. 15-16· Μοσχονάς, 2015, σσ. 181–182· Paschalidi, 2010, σσ. 69,83, 94-96· Μπρέγιαννη, 2017, σ. 34).

Οι εξελίξεις αυτές επηρέασαν με διαφορετικό τρόπο τα νησιά του Ιονίου, ανάλογα με την κοινωνική τους σύνθεση, τη γεωγραφική τους θέση και την παρουσία τοπικών πολιτικών και πνευματικών κύκλων. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και η περίπτωση των Κυθήρων κατά την περίοδο της Βρετανικής Προστασίας.

⁸ Ο Bowen (1851) περιγράφει χαρακτηριστικά τον αυταρχικό τρόπο διακυβέρνησης του Maitland, σημειώνοντας ότι, «μέσα σε μια επιλογή κακών, θεωρήθηκε προτιμότερο να υπάρχει ένας τύραννος παρά είκοσι σε κάθε νησί», αποδίδοντας έτσι τη συγκέντρωση της εξουσίας με την προσπάθεια ελέγχου των τοπικών πολιτικών αντιπαράθεσεων.

2.1.4 Πολιτική περιφέρεια και τύπος εξορίας: Τα Κύθηρα στη γεωγραφία του ριζοσπαστικού κινήματος

Τα Κύθηρα παρέμειναν εκτός των βασικών κέντρων της ριζοσπαστικής δράσης που αναπτύχθηκε σε άλλα Ιόνια νησιά⁹. Η ίδια αυτή περιφερειακότητα, ωστόσο, τα καθιστούσε στα μάτια της βρετανικής διοίκησης κατάλληλο χώρο για την απομόνωση πολιτικών αντιπάλων. Έτσι, ύστερα από το ενωτικό ψήφισμα του 1850 και τη βρετανική καταστολή που ακολούθησε, ο Ηλίας Ζερβός-Ιακωβάτος— ηγετική μορφή του ριζοσπαστισμού— εξορίστηκε στα Αντικύθηρα, όπου παρέμεινε επί πεντέμισι περίπου χρόνια, ως τον Μάρτιο του 1857, σε καθεστώς πλήρους απομόνωσης που ο ίδιος αποκάλεσε «αιχμαλωσία»¹⁰. Στην ίδια συγκυρία, στις αρχές της δεκαετίας του 1850, ο Κυθήριος ριζοσπάστης Γεώργιος Μόρμορης¹¹— με την κατηγορία ότι αλληλογραφούσε με τον εξόριστο Ζερβό περιορίστηκε με εντολή των αρχών στον Αβλέμωνα, μακριά από τη Χώρα όπου εδρεύει η διοίκηση, ενώ στα Αντικύθηρα εκτοπίστηκαν, την περίοδο 1851-1853, και άλλοι Επτανήσιοι ριζοσπάστες, όπως ο Σταματέλος Πυλαρινός και ο Γεράσιμος Μεταξάς¹².

2.1.5 Πληθυσμιακές εξελίξεις και κοινωνικές μεταβολές στα Κύθηρα

Στις αρχές του 19ου αιώνα τα Κύθηρα γνώρισαν αξιοσημείωτη πληθυσμιακή ανάπτυξη, από περίπου οκτώ χιλιάδες κατοίκους το 1788 (Δόδουρας & Λυρατζάκη, 2017, σ. 25), ο πληθυσμός του νησιού ανήλθε σε 10.243 κατοίκους το 1825 και σε 13.020 το 1828, σημειώνοντας αύξηση της τάξης του 63% μέσα σε διάστημα σαράντα ετών (βλ. Εικ. 2.5). Η αύξηση αυτή συνδέεται με την επιστροφή Επτανησίων από οθωμανοκρατούμενες και επαναστατημένες περιοχές, την εγκατάσταση προσφύγων από τη Δυτική Πελοπόννησο, αλλά και με τη σταδιακή παγίωση της εσωτερικής τάξης και τον περιορισμό της πειρατείας μετά

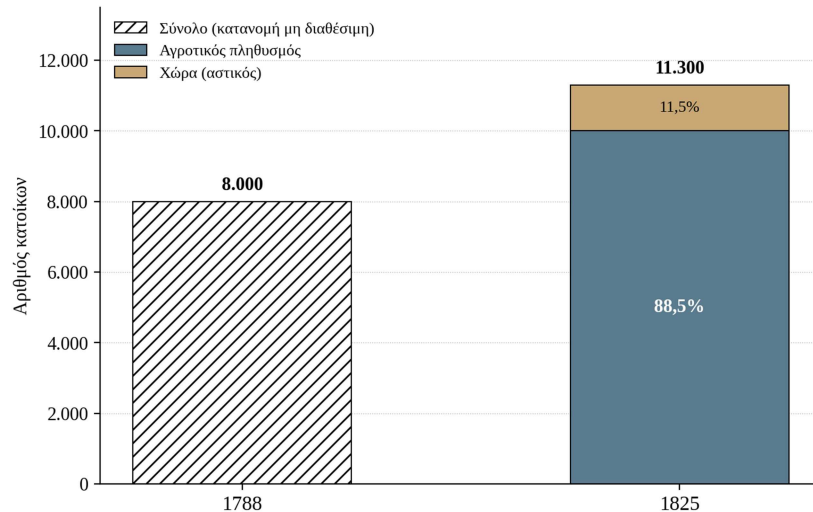
⁹ Η ανάπτυξη του ριζοσπαστικού κινήματος συνδέθηκε κυρίως με νησιά όπως η Κεφαλονιά και η Ζάκυνθος, όπου υπήρχε εντονότερη πολιτική και πνευματική δραστηριότητα (τυπογραφία, πολιτικός τύπος και κύκλοι λογίων, δικηγόρων και εμπόρων) (Λουκάτος, 1991, σ. 13).

¹⁰ Ηλίας Ζερβός-Ιακωβάτος, *Η επί των Αντικυθήρων αιχμαλωσία μου και η των συναιχμαλώτων μου* (1η δημοσίευση 1857), επιμ.-πρόλ. Χρ. Σωτ. Θεοδωράτου, Αθήνα 1972. Για τη χρονολογία της εξορίας βλ. Αλυσανδράτος, 2003· Γεωργοπούλου, 2014.

¹¹ Ο Γεώργιος (Τζώρτζης) Μόρμορης (1814-1896), Κυθήριος δικηγόρος και καθηγητής, υπήρξε από τους τοπικούς εκπροσώπους των ριζοσπαστικών ιδεών και αργότερα μέλος της ΙΑ' Ιονίου Βουλής (Χάρου, 2021).

¹² Κατεξοχὴν πηγή για τους εξόριστους ριζοσπάστες στα Αντικύθηρα είναι ο Αλυσανδράτος, 2003· βλ. και Λεοντσίνης, 2005, σσ. 64–65 (για το γενικό πλαίσιο της εξορίας και της αστυνομικής παρακολούθησης)· Κονόμος, 1964.

το Συνέδριο της Βιέννης (1814–15). Η δημογραφική αυτή δυναμική συνδυάστηκε με την εντατικοποίηση της καλλιέργειας, τη διεύρυνση των επαγγελματικών δραστηριοτήτων και την ενίσχυση των διοικητικών μηχανισμών, διαμορφώνοντας το υπόβαθρο πάνω στο οποίο αναπτύχθηκε η βρετανική εκπαιδευτική πολιτική¹³.

Εικόνα 2.5: Πληθυσμιακή εξέλιξη των Κυθήρων, 1788–1825.

Η γραμμοσκιασμένη μπάρα σημειώνει ότι για το 1788 διαθέτουμε μόνο τον συνολικό πληθυσμό (~8.000 κάτοικοι, Δόδουρας & Λυρατζάκη, 2017, σ. 25). Για το 1825, η συντριπτική πλειονότητα του πληθυσμού (88,5%) διαβιεί στις αγροτικές περιοχές, σε αντιστοιχία με την περιορισμένη αστική συγκέντρωση στη Χώρα (Leontsinis, 1987, σ. 203). Επεξεργασία: η συγγραφέας.

Η περίοδος 1815-1864 διαμόρφωσε στα Κύθηρα ένα πεδίο σημαντικών πολιτικών και κοινωνικών μετασχηματισμών. Μέσα σε αυτό το περιβάλλον, η εκπαίδευση αναδείχθηκε σε βασικό πεδίο παρέμβασης της διοίκησης, καθώς μέσω της ίδρυσης σχολείων, της διάδοσης της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου διδασκαλίας και των θεσμικών μεταρρυθμίσεων η βρετανική πολιτική επιδίωξε να επιδράσει στον κοινωνικό μετασχηματισμό του νησιού.

¹³ Η υπηρεσιακή απογραφή του 1828 πέρα από τη συνολική πληθυσμιακή αύξηση, καταγράφει και τη διεύρυνση των επαγγελματικών δραστηριοτήτων του νησιού με έντονη παρουσία γεωργικών και τεχνικών επαγγελμάτων (25 άτομα βαριές βιοτεχνίες, 177 τέχνες πρώτης ανάγκης και 2.650 στη γεωργία. Οι πηγές αποτυπώνουν επίσης τη χωρική διασπορά του πληθυσμού, καθώς ο John Galt σημειώνει γύρω στο 1810-12 ότι οι περισσότεροι κάτοικοι ήταν εγκατεστημένοι σε περίπου σαράντα χωριά και μόνο 1.200 στην πόλη. Η απογραφή *Anagrafa degli abitanti locali dell'isola di Cerigo* (αριθμ. βιβλ. 410) του 1825 καταγράφει πέρα από τον μόνιμο πληθυσμό και 908 πρόσφυγες (Ανδριτσάκη-Φωτιάδη, Δ., & Πετρόχειλος, Μ. Κ. (1982), σ. 99 & 128 · Λεοντσίνης, 2005, σ. 546).

2.2 Η Αγγλοκρατία και η ανάπτυξη της εκπαίδευσης

2.2.1 Ιδεολογικά θεμέλια της βρετανικής εκπαιδευτικής πολιτικής

Η συγκρότηση ενός δημόσιου εκπαιδευτικού συστήματος με στόχο την προώθηση του αλφαριθμητισμού εντάχθηκε στη θεσμική πρακτική της Βρετανικής Προστασίας μέσω της υιοθέτησης χαρακτηριστικών και αξιών του βρετανικού εκπαιδευτικού μοντέλου στα Ιόνια Νησιά. Το μοντέλο αυτό εμφορούνταν από το προτεσταντικό πνεύμα και τις ευαγγελικές επιρροές που είχαν επικρατήσει στη Βρετανία κατά τον 18ο αιώνα (Harlan, 2011, σ. 325). Στο εσωτερικό της μητρόπολης, η εκπαίδευση αυτού του τύπου συνδεόταν με τη διαπαιδαγώγηση της εργατικής τάξης, ενώ στο αποικιακό πλαίσιο προωθούσε πρότυπα σκέψης, πειθαρχίας και ηθικής εναρμονισμένα με το διοικητικό καθεστώς κάθε αποικίας (Tompros & Papadouris, 2020, σ. 21 & 28).

Η θεσμική αυτή μεταβολή αποκτά σαφέστερο νόημα σε σύγκριση με το εκπαιδευτικό πλαίσιο της βενετικής περιόδου, το οποίο είχε κυρίως εκκλησιαστικό και ιδιωτικό χαρακτήρα¹⁴. Παράλληλα, η αναφορά στη βενετική περίοδο δεν πρέπει να οδηγεί στην υπόθεση απουσίας εκπαιδευτικών δομών, αλλά σε μια διαφορετική μορφή οργάνωσης της εκπαίδευσης, όπου η στοιχειώδης διδασκαλία εντασσόταν στο πλαίσιο της ενορίας και η ανώτερη μόρφωση παρέμενε προσβάσιμη σε περιορισμένο αριθμό ατόμων που σπούδαζαν σε ιταλικά πανεπιστήμια (Leontsinis, 1987, σσ. 297–298, 332)¹⁵. Ενδεικτικά, το Ιεροδιδασκαλείο της Επισκοπής Κυθήρων στον Άγιο Θόδωρο του 17ου αιώνα αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση εκκλησιαστικής εκπαιδευτικής δομής (βλ. 2.3 παρακάτω), ενταγμένης στο ευρύτερο πλαίσιο ενοριακής και επισκοπικής διδασκαλίας της περιόδου.

Η ενοριακή και επισκοπική εκπαίδευση εμφανίζεται ανομοιογενής, εξαρτημένη από τοπικές πρωτοβουλίες και χωρίς ενιαίο κρατικό σχεδιασμό, καλύπτοντας περιορισμένο τμήμα του πληθυσμού. Αντίθετα, υπό τη Βρετανική Προστασία η εκπαίδευση μετατρέπεται για πρώτη φορά σε αντικείμενο κρατικής μέριμνας μέσω της συγκρότησης συστηματικού δικτύου

¹⁴ Για την οργάνωση της δημόσιας εκπαίδευσης επί Ενετοκρατίας, βλ. Γερακάρης (1915, σσ. 250-251) και Leontsinis (1987, σ. 332).

¹⁵ Ενδεικτική της ενετικής στάσης η πληροφορία που διασώζει ο Η.Μ. (Παρ. Δ.7), σύμφωνα με την οποία το 1592 ο επίσκοπος Κυθήρων Μάξιμος Μαργούνιος— επιφανής λόγιος της εποχής— ζήτησε από την Ενετική Κυβέρνηση άδεια για την οργάνωση σχολείων, αίτημα που απορρίφθηκε. Ο Καποδίστριας, σύμφωνα με την ίδια μαρτυρία, ανέφερε ότι «οι Ενετοί εφοβούντο την υπεροχή του ελληνικού πνεύματος και για αυτό δεν κάνανε τα σχολεία». Η πληροφορία δεν έχει επαληθευτεί από πρωτογενή πηγή στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας.

σχολείων με δημόσια χρηματοδότηση, διορισμένους δασκάλους, ενιαία διδακτική μεθοδολογία και μηχανισμούς επιθεώρησης. Η μετατόπιση αυτή σηματοδοτεί τη μετάβαση από ένα ιδιωτικο-εκκλησιαστικό πλαίσιο σε μια οργανωμένη δημόσια εκπαιδευτική σφαίρα, αντίστοιχη με άλλες θεσμικές αναδιαρθρώσεις της ίδιας περιόδου, όπως η δημόσια υγεία και το δικαστικό σύστημα.

Η ιδεολογική διάσταση αυτής της παρέμβασης γίνεται σαφής μέσα από τη θεωρία του Edward Said, ο οποίος επισημαίνει ότι ο σύγχρονος ιμπεριαλισμός παρουσιαζόταν ως ένα «εκπαιδευτικό κίνημα» εκσυγχρονισμού, στο οποίο η παιδεία λειτουργούσε ταυτόχρονα ως μηχανισμός διαμόρφωσης και ελέγχου των τοπικών κοινωνιών (Said, 1994, σσ. 222–223). Στα Κύθηρα αυτό αποτυπώνεται μέσα από τα αναγνωστικά εγχειρίδια: πέρα από την Καινή Διαθήκη σε προτεσταντική μετάφραση, κυριαρχούσαν βρετανικές ηθικοδιδασκτικές αφηγήσεις– «Tommy and Harry», «Pilgrim's Progress», «Ladder of Learning», διασκευές του «Robinson Crusoe»– καθώς και εγχειρίδια πρακτικών γνώσεων, κυρίως αγροτικού περιεχομένου. Τα περισσότερα προέρχονταν από το ιεραποστολικό τυπογραφείο της Μάλτας και μεταφράζονταν στα ελληνικά χωρίς ουσιαστική πολιτισμική προσαρμογή (Harlan, 2011, σσ. 337–341), συγκροτώντας μια εκπαιδευτική εμπειρία που αντλούσε το περιεχόμενό της σχεδόν αποκλειστικά από την αυτοκρατορική μητρόπολη.

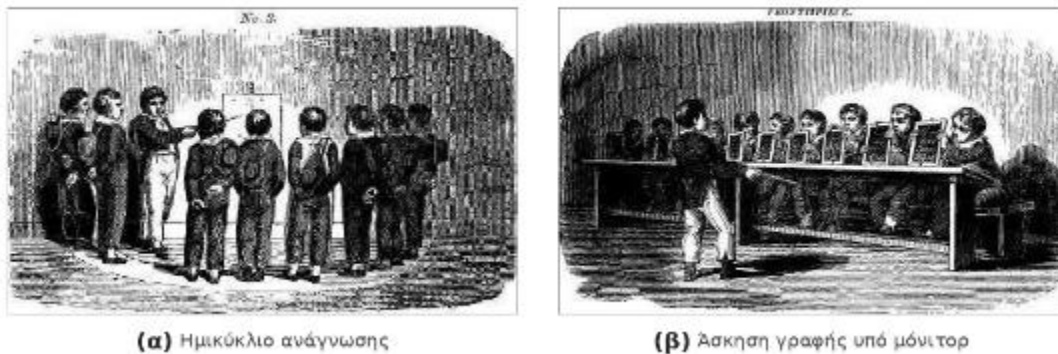
2.2.2 Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος ως εργαλείο μαζικού αλφαριθμητισμού

Η ανάγκη για τη μαζική διάδοση στοιχειωδών γνώσεων με ελάχιστο διοικητικό και οικονομικό κόστος οδήγησε στη γενικευμένη υιοθέτηση της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου διδασκαλίας στα προκαταρκτικά σχολεία¹⁶. Πρόκειται για ένα σύστημα οργανωτικής αποτελεσματικότητας όπου η αναλογία του ενός δασκάλου προς τους πολλούς μαθητές εξισορροπούνταν από τη συμμετοχή των «πρωτοσχόλων» (βλ. Εικ. 2.6). Οι καλύτεροι

¹⁶ Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος διαμορφώθηκε στη Βρετανία στα τέλη του 18ου αιώνα από τον Andrew Bell και τον Joseph Lancaster, σε ένα περιβάλλον εκβιομηχάνισης και αυξημένου αναλφαριθμητισμού, ως πρακτική και χαμηλού κόστους λύση για τη μαζική εκπαίδευση των κατώτερων τάξεων. Ο Birchenough (1914, σσ. 13–17, 49–51) επισημαίνει ότι η διάδοσή της δεν οφειλόταν μόνο στην πρακτική αποτελεσματικότητά της, αλλά και στην ηθικο-φιλανθρωπική θεώρηση της εποχής, η οποία συνέδεε τη βασική μόρφωση με την καλλιέργεια πειθαρχίας και την ένταξη των παιδιών σε πλαίσια οργανωμένης συμπεριφοράς. Η ίδια λογική εξηγεί την υιοθέτησή της στα Ιόνια Νησιά, όπου η αλληλοδιδασκτική χρησιμοποιήθηκε τόσο για την ταχεία διάδοση του αλφαριθμητισμού όσο και ως εργαλείο διαμόρφωσης συμπεριφορών συμβατών με το αποικιακό διοικητικό πλαίσιο (Παπαδάκη, 1992, σσ. 25, 27, 29, 31–32 & 44 · Λευθέρης & Κασμάτη, 2009, σσ. 43–44).

μαθητές, χωρίς να έχουν ολοκληρώσει ακόμα την εκπαίδευσή τους, αναλάμβαναν τη μετάδοση μέρους της διδασκαλίας και τον έλεγχο της πειθαρχίας στους νεότερους (ή αρχάριους) μαθητές (Παπαδάκη, 1992, σσ. 27, 29 & 31). Ο κανόνας για την εποχή ήταν η τοποθέτηση ενός μόνο δασκάλου σε κάθε σχολείο, ενώ ένας «παραινέτης» συνέδραμε τον δάσκαλο μόνο στο κεντρικό σχολείο κάθε νησιού (Μπρέγιαννη, 2017, σ. 215).

Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος σε λειτουργία

Εικόνα 2.6: Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος σε λειτουργία.

(α) Ημικύκλιο ανάγνωσης («reading station»): μαθητής-«πρωτόσχολος» (monitor) καθοδηγεί τους συμμαθητές του στην ανάγνωση πίνακα γραμμάτων αναρτημένου στον τοίχο. (β) Ομαδική άσκηση γραφής υπό την επίβλεψη μόνιτορ: η οργανωτική αποτελεσματικότητα του ενός δασκάλου προς πολλούς μαθητές εξασφαλιζόταν από τη συμμετοχή των πιο προχωρημένων μαθητών στη διδασκαλία των νεότερων. Χαλκογραφίες από εγχειρίδιο της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου, αρχές 19ου αιώνα. Public domain.

Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος δεν αποτέλεσε ελληνική πρωτοτυπία, αλλά υιοθετήθηκε στα Επτάνησα ως ένα οικονομικά αποδοτικό και διοικητικά λειτουργικό σύστημα μετάδοσης στοιχειωδών γνώσεων και καλλιέργειας πειθαρχίας και ηθικών προτύπων. Ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η στήριξη του Frederick North, 5th Earl of Guilford (Φρειδερίκος Νορθ, 5^{ος} Κόμης του Γκύλφορντ), ο οποίος προώθησε ενεργά τη διάδοσή της για τη λειτουργία των πρώτων σχολείων, όπου διδάσκονταν ανάγνωση, γραφή, αριθμητική και θρησκευτικά. Η μέθοδος εισήχθη θεσμικά το 1821 από την Ιόνιο Γερουσία, ενώ σχετικές αποφάσεις για τη λειτουργία των αλληλοδιδασκτικών σχολείων εκδόθηκαν εκ νέου το 1834 και 1836

(Λεοντσίνη Μ.-Κ., 2023, σ. 12· Μπρέγιαννη, 2017, σσ. 212-213· Paschalidi, 2010, σ. 157)¹⁷. Η θεσμοθέτηση αυτή δεν ήταν παθητική αποδοχή μιας βρετανικής επιβολής. Ο Λεοντσίνης (2009, σ. 16) επισημαίνει ότι οι ελληνικοί πληθυσμοί— και ιδίως οι Επτανήσιοι— «συνειδητά υιοθέτησαν» τη νέα μέθοδο στη βάση μιας «εγγενούς δυναμικής» που προηγήθηκε και συνόδευσε τις βρετανικές πρωτοβουλίες. Στα νησιά του Ιονίου, η θετική στάση σημαντικού μέρους του πληθυσμού απέναντι στη νέα εκπαίδευση είχε ήδη διαμορφωθεί μέσα από πρωτοβουλίες προσώπων όπως ο Αθανάσιος Πολίτης, ο οποίος υπήρξε από τους βασικούς υποστηρικτές της αλληλοδιδασκτικής πριν ακόμη αυτή θεσμοθετηθεί. (Παπαδάκη, 1992, σ. 259). Η εξέλιξη αυτή δείχνει ότι η διάδοση της μεθόδου δεν μπορεί να ερμηνευτεί αποκλειστικά ως αποτέλεσμα της βρετανικής αποικιακής πολιτικής.

Η εφαρμογή της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου μπορεί να ιδωθεί υπό το πρίσμα της έννοιας της «επινόησης παράδοσης» (Hobsbawm, 1983, σ. 1), με την επιφύλαξη ότι δεν επρόκειτο για κατασκευή εκ του μηδενός. Στα Κύθηρα προϋπήρχε παράδοση φιλομάθειας και εκπαιδευτικής δραστηριότητας, την οποία η βρετανική διοίκηση θεσμοποίησε και κατέστησε «ορατή» (Scott, 1998, σ. 2). Σε περιόδους έντονων πολιτικών και κοινωνικών μεταβάσεων, όπως η εγκαθίδρυση της Βρετανικής Προστασίας στα Επτάνησα, οι κρατικοί φορείς υιοθετούν συνειδητές πρακτικές που μέσω της επανάληψης και της τυποποίησης επιδιώκουν να μεταδώσουν συγκεκριμένες αξίες και να διαμορφώσουν πρότυπα συμπεριφοράς (Hobsbawm & Ranger, 1983, σσ. 4–5 & 9). Υπό αυτό το πρίσμα, τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία δεν περιορίζονται μόνο στη μετάδοση γνώσεων, αλλά ταυτόχρονα συγκροτούν αίσθημα κοινωνικής συνοχής, νομιμοποιούν τη θεσμική παρουσία της βρετανικής διοίκησης και λειτουργούν ως εργαλεία κοινωνικοποίησης. Ειδικότερα, η πρωτοβάθμια εκπαίδευση συνιστά, κατά τον Hobsbawm (1983, σ. 271) «κοσμικό ισοδύναμο της εκκλησίας», όπου οι δάσκαλοι αναλαμβάνουν ρόλο ανάλογο με εκείνον των κοσμικών «ιερέων» που μεταφέρουν συστηματικά τις αξίες που το κράτος επιδιώκει να εδραιώσει. Οι κοινότητες ωστόσο, μέσα στον «τρίτο χώρο» που περιγράφει ο Bhabha (1994), δεν αποδέχθηκαν παθητικά αυτές τις

¹⁷ Αντίστοιχα στο ελληνικό κράτος η καθιέρωση του αλληλοδιδασκτικού συστήματος ακολούθησε χρονικά την κατοχύρωσή του στο Ιόνιο Κράτος. Η νομική του βάση τέθηκε με ψήφισμα της Δ' Εθνοσυνέλευσης στο Άργος το 1829, το οποίο θεμελιώνει το πλαίσιο της δημόσιας εκπαίδευσης στην Ελλάδα και περιλάμβανε πρόβλεψη για την υπαγωγή των αλληλοδιδασκτικών σχολείων στο πρωτοβάθμιο εκπαιδευτικό δίκτυο. Επιπλέον, με στόχο την εκπαίδευση δασκάλων για την εφαρμογή του συστήματος, ιδρύθηκε το Κεντρικό Σχολείο της Αίγινας. Αυτή η συστηματική μέριμνα οδήγησε έως το 1831 να λειτουργούν 75 αλληλοδιδασκτικά σχολεία με συνολικά 6.718 μαθητές (Παπαδάκη, 1992, σσ. 92-93).

αξίες αλλά τις οικειοποιήθηκαν και τις επανανοηματοδότησαν σύμφωνα με τις δικές τους ανάγκες— παρατήρηση κρίσιμη για την κατανόηση των δυναμικών οικειοποίησης που θα αναλυθούν διεξοδικά στο Κεφ. 4.

Μέριμνα υπήρξε και για τη θήλεια αγωγή. Σχολείο κοριτσιών λειτούργησε στη Χώρα ήδη από το 1821¹⁸ και επίσημα από το 1836, εκπαιδεύοντας τις πρώτες «διδασκάλισσες»¹⁹ που σταδιοδρόμησαν αργότερα στο ελληνικό κράτος (Δελάκη, 2015, σσ. 183–195, 496). Η πορεία του ωστόσο διαφοροποιείται αισθητά από εκείνη των σχολείων αρρένων— λειτούργησε για χρόνια χωρίς μόνιμο κτίριο και με αποκλειστικά κοινοτική χρηματοδότηση— και για τον λόγο αυτό αναλύεται διεξοδικά ως περίπτωση κοινοτικής οικειοποίησης στην ενότητα 4.1.

Η Ιόνιος Ακαδημία (Κέρκυρα, 1824) και το Λύκειο Χώρας (1828) συμπλήρωναν το τριεπίπεδο εκπαιδευτικό σύστημα²⁰.

2.2.3 Η εφαρμογή στα Κύθηρα: Macphail, υποδομές και χρηματοδότηση

Ιδιαίτερη προσπάθεια επενδύθηκε στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, τόσο σε κτιριακές υποδομές όσο και σε αλλαγές στη νοοτροπία και τις συνήθειες. Η φοίτηση αντιμετώπισε αρχικά αντιστάσεις, καθώς τα παιδιά αποτελούσαν πολύτιμα εργατικά χέρια για τις οικογένειες των χωρικών (Leontsinis, 1987, σσ. 323–324). Η βρετανική διοίκηση ωστόσο διαμόρφωσε σταδιακά ένα σύστημα κινήτρων και κυρώσεων που οδήγησε σε ευρεία αποδοχή, όπως αναλύεται παρακάτω.

¹⁸ Σχολείο θηλέων στη Χώρα λειτούργησε ήδη από το 1821, όταν προσφυγικοί πληθυσμοί που κατέφυγαν στο νησί αναζήτησαν εκπαίδευση για τα κορίτσια τους. Η λειτουργία του στηρίχθηκε σε συνδρομές της κοινότητας και ενισχύθηκε αργότερα από τον τοποτηρητή Colthurst (Κόλθαρστ), ο οποίος φρόντισε για την τοποθέτηση δασκάλου, ενώ η σύζυγός του συνέδραμε στη λειτουργία της σχολής. Τη διεύθυνση διατήρησε έως το 1864 η πεπαιδευμένη Αγγελική Στάη (Prineas, 2009, σ. 269-270· Κασιμάτης & Καλλίγερος, 2021).

¹⁹ Οι πρώτες δασκάλισσες ήσαν Κρήτισσες πρόσφυγες. Μετά την εγκατάστασή τους στα Κύθηρα συνέχισαν τη φοίτησή τους στο αλληλοδιδασκτικό σχολείο της «Κλεοβουλίνας» στην Αίγινα που λειτουργούσε από το 1830. Στην Κεντρική σχολή και αργότερα στη Σχολή Θηλέων φαίνεται ότι εκπαιδεύτηκαν οι Ελένη Δανέζη, η Αργυρούλα Χαραλάμπους, η Παναγιώτα Φανδρίδη και η κόρη της Μαρία Παπαχατζή. Αργότερα ίδρυσαν δικές τους σχολές (σε Ναύπλιο, Άργος, Σύρο) και δίδασκαν με την αλληλοδιδασκτική μέθοδο (Δελάκη, 2015, σσ. 71-74, 446).

²⁰ Η Ιόνιος Ακαδημία ιδρύθηκε στην Κέρκυρα το 1824 από τον Guilford και περιλάμβανε 4 σχολές (Θεολογική, Ιατρική, Νομική, Φιλοσοφική) με γλώσσα διδασκαλίας τα ελληνικά. Κατά το πρώτο ακαδημαϊκό έτος φοίτησε ένας Κυθήριος (Gazzetta 378/1825). Το Λύκειο της Χώρας ιδρύθηκε το 1828, λειτούργησε ως προπαρασκευαστικό ίδρυμα για ανώτερες σπουδές (Henderson, 1980· Leontsinis, 1987, σ. 331).

Το πρόσωπο που συνδέθηκε περισσότερο με την ανάπτυξη του εκπαιδευτικού δικτύου στα Κύθηρα ήταν ο Άγγλος τοποτηρητής John Macphail (Τζον Μακφέιλ), ο οποίος υπηρέτησε στο νησί από το 1823 έως το 1831. Στη διάρκεια της θητείας του ανεγέρθηκαν πέντε νέα σχολικά κτίρια, ενώ έθεσε σε λειτουργία συνολικά εννέα σχολεία, αξιοποιώντας σε αρκετές περιπτώσεις ήδη υπάρχοντες ή ενοικιαζόμενους χώρους (Harlan, 2011, σ. 334). Τα πέντε αυτά κτίρια είναι σήμερα γνωστά και εντοπισμένα στο τοπίο των Κυθήρων (βλ. Εικ. 2.7), ενώ σε ορισμένα από τα υπόλοιπα σχολεία η ακριβής χωρική ταυτοποίηση παραμένει άγνωστη. Η αναφορά της Harlan (2011) στα «έντεκα σχολεία» προέρχεται από τη μελέτη, η οποία βασίζεται σε εκθέσεις του Colonial Office και αποτυπώνει το εκπαιδευτικό δίκτυο της περιόδου, χωρίς όμως να επιτρέπει την ταύτισή του με συγκεκριμένα σωζόμενα κτίρια. Τα δεκατρία αλληλοδιδασκτικά σχολεία που αποδίδονται στον έπαρχο Ciceli και μεταφέρονται από τον Λεοντσίνη (2009, σ. 21) αποτελούν δευτερογενή διοικητική καταγραφή, της οποίας η πρωτογενής τεκμηρίωση δεν είναι πλήρως διαθέσιμη²¹. Οι τρεις αριθμοί αντανακλούν διαφορετικά επίπεδα τεκμηρίωσης και δεν είναι άμεσα συγκρίσιμοι μεταξύ τους.

Εικόνα 2.7: Γεωγραφική κατανομή των πέντε αλληλοδιδασκτικών σχολείων που ανήγγειρε ο τοποτηρητής John Macphail στα Κύθηρα από το 1823 και εξής.

Με πράσινο διακρίνεται το σχολείο της Μηλαπιδέας, το οποίο αποτελεί το κύριο αντικείμενο μελέτης της παρούσας διπλωματικής. Χαρτογραφικό υπόβαθρο: Andrees Handatlas (1912), φύλλο «Kythira», public domain (Wikimedia Commons). Επεξεργασία: η συγγραφέας.

²¹ Τα αριθμητικά δεδομένα που αποδίδονται στον Ciceli απαιτούν περαιτέρω αρχειακή διερεύνηση και διασταύρωση με πρωτογενείς πηγές ως προς την ακρίβεια και την αντιστοίχισή τους με συγκεκριμένες σχολικές μονάδες ή κτιριακές θέσεις.

Τα νέα σχολεία ξεχώριζαν για την αυθεντική κατασκευή τους, τον λειτουργικό εσωτερικό σχεδιασμό και την επιλογή τοποθεσιών με άφθονο φυσικό φως. Ιδιαίτερη καινοτομία αποτέλεσε η καθιέρωση της υποχρεωτικής φοίτησης των αγοριών, η οποία ενισχύθηκε με κοινωνικά κίνητρα. Η φοίτηση στο σχολείο συνεπαγόταν απαλλαγή από την υποχρεωτική διάθεση τόσο των ίδιων των γονέων όσο και των μεταφορικών τους ζώων για δημόσιες αγγαρείες. Αντιθέτως, η αδικαιολόγητη απουσία μαθητών μπορούσε να επιφέρει την υποχρέωση αγγαρείας για την οικογένεια, μαζί με το ζώο μεταφοράς²².

Ενδεικτικά, στο σχολείο του Ποταμού, όπου το 1827 φοιτούσαν 181 μαθητές, καταγράφεται ότι οι 54 μετακινούνταν με ζώο, ενώ οι υπόλοιποι περπατούσαν καθημερινά από τους γύρω οικισμούς (Lefttheris et al., 1999, σ. 304· Πετρόχειλος, 1940, σ. 130· Επιτροπή Εγχωρίου Περιουσίας Κυθήρων και Αντικυθήρων, n.d.· Prineas, 2009, σ. 145).

Τα περισσότερα δημόσια έργα εκείνη την εποχή υλοποιούνταν μέσω του μέτρου της αγγαρείας, της υποχρεωτικής αμισθί εργασίας μεγάλου μέρους του πληθυσμού²³. Η συγκεκριμένη πρακτική αν και δεν ήταν άγνωστη από προηγούμενες περιόδους, εντατικοποιήθηκε υπό τη βρετανική διοίκηση προκαλώντας έντονη κοινωνική δυσαρέσκεια. Σε πρακτικό επίπεδο, θεωρήθηκε ιδιαίτερα αποδοτική κυρίως στην Κεφαλονιά και στα Κύθηρα μέχρι την κατάργησή της το 1829 (Prineas, 2009, σσ. 145–146).

Η πρακτική αυτή δεν αποτελούσε βρετανική πρωτοτυπία· η αγγαρεία ως μηχανισμός εξαγωγής εργασίας από τον αγροτικό πληθυσμό υπέρ της αποικιακής διοίκησης εντοπίζεται συστηματικά και στο πλαίσιο της βενετικής κυριαρχίας στη Μεσόγειο, όπου οι χωρικοί «κατέβαλλαν φόρους και ήταν υποχρεωμένοι σε αγγαρείες και κανίσκια», με αποτέλεσμα συχνά να εγκαταλείπουν τις εστίες τους για να την αποφύγουν (Λουκάκη, 2009, σσ. 274–275).

²² Με τον καιρό ο μηχανισμός αυτός εξελίχθηκε σε αναλυτικό τιμωρητικό κώδικα. Αν ένας μαθητής δώδεκα ετών ή μικρότερος απουσίαζε αδικαιολόγητα για τρεις ημέρες (ή και τρεις μισές ημέρες) μέσα σε έναν μήνα, οι γονείς του πλήρωναν χρηματικό πρόστιμο και υποβάλλονταν σε πρόσθετη αγγαρεία, ενώ για κάθε ημέρα απουσίας χρεωνόταν μία ημέρα αναγκαστικής εργασίας. Σε περίπτωση μη συμμόρφωσης, ο αριθμός των ημερών αγγαρείας διπλασιαζόταν ή τριπλασιαζόταν και τα υποζύγια της οικογένειας επιτάσσονταν τακτικότερα, έως ότου το ζήτημα επιλυόταν προς ικανοποίηση των αρχών (Leontsinis, 1987, σ. 326).

²³ Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της σύνθεσης στην οποία βασίστηκαν τα δημόσια έργα είναι η Γέφυρα Κατούν στα Κύθηρα (1826), όπου η τεχνική τεχνογνωσία που εισήγαγαν οι Βρετανοί τεχνικοί συνδυάστηκε με την εμπειρική δεξιότητα των ντόπιων μαστόρων, φορέων της βενετικής κληρονομιάς στη δόμηση (Lefttheris et al., 1999, σ. 304).

Η εργασία της αγγαρείας συνδέθηκε σε ένα βαθμό και με την ανέγερση σχολικών κτιρίων. Ωστόσο υπήρξαν αρκετές περιπτώσεις όπου η προσφορά εργασίας από τους ντόπιους ήταν εθελοντική, καθώς η ίδρυση σχολείων δεν αντιμετωπιζόταν αποκλειστικά ως διοικητική επιβολή, αλλά συνδεόταν και με τις προσδοκίες των τοπικών κοινωνιών για κοινωνική πρόοδο και βελτίωση των συνθηκών ζωής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ανέγερση του σχολείου του Μυλοποτάμου (βλ. Εικ. 2.9), όπως και στο σχολείο της Μηλαπιδέας, Λειβαδίου όπου οι ντόπιοι ανήγειραν το κτίσμα σε οικόπεδο δωρεάς του Ιουλίου Κασιμάτη (βλ. Εικ. 2.10), προσώπου σημαίνοντος κύρους και οικονομικής επιφάνειας στην περιοχή (Κασιμάτης, 1978, σ. 120). Τα έξοδα λειτουργίας ενός σχολείου²⁴ καλύπτονταν τόσο από την κεντρική διοίκηση όσο και από τις τοπικές κοινότητες, με σημαντικό μέρος του οικονομικού βάρους να μεταφέρεται στους γονείς των μαθητών. Σύμφωνα με κρατική διάταξη του 1836 το ήμισυ του μισθού του δασκάλου καταβαλλόταν από τη διοίκηση ενώ το υπόλοιπο ποσό μαζί με τα έξοδα ενοικίου και γραφικής ύλης επιβάρυνε τους γονείς, με εξαίρεση τις οικονομικά ασθενέστερες οικογένειες²⁵ (Μπρέγιαννη, 2017, σσ. 215–216, *Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Jonie* / Έφημερίς τοῦ Ἐνωμένου Κράτους τῶν Ἰονικῶν Νήσων, αρ. 274, 26 Μαρτίου 1836). Η κάλυψη αυτού του ποσού δεν ήταν πάντα δεδομένη, καθώς οι γονείς αδυνατούσαν συχνά να καλύψουν έστω το 1/3 της αμοιβής του δασκάλου (Paschalidi, 2010, σ. 158).

Απόφαση της Ιονίου Γερουσίας (1829) καθόρισε αναλυτικό εξοπλισμό σχολείων, διαβαθμισμένη χρηματοδότηση ανά νησί (32 φαρδίνια για τον δάσκαλο στα Κύθηρα) και μηχανισμό ελέγχου και επιθεώρησης (βλ. Εικ. 2.8)– επιβεβαιώνοντας την πλήρη ένταξη της εκπαίδευσης στη δημόσια σφαίρα (βλ. 2.2.1). Αξιοσημείωτη είναι η αντιστοιχία ανάμεσα στις επίσημες κρατικές προδιαγραφές (βάνα με άμμο, τάβλες, πλάκες) και στις περιγραφές της καθημερινής λειτουργίας των αλληλοδιδασκτικών σχολείων που διασώζονται στη

²⁴ Μισθός δασκάλου και τρέχοντα έξοδα λειτουργίας όπως και το μίσθωμα του κτιρίου, εφόσον ανήκε σε ιδιώτη.

²⁵ Η Harlan (2011, σ. 331) βασιζόμενη σε αρχειακό υλικό της αποικιακής διοίκησης, αναφέρει ότι στα κεντρικά και δευτεροβάθμια σχολεία το κόστος λειτουργίας καλυπτόταν εξ ολοκλήρου από τη διοίκηση.

βιβλιογραφία. Η σύγκλιση αυτή προσφέρει μια σπάνια δυνατότητα σύγκρισης ανάμεσα στον θεσμικό σχεδιασμό και την εκπαιδευτική πρακτική²⁶.

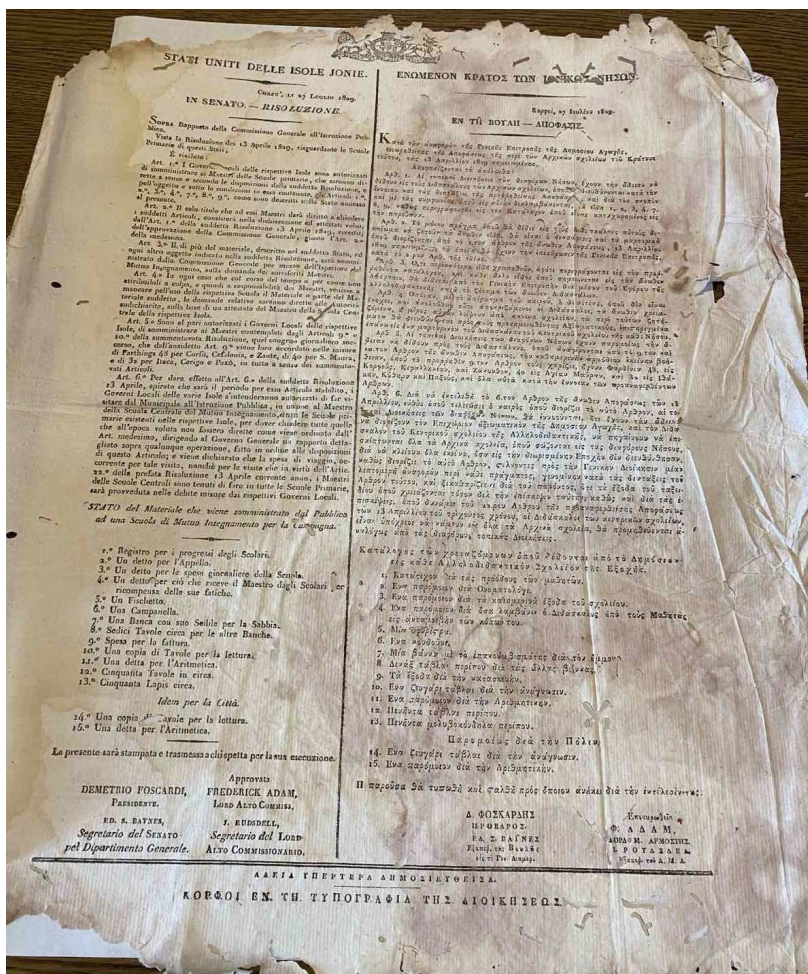
Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή που διέσωσε ο λαογράφος Ι.Π. Κασσιμάτης, αντλώντας από μαρτυρίες ανθρώπων που έζησαν την περίοδο της Αγγλοκρατίας:

Το σύστημα της αλληλοδιδασκτικής διδασκαλίας ήταν σε γενική χρήση. Οι μαθητές ήταν γνωστοί ως *σχολιταρούνια*, η ανώτερη τάξη ονομαζόταν «πρώτη τάξη» και οι μαθητές της ήταν οι *πρωτόσχολοι*, που δίδασκαν ανάγνωση και γραφή στους μικρότερους αρχάριους. Για να μάθουν και να απαγγείλουν το αλφάβητο, ο δάσκαλος έγραφε τα γράμματα με τη σειρά σε ένα χαρτί, το οποίο κολλούσε σε μια μικρή ξύλινη πινακίδα και από εκεί οι μαθητές τα αποστήθιζαν. Για τα πρώτα μαθήματα γραφής χρησιμοποιούνταν άμμος, που απλωνόταν στην επιφάνεια ενός μακρόστενου θρανίου, με πλαίσιο γύρω του για να μη χύνεται. Οι μαθητές υπό την καθοδήγηση των πρωτοσχόλων, σχημάτιζαν με τα δάχτυλά τους τα γράμματα στην άμμο. Στο επάνω μέρος του πλαισίου υπήρχε μια κινητή ξύλινη πήχη που τραβιόταν πάνω από την άμμο για να σβήνονται τα γράμματα. Αργότερα εισήχθησαν οι πλάκες και τα κοντύλια για τα πρώτα μαθήματα γραφής.

Η μαρτυρία αυτή επιβεβαιώνει εμπράκτως την παραπάνω αντιστοιχία: τα τρία είδη υλικού που όριζε η απόφαση του 1829 –τάβλες ανάγνωσης, βάνα με άμμο και πλάκες– εμφανίζονται και τα τρία στην καθημερινή πρακτική του κυθηραϊκού σχολείου. (Leontsinis, 1987, σσ. 312–313)²⁷.

²⁶ Απόφαση 27.7.1829 (εκτελεστική ρύθμισης 13.4.1829): 13 αντικείμενα ανά σχολείο (βάνα άμμου, τάβλες, σφυρίχτρα, κουδούνι, πλάκες, μολυβδοκόνδυλα κ.ά.). Διαβαθμισμένη αποζημίωση: 48 φαρδίνια (farthings) Κέρκυρα/Κεφαλονιά/Ζάκυνθος, 40 Λευκάδα, 32 Ιθάκη/Κύθηρα/Παξοί. Θεσμοθετεί επιθεώρηση με ευθύνη Διδασκάλου Κεντρικού Σχολείου.

²⁷ Η μαρτυρία προέρχεται από το χειρόγραφο του Ι.Π. Κασσιμάτη, Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, αρ. 2327, σσ. 86-87, όπως παρατίθεται στον Leontsinis (1987).

Εικόνα 2.8: Δίγλωσση (ιταλικά–ελληνικά) απόφαση της Ιονίου Βουλής της 27ης Ιουλίου 1829, εκτελεστική προγενέστερης ρύθμισης της 13ης Απριλίου 1829 για τα Αλληλοδιδασκτικά Σχολεία του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων.

Καθόριζε αναλυτικό κατάλογο υλικού (κατάστιχα, βάνια με άμμο για άσκηση γραφής, πλάκες και μολυβδοκόνδυλα, τάβλες ανάγνωσης και αριθμητικής), διαβαθμισμένη ημερήσια αποζημίωση των τοπικών διοικήσεων (32 φαρδίνια για τα Κύθηρα) και μηχανισμό επιθεώρησης από τον Διδάσκαλο του Κεντρικού Σχολείου κάθε νησιού.

Υπογράφουν ο Πρόεδρος της Γερουσίας Δ. Φοσκάρδης (Demetrio Foscardi) και ο Μέγας Αρμοστής Frederick Adam· γραμματείς Edward S. Baynes και J. Rudsdell. Τυπώθηκε στην Κέρκυρα στο τυπογραφείο της Διοίκησης. Πηγή: ΙΑΚ-TAK Κυθήρων.

Πέρα από το δίκτυο των δημόσιων αλληλοδιδασκτικών, η βρετανική μέριμνα εκτεινόταν και προς τα μέσα της ίδιας της Διοίκησης. Εντός του Κάστρου της Χώρας λειτουργούσε μικρό σχολείο για τα παιδιά των οικογενειών της φρουράς και ορισμένους ενήλικες στρατιώτες, τη διδασκαλία του οποίου αναλάμβανε υπαξιωματικός για συγκεκριμένες ώρες την ημέρα. Η ταξιδιωτική μαρτυρία του Marcet (Μάρτιος 1826) επισημαίνει την έλλειψη στοιχειωδών σχολικών βιβλίων πέραν των Βίβλων και προσευχηταρίων– ένδειξη ότι το συγκεκριμένο τμήμα του εκπαιδευτικού εγχειρήματος, παρά τη μικρή του κλίμακα, διεύρυνε τη βρετανική

παρέμβαση πέραν του γηγενούς πληθυσμού (Ανδριτσάκη-Φωτιάδη & Πετρόχειλος, 1982, σ. 116· Prineas, 2009, σ. 269).

2.3 Η δημιουργία σχολείων ως κοινωνικά και πολιτιστικά σημεία αναφοράς

Η εικόνα που σκιαγραφεί ο Άγγλος στρατιωτικός John Galt (1809–1812) για την κατάσταση της εκπαίδευσης στα Κύθηρα είναι αμφίσημη και αξίζει προσοχή. Στην πρωτεύουσα συναντά μόνο ένα σχολείο σε αντίθεση με τις πολυάριθμες ορθόδοξες εκκλησίες και μοναστήρια (Prineas, 2009, σ. 39), διαπίστωση που τεκμηριώνει την περιορισμένη έκταση της δημόσιας εκπαίδευσης²⁸. Σε άλλη όμως σελίδα του ίδιου έργου του περιγράφει ότι «παλαιότερα είχε ιδρυθεί εδώ ένα δημόσιο σχολείο [...] υπό την προστασία των Βρετανών, με πολύ καλές βάσεις»– το Σχολείο του Αγίου Μηνά, παλιό ρωμαιοκαθολικό μοναστήρι στο κέντρο του νησιού²⁹, όπου διδάσκονταν Αρχαία και Νέα Ελληνικά, Λατινικά, Γαλλικά, Ιταλικά, Γραφή, Αριθμητική και Μαθηματικά, με ετήσιο μισθό δασκάλου 90 λίρες (Ανδριτσάκη-Φωτιάδη & Πετρόχειλος, 1982, σ. 100). Η διπλή αυτή μαρτυρία– μαζί με τη συνέχεια του κτιρίου του Αγίου Θεοδώρου, που λειτούργησε ως Ιεροδιδασκαλείο της Επισκοπής Κυθήρων από τις ανακαινιστικές επεμβάσεις του επισκόπου Αθανασίου Βαλεριανού (περ. 1630) και μετατράπηκε σε αλληλοδιδασκτικό σχολείο επί Macphail το 1825 (Κολοκάθη, 2024, σ. 68· Χάρου, 1989, σ. 9 · βλ. αναλυτικά Κεφ. 3)– αποκαλύπτει ότι η εκπαιδευτική παρέμβαση των Βρετανών δεν ήταν εκ του μηδενός, αλλά εδραζόταν σε τρόπους με αξιοσημείωτη εκπαιδευτική συνέχεια από τον 17ο έως τα μέσα του 19ου αιώνα.

Η ευρύτατη απήχηση του δικτύου τεκμηριώνεται από τη σύγχρονη ταξιδιωτική μαρτυρία του Frank Marcet, που επισκέφθηκε τα Κύθηρα τον Μάρτιο του 1826– μόλις δεκαοκτώ μήνες μετά την έναρξη λειτουργίας του εκπαιδευτικού προγράμματος του Macphail. Σύμφωνα με τις σημειώσεις του: «Ο εξάίρετος αυτός Κυβερνήτης ίδρυσε, μέσα στους 18 μήνες, 7 Λαγκαστριανά σχολεία, που η επιτυχία τους είναι εκπληκτική: όλα τα παιδιά έσπευσαν να γραφτούν, και ενώ πριν από 18 μήνες πολύ λίγα άτομα μπορούσαν να γνωρίζουν ανάγνωση–

²⁸ Όποια στοιχειώδης διδασκαλία υφίστατο, λάμβανε χώρα κατά κύριο λόγο σε ενοριακό περιβάλλον ή ιδιωτική δωρεά και εξυπηρετούσε συνήθως τα παιδιά των αγροτικών στρωμάτων.

²⁹ «A public school has been some time established; and, since the arrival of the British, it has been placed on a highly respectable footing [...] The house, appropriated to the academy, is an old Roman Catholic monastery—a most judicious conversion. » (Galt, 1842, σ. 141).

ιδιαίτερα στα χωριά, τώρα τα παιδιά γνωρίζουν τις τέσσερις πράξεις της αριθμητικής. Υπάρχουν, επίσης, αρκετοί ενήλικες που φοιτούν στα σχολεία αυτά μαζί με τα παιδιά» (στο Ανδριτσάκη-Φωτιάδη & Πετρόχειλος, 1982, σ. 117). Έναν χρόνο αργότερα (1827) ο ίδιος καταγράφει 1.300 μαθητές σε 8 δημόσια + 1 ιδιωτικό σχολείο, αναλογία ~10% του πληθυσμού, ενώ διασώζεται και η ακριβής ετήσια δαπάνη συντήρησης για το 1826: «50 λίρες, 11 σελλίνια και 7 πένες» (Ανδριτσάκη-Φωτιάδη & Πετρόχειλος, 1982, σ. 130). Η μαρτυρία αναιρεί το σχήμα μιας «βίαιης» επιβολής και τεκμηριώνει αντίθετα ότι το δίκτυο βρήκε ευρύτατη αποδοχή στις τοπικές κοινωνίες³⁰.

Τα στατιστικά στοιχεία που παραθέτει ο Λεοντσίνης (2009, σ. 30) για τα αμέσως επόμενα έτη καθιστούν ακόμη πιο εντυπωσιακή αυτή τη δυναμική. Το 1828— παρά την ήδη εδραιωμένη παρουσία των αλληλοδιδασκτικών— τα ιδιωτικά σχολεία υπερείχαν αριθμητικά: είκοσι ένα ιδιωτικά έναντι πέντε δημόσιων, με 267 μαθητές τα ιδιωτικά έναντι 181 στα δημόσια. Μέσα σε ένα μόλις χρόνο (1829) η ισορροπία ανατράπηκε πλήρως: τα πέντε δημόσια σχολεία συγκέντρωσαν 389 μαθητές, ενώ από τα ιδιωτικά επέζησε ένα μόνο, θηλέων, με είκοσι μαθήτριες. Η αστραπιαία αυτή στροφή της κυθηραϊκής κοινότητας προς τη δημόσια εκπαίδευση επιβεβαιώνει— με αριθμούς αυτή τη φορά— ότι η αλληλοδιδασκτική ανταποκρίθηκε σε βαθύτερες ανάγκες που ο πληθυσμός εξέφρασε με επιλογή, όχι με υπακοή³¹.

Αξιοσημείωτη είναι η ταξική ασυμμετρία αυτής της στήριξης: αγροτικές κοινότητες χρηματοδότησαν γενναιόδωρα τα σχολεία, ενώ οι αστικές ελίτ επέδειξαν φειδώ. Ο Τοποτηρητής Colthurst, εντυπωσιασμένος από έναν χωρικό που συνεισέφερε από μόνος του σαράντα σελίνια για την κατασκευή θολωτής στέγης από λαξευμένη πέτρα στο σχολείο του Ποταμού, αντιπαρέβαλε τη γενναιοδωρία των αγροτών στη φειδώ «των κυρίων της πρωτεύουσας», οι οποίοι «με κάποια δυσκολία δίνουν έξι πένες για να στηρίξουν ένα θηλέων σχολείο όπου φοιτούν οι ίδιες τους οι κόρες» (Prineas, 2009, σσ. 266–267). Η βρετανική

³⁰ «Ο εξάιρετος αυτός Κυβερνήτης ίδρυσε, μέσα στους 18 μήνες, 7 Λαγκαστριανά σχολεία, που η επιτυχία τους είναι εκπληκτική» (Marcet, στο Ανδριτσάκη-Φωτιάδη & Πετρόχειλος, 1982, σ. 117). Ετήσια δαπάνη συντήρησης 1826: «50 λίρες, 11 σελλίνια και 7 πένες».

³¹ Συγκριτική διάσταση στα ίδια νούμερα προσθέτει ο Η.Μ. (Παρ. Δ.7), παραπέμπων στον Κεφαλλονίτη ιστορικό Ευάγγελο Παρέντη: το 1828 τα Κύθηρα με 8.140 κατοίκους διέθεταν 8 σχολεία με 772 μαθητές, ενώ το σύνολο των Επτανήσων με 176.392 κατοίκους διέθετε 29 σχολεία με 1.733 μαθητές, αναλογία που αναδεικνύει ότι το νησί υπερεπένε στη φοίτηση σχετικά με τον πληθυσμό του. Αντίστοιχα, ο Davy (1842) ανέφερε 8 δημόσια σχολεία, 6 ιδιωτικά και ένα σχολείο κοριτσιών με 120 μαθήτριες— στοιχεία που συμπληρώνουν την εικόνα του Λεοντσίνη για τη γρήγορη μετατόπιση υπέρ του δημόσιου συστήματος.

Διοίκηση ανέδειξε την αριστεία με ειδική τελετή απονομής μεταλλίου στον δάσκαλο— μια χαρακτηριστική «τελετουργική τυποποίηση» κατά Hobsbawm, που ταυτόχρονα νομιμοποιούσε τη θεσμική παρουσία της Διοίκησης και συγκροτούσε αίσθημα κοινοτικής συνοχής γύρω από τη σχολική κοινότητα³².

Η δημοκρατικοποίηση της πρόσβασης στη γνώση διατάρασσε τις κοινωνικές ισορροπίες με τρόπους που υπερέβαιναν τις προθέσεις της βρετανικής διοίκησης. Το αποτυπώνει συγκλονιστικά μια επιστολή πλούσιου Επτανήσιου που παραθέτει ο Λεοντσίνης (2009, σ. 33): «Οι χωρικοί μας επιθυμούσαν άπαντες να μάθουν να αναγινώσκωσι και να γράφωσι, αμελούντες την καλλιέργειαν των σταφίδων. Οι τεχνίται αφήνουν το έργο των διά να ακροασθούν τι δημοσιεύεται εις τας κατηραμένας εφημερίδας, και ούτε υπηρέτην δυνάμεθα τώρα να εύρωμεν, διότι και οι ποταπότεροι των πολιτών ανατρέφουν τα τέκνα των διά τέχνας και επιστήμας, υπεράνω της αστικής αυτών θέσεως. Ποίαν ωφέλειαν απήλαυσα εγώ, καταδαπανήσας είκοσι χιλιάδας δίστηλα διά την ανατροφήν των υιών μου εις την Ιταλίαν, όταν έκαστος των ξυλουργών και των σκυτοτόμων πέμπει σήμερον τους υιούς του εις τα σχολεία;». Το παράθεμα αυτό εκφράζει συστηματική ταξική ανησυχία: η αλληλοδιδασκτική παρήγαγε αποτελέσματα που ούτε η Διοίκηση ούτε οι τοπικές ελίτ είχαν προβλέψει.

Τα σχολεία λειτούργησαν ως κοινωνικά κέντρα, συνδεδεμένα με πηγάρια και βρύσες που ενίσχυαν την αποδοχή τους από την κοινότητα (Prineas, 2009, σσ. 155,156,162). Ως φορείς μνήμης αναλύονται διεξοδικά στα Κεφ. 3 και 5.

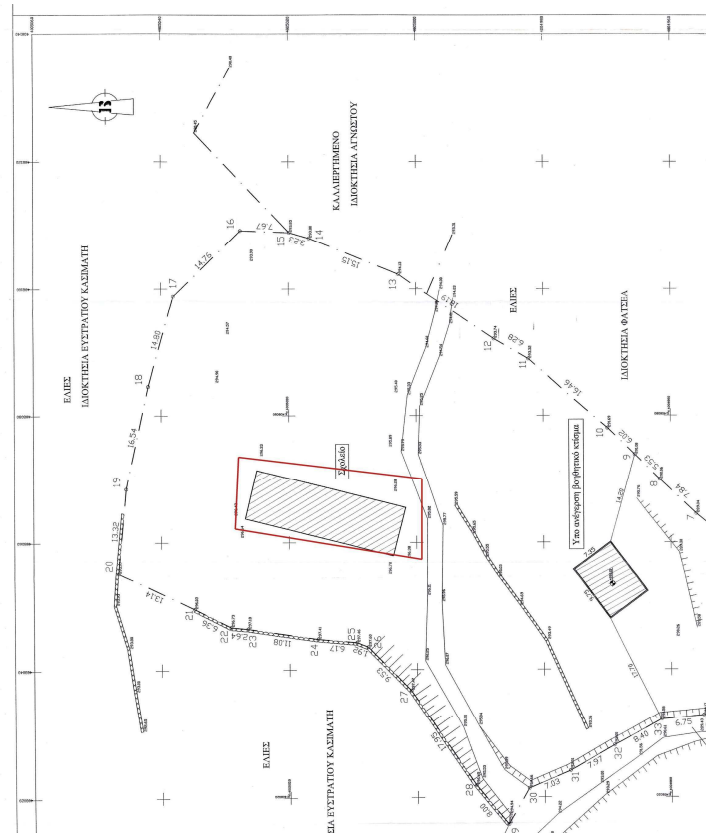

Εικόνα 2.9: Η Αλληλοδιδασκτική Σχολή Μυλοποτάμου.

Πρόσωση του κτίσματος εν μέσω της κεντρικής πλατείας του οικισμού. Διακρίνονται οι επάλλξεις στην απόληξη της στέγης και τα τρία οξυκόρυφα ανοίγματα της δυτικής όψης, χαρακτηριστικά στοιχεία του Gothic Revival που ακολουθούν τη βρετανική αρχιτεκτονική γλώσσα του 19ου αιώνα. Όπως και στο σχολείο της Μηλαπιδέας, η

³² Βρετανική ανταπόκριση: απονομή μεταλλίου στον δάσκαλο Ποταμού (Prineas, 2009, σ. 267).

ανέγερσή του υλοποιήθηκε με την εθελοντική συμμετοχή των κατοίκων στο πλαίσιο των εκπαιδευτικών παρεμβάσεων του τοποτηρητή *Macphail*. Πηγή: Προσωπικό αρχείο.

Εικόνα 2.10: Τοπογραφικό διάγραμμα της περιοχής του σχολείου της Μηλαπιδέας (Α01, αρ. μελέτης F3-2ΙΧ, κλίμακα: 1:200).

Με κόκκινο πλαίσιο σημειώνεται το οικοπέδο του σχολείου, δωρεά του Ιουλίου Κασιμάτη τον 19ο αιώνα. Η διατήρηση της οικογενειακής ιδιοκτησίας Κασιμάτη στις γύρω εκτάσεις (Β-Δ και Ν-Δ) αποτυπώνει τη διαχρονική σύνδεση της οικογένειας με τον τόπο. Πηγή: Τοπογραφικό διάγραμμα μηχανικού Γ. Φατσέα, 2007 (Φατσέας 2008α).

2.4 Κοινωνικές και πολιτιστικές επιδράσεις της βρετανικής παρουσίας

Η βρετανική κυριαρχία αντιδιαστέλλοταν με τοπικές παραδόσεις βαθιά ριζωμένες στην ορθόδοξη πίστη και τη βενετσιάνικη αστική κουλτούρα. Στους στόχους της περιλαμβανόταν η διαμόρφωση φιλοδυτικής νοοτροπίας και η πειθάρχηση των πολιτών ώστε να εναρμονιστούν με τα πρότυπα του Προτεκτοράτου (Said, 1994, σσ. 222–223· Tompros & Papadouris, 2020, σσ. 21, 28). Η ίδια όμως λογική επιλεκτικής διαπραγμάτευσης που αναδείχθηκε στο εκπαιδευτικό πεδίο επεκτεινόταν και σε άλλες διαστάσεις της βρετανικής παρουσίας. Με την πάροδο των δεκαετιών το εκπαιδευτικό σύστημα υιοθέτησε αρχές του ελληνικού έθνους - κράτους (Harlan, 2011, σ. 325).

Η διαλεκτική αυτή αποτυπώνεται και στη μεταβολή της κοινωνικής θέσης του δασκάλου. Καθώς η στοιχειώδης εκπαίδευση λειτουργούσε ως «κοσμικό ισοδύναμο της εκκλησίας» (πρβλ. ενότητα 2.2.2), ο δάσκαλος απέκτησε— πέρα από τον θεσμοθετημένο μισθό του (βλ. ενότητα 2.2.3)— μια συμβολική θέση που προσομοίαζε εκείνη του ιερέα: εθιμικές προσφορές σε προϊόντα, ετήσιο εορτασμό της ονομαστικής του εορτής, απόδοση των πρώτων καρπών της εποχής³³. Η μετατροπή του σε «ευγενή άρχοντα»³⁴ του χωριού δεν υπήρξε βρετανική επιβολή, αλλά αφομοίωση ενός νέου θεσμού μέσα σε προϋπάρχοντα τοπικά σχήματα κοινωνικής αναγνώρισης.

Στο θρησκευτικό πεδίο η βρετανική επιρροή υπήρξε περιορισμένη. Η Ορθόδοξη Εκκλησία αντέδρασε επιφυλακτικά στη διανομή βιβλίων από προτεστάντες ιεραποστόλους (Gazi 2009, σσ. 98–100) και εξακολούθησε να λειτουργεί ως βασικός φορέας συλλογικής ταυτότητας— χωρίς ωστόσο να αποτελεί τον μοναδικό ή ομοιογενή «ακρογωνιαίο λίθο» (cornerstone) της (Leontsinis 1987, σσ. 360–363· πβ. Gazi 2009, σσ. 96, 104). Ο τοπικός κλήρος, ως το πιο εγγράμματο τμήμα του πληθυσμού, τροφοδότησε τους πρώτους δασκάλους της Προστασίας και συνέβαλε σημαντικά στη διάδοση της εκπαίδευσης. Πολλοί ωστόσο αποσύρθηκαν σταδιακά, θεωρούμενοι ακατάλληλοι για την αλληλοδιδασκτική μέθοδο (Leontsinis 1987, σ. 320). Τη διαμόρφωση μιας αναδυόμενης εθνικής συνείδησης στα Επτάνησα τροφοδότησαν κυρίως λαϊκοί λόγοι— με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον Λευκάδιο Αθανάσιο Πολίτη, διευθυντή των ιόνιων αλληλοδιδασκτικών σχολείων (Leontsinis 1987· πβ. Καλαφάτη 1988)— καθώς και η μορφωμένη επτανησιακή ελίτ, εκπαιδευμένη στην Ιόνιο Ακαδημία και σε ιταλικά πανεπιστήμια (Wrigley 1978, σ. 420). Η ταυτότητα αυτή πήρε διακριτή τοπική μορφή, που δεν ταυτιζόταν πλήρως ούτε με τον ηπειρωτικό ελληνικό εθνικισμό³⁵ (Gazi 2009, σ. 103), ενώ η μετωπική αντιπαράθεση με τη βρετανική διοίκηση εκφράστηκε όψιμα και

³³ Τα παιδιά πρόσφεραν στους δασκάλους εποχικά αγροτικά προϊόντα: τα Χριστούγεννα το παραδοσιακό χριστόψωμο και το Πάσχα την πούλα, στρογγυλό ψωμί με κόκκινα αυγά τοποθετημένα από πάνω (τσουρέκι). Οι προσφορές αυτές ήταν γνωστές ως φίλεμα, ενώ οι πρώτοι καρποί της σοδειάς ονομάζονταν πριμαρόλια. Η πρακτική ανάγεται σε παλαιότερη εποχή, όταν οι ιερείς και άλλοι εγγράμματοι αξιωματούχοι αμείβονταν με αγροτικά προϊόντα (Leontsinis, 1987, σσ. 321–322).

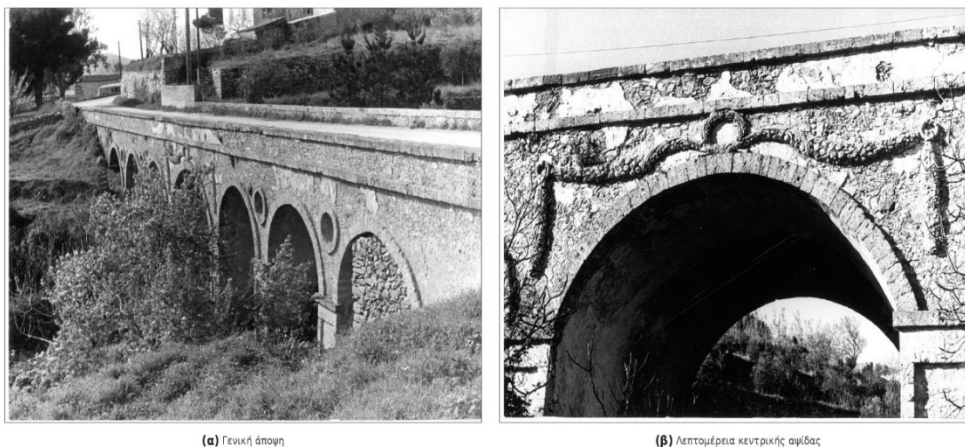
³⁴ Ο όρος αποδίδει το «noble gentleman in miniature» του Leontsinis (1987, σ. 321). Διατηρώ το «ευγενής άρχοντας» ως απόδοση της κοινωνικής διάκρισης που υπονοεί, με την επισημάνση ότι ο ίδιος ο συγγραφέας τη μετριάξει με το «in miniature»: όχι πραγματικός άρχοντας, αλλά τοπικό, συμβολικό ισοδύναμο κύρους.

³⁵ Χαρακτηριστική ένδειξη αυτής της ανασύνταξης μετά την ένωση του 1864 αποτελούν, κατά τη Gazi, οι αντισημιτικές ταραχές περί τελετουργικού φόνου («blood libel») σε Κέρκυρα και Ζάκυνθο (1891), που κατέληξαν σε θανάτους, τραυματισμούς και καταστροφές εις βάρος της εβραϊκής κοινότητας (Gazi 2009, σ. 103, με παραπομπή σε Pierron 2004).

κοσμικά, μέσω του ενωτικού/ΡΙζοσπαστικού κινήματος για την ένωση με την ηπειρωτική Ελλάδα, ενεργού από το 1848 (Leontsinis 1987, σ. 354· πβ. σ. 365· Wrigley 1978).

Και στα δημόσια έργα η ίδια στάση αναδεικνύεται εναργώς: στη μαρτυρία του Marcet για την πρώτη γέφυρα του νησιού (βλ. Εικ. 2.11), όταν ο Macphail πρότεινε την κατασκευή της, οι κάτοικοι «δεν πρόσφεραν παρά μόνο σωματική εργασία», αρνούμενοι να συνεισφέρουν εργαλεία ή υλικά. Ωστόσο, λίγο μετά την αποπεράτωσή της, όταν δυνατός αέρας απείλησε τη γέφυρα, ένας από τους χτίστες «γονατισμένος κοντά στο τόξο της γέφυρας, προσεύχονταν στην Παναγία για τη σωτηρία της» (στο Ανδριτσάκη-Φωτιάδη & Πετρόχειλος, 1982, σσ. 128–129). Η εικόνα αυτή– αντίσταση στην παροχή υλικών, μετέπειτα οικειοποίηση μέσω θρησκευτικής τελετουργίας– αποτελεί υλικό παράδειγμα της ίδιας διαλεκτικής που αναγνωρίζουμε στην εκπαιδευτική παρέμβαση.

Η επτάτοξη λιθόκτιστη γέφυρα του Ποταμού, Κύθηρα

(α) Γενική άποψη

(β) Λεπτομέρεια κεντρικής αψίδας

Εικόνα 2.11: Η επτάτοξη λιθόκτιστη γέφυρα του Ποταμού, Κύθηρα.

(α) Γενική άποψη της γέφυρας· (β) λεπτομέρεια κεντρικής αψίδας με ανάγλυφο διάκοσμο. Κατασκευασμένη στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα κατά την περίοδο της Αγγλοκρατίας. Αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα δημόσια έργα υποδομής που υλοποιήθηκαν επί τοπιοτηρητή Macphail. Πηγή: (α), (β) Αρχαιολογικό Κτηματολόγιο, Υπουργείο Πολιτισμού (αρ. μνημείου 147960) και (γ) προσωπικό αρχείο.

Η εμπειρία αυτή ταιριάζει στο σχήμα που περιγράφει ο Said για τις «αποικιακές κουλτούρες αντίστασης», οι οποίες δεν αντιτίθενται απλώς στην ξένη επιβολή, αλλά διαπραγματεύονται και επαναανοηματοδοτούν την παραχθείσα γνώση μέσα από τη δική τους ιστορική και κοινοτική εμπειρία (Said, 1994, σσ. 209–220). Η αφομοίωση επιμέρους επιρροών χωρίς την κατάργηση μιας κοινωνικής ιεραρχίας, που είχε διαμορφωθεί επί αιώνες, αποτέλεσε τον κανόνα για τα Ιόνια Νησιά. Ο εκπαιδευτικός «εκπολιτισμός» που προώθησαν οι Βρετανοί και οι θεσμικές τους μεταρρυθμίσεις άφησαν αποτυπώματα στις τοπικές κοινωνίες, παρά τη σταθερά αρνητική στάση της βρετανικής διοίκησης απέναντι στις τάσεις πολιτικής αυτοδιάθεσης των Επτανησίων για σχεδόν πέντε δεκαετίες (Paschalidi, 2010, σ. 13). Σε σύγκριση με άλλα Ιόνια νησιά, τα Κύθηρα διατήρησαν σε μεγαλύτερο βαθμό τον παραδοσιακό αγροτικό τους χαρακτήρα.

Το πεδίο που χαρτογραφήθηκε σε αυτό το κεφάλαιο— όπου η επιβολή συναντούσε εγγενείς δυναμικές αυτενέργειας και η αποικιακή πολιτική μεταβολιζόταν μέσα από τοπικές προτεραιότητες— δεν παραμένει αφηρημένο. Αποκρυσταλλώθηκε σε υλικές μορφές: στα σχολικά κτίρια που οι κοινότητες ανήγειραν με δωρεές οικοπέδων και εθελοντική εργασία, στις γέφυρες που πρώτα αρνήθηκαν να υλοποιήσουν και ύστερα αγκάλιασαν θρησκευτικά, στα έργα υδροδότησης που εντάχθηκαν στην καθημερινότητα του χωριού. Η ίδια η διαλεκτική επιβολής και οικειοποίησης γίνεται αναγνώσιμη στην αρχιτεκτονική φόρμα αυτών των κτισμάτων – αντικείμενο του επόμενου κεφαλαίου.

2.5 Συμπέρασμα κεφαλαίου

Το παρόν κεφάλαιο κατέδειξε ότι η βρετανική εκπαιδευτική παρέμβαση στα Κύθηρα δεν μπορεί να αναχθεί ούτε στην κατηγορία της αποικιακής επιβολής ούτε στην κατηγορία της εθελοντικής εκσυγχρονιστικής πρωτοβουλίας. Αντίθετα, συγκροτήθηκε μέσα από τρεις αλληλένδετες δυναμικές που αναπτύχθηκαν στην εισαγωγή του κεφαλαίου: της «επινόησης παράδοσης» (Hobsbawm), των «αποικιακών κουλτούρων αντίστασης» (Said) και του «τρίτου χώρου» (Bhabha). Τα στατιστικά δεδομένα, οι μαρτυρίες (Marcet, Colthurst, ο ανώνυμος Επτανήσιος) και η ίδια η υλικότητα των κτιρίων— ανεγερμένων με εθελοντική εργασία και δωρεές οικοπέδων— αποδεικνύουν ότι η «οικειοποίηση» δεν ήταν ρητορικό σχήμα αλλά μετρήσιμη ιστορική πρακτική. Η ανάλυση αυτή θέτει τις βάσεις για τη μελέτη της αρχιτεκτονικής μορφής των κτιρίων στο Κεφ. 3, όπου η ίδια διαλεκτική επιβολής και

οικειοποίησης αναζητείται στην πέτρα, τα τόξα και τη χωρική οργάνωση των αλληλοδιδασκτικών σχολείων.

Κεφάλαιο 3: Η αρχιτεκτονική των αλληλοδιδασκτικών σχολείων στα Κύθηρα: Συγκριτική θεώρηση

3.1 Χαρακτηριστικά της αρχιτεκτονικής των σχολείων

Η αρχιτεκτονική των σχολείων της περιόδου της Αγγλοκρατίας στα Κύθηρα εντάσσεται σε ένα ευρύτερο παιδαγωγικό και σχεδιαστικό πλαίσιο, το οποίο διαμορφώνεται στο πρώτο τέταρτο του 19ου αιώνα μέσα από το λανκαστριανό σύστημα εκπαίδευσης και τα εγχειρίδια της British and Foreign School Society. Όπως έχει δείξει ο Malcom Seaborne (Μάλκομ Σίμπορν) (1971, σσ. 131-162), η περίοδος 1800–1840 αποτελεί την αποφασιστική φάση κατά την οποία διαμορφώνονται στη Βρετανία οι αρχιτεκτονικές προδιαγραφές των στοιχειωδών σχολείων, ως απάντηση στο πρόβλημα της μαζικής εκπαίδευσης των φτωχών στρωμάτων στις βιομηχανικές πόλεις. Στο πλαίσιο αυτό, η μορφή του σχολικού κτηρίου δεν αποτελεί ουδέτερο κατασκευαστικό αποτέλεσμα, αλλά συνδέεται άμεσα με τη λειτουργία της διδασκαλίας, την οργάνωση του χώρου και τη διαχείριση μεγάλου αριθμού μαθητών.

Βασική αρχή του λανκαστριανού προτύπου ήταν η συγκρότηση ενός ενιαίου, επιμήκους χώρου διδασκαλίας, όπου ο δάσκαλος είχε τη δυνατότητα να επιβλέπει το σύνολο των μαθητών από μια σταθερή θέση (βλ. Παράρτημα Α για τις τεχνικές προδιαγραφές).

Το πρότυπο αυτό διαδόθηκε ταχύτατα στον ευρωπαϊκό χώρο· στην Ελλάδα εισήχθη μέσω του *Οδηγού* του Κοκκώνη (1830), ο οποίος μετέφερε τις βασικές προδιαγραφές του (Καλαφάτη, 1988, σσ. 63-78).

3.2 Σχέδιο και υλικά: Τοπικές προσαρμογές στην αγγλική αρχιτεκτονική

Η εφαρμογή του λανκαστριανού προτύπου στα Κύθηρα δεν υπήρξε μηχανική αναπαραγωγή των βρετανικών προδιαγραφών³⁶. Αντίθετα, αποτέλεσε προϊόν δημιουργικής διαπραγμάτευσης ανάμεσα στις τυποποιημένες αρχές του εγχειριδίου της BFSS και τις τοπικές κατασκευαστικές, κλιματικές και κοινωνικές συνθήκες του νησιού. Στο πλαίσιο αυτό, οι αποκλίσεις από το αρχικό σχέδιο δεν συνιστούν αποτυχία πιστής εφαρμογής, αλλά μαρτυρούν τη δυναμική προσαρμοστικότητα του προτύπου και τη βαθιά επίδραση της κυθηραϊκής αρχιτεκτονικής παράδοσης.

Η πρώτη και πιο εμφανής διαφοροποίηση αφορά τα δομικά υλικά και τις κατασκευαστικές τεχνικές. Τα σχολικά κτήρια κατασκευάζονται με φέρουσα τοιχοποιία από λιθοδομή και υψηλές θολωτές οροφές, στοιχεία που αντανακλούν τη βαθιά ριζωμένη τοπική οικοδομική παράδοση. Η πέτρα αποτελεί το βασικό δομικό υλικό της κυθηραϊκής αρχιτεκτονικής, καθώς προσφέρει ανθεκτικότητα και προσαρμοστικότητα στις γεωμορφολογικές συνθήκες του νησιού, ενώ οι θολωτές κατασκευές, πέρα από τη στατική τους λειτουργία, συμβάλλουν και στη θερμική σταθερότητα του εσωτερικού χώρου. Τα ανοίγματα συχνά πλαισιώνονται με πωρόλιθο, ενώ η μορφή των στεγών διαφοροποιείται γεωγραφικά (επικλινείς στα βόρεια, επίπεδες στα νότια), στοιχείο που σχετίζεται με τις επιρροές από την Πελοπόννησο και την Κρήτη αντίστοιχα (Γρηγοράκης κ.ά., 1983, σσ. 26–28).

Σημαντική απόκλιση παρατηρείται και στις αναλογίες των κτηρίων. Ενώ το πρότυπο του Lancaster (1809) προέβλεπε αναλογία μήκους προς πλάτος περίπου 2:1, τα κυθηραϊκά σχολεία υιοθετούν συχνά μεγαλύτερη επιμήκυνση, με αναλογία που προσεγγίζει το 3:1. Η

³⁶ Η τοπική προσαρμογή του λανκαστριανού προτύπου δεν υπήρξε αποκλειστικά κυθηραϊκό φαινόμενο. Ο Βλαχόπουλος (2021) τεκμηριώνει παρόμοιες διαφοροποιήσεις σε όλα τα Επτάνησα κατά την περίοδο 1818–1864, ενώ ο Λεοντσίνης (2009) επισημαίνει ότι «παρά τις διαφοροποιήσεις που προέκυψαν από περιοχή σε περιοχή, ο κορμός της θεωρητικής σύλληψης του συστήματος απετέλεσε τη βάση για τη διάχυσή του». Αξιοσημείωτο είναι ότι το 1826 τα Κύθηρα αριθμούσαν 772 μαθητές σε αλληλοδιδασκτικά σχολεία— σχεδόν τριπλάσιους από την Κέρκυρα (239) και διπλάσιους από τη Ζάκυνθο (363)— γεγονός που καταδεικνύει ότι η κυθηραϊκή εφαρμογή υπήρξε η πιο εκτεταμένη στο σύνολο του Ιονίου Κράτους (Βλαχόπουλος, 2021, σ. 63). Αξίζει επίσης να σημειωθεί η υλική διαφοροποίηση μεταξύ νησιών: στην Κέρκυρα τα αλληλοδιδασκτικά στεγάζονταν σε δημευμένες μονές και παρεκκλήσια (Βλαχόπουλος 2021, σ. 64)· στη Λευκάδα το "Pubblico" προέκυψε από συνένωση ιδιωτικών κατοικιών (Τσερέ & Γκαμπρέλας 2021, σσ. 240–241), ενώ το αυτοτελές νεοκλασικό κτίριο που σχεδιάστηκε για εκπαιδευτική χρήση— με διαστάσεις 13,79×24,49 μ., λιθόκτιστο ισόγειο και ξύλινο όροφο αντισεισμικής κατασκευής— αποδόθηκε τελικά στο Τοποτηρητήριο (Καράνης 2021, σ. 175)· για Ζάκυνθο, Κεφαλονιά και Παξούς δεν έχουν εντοπιστεί αυτοτελή σχολικά κτίρια της περιόδου. Στα Κύθηρα αντίθετα ανεγέρθηκαν εξ αρχής αυτοτελή μονόχωρα λίθινα κτίρια αποκλειστικής εκπαιδευτικής χρήσης (Harlan 2011, σσ. 344–355).

διαφοροποίηση αυτή σχετίζεται τόσο με την προσαρμογή στα διαθέσιμα οικόπεδα όσο και με τις πρακτικές ανάγκες στέγασης μεγάλου αριθμού μαθητών, χωρίς να αναιρεί τη λειτουργικότητα του χώρου.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η διάταξη των ανοιγμάτων, η οποία μετασχηματίζει ριζικά την αρχική παιδαγωγική λογική. Ενώ οι οδηγίες της BFSS προέβλεπαν παράθυρα σε μεγάλο ύψος, στα κυθηραϊκά σχολεία τα ανοίγματα τοποθετούνται περίπου στο επίπεδο των ώμων και διατάσσονται περιμετρικά της αίθουσας. Η επιλογή αυτή ευνοεί τον φυσικό αερισμό και τη ροή του αέρα, στοιχείο σημαντικό για το θερμό μεσογειακό κλίμα, διασφαλίζοντας ταυτόχρονα την άνεση των χρηστών. Έτσι, ενώ η αρχική πρόθεση του σχεδιασμού συνδεόταν με τον έλεγχο και τη συγκέντρωση, η τοπική εφαρμογή δίνει βαρύτητα σε λειτουργικά κριτήρια. Αντίστοιχη απόκλιση παρατηρείται και στη θέση των θυρών: αντί να βρίσκονται στη στενή πλευρά κοντά στο βάθρο του δασκάλου, οι είσοδοι στα κυθηραϊκά σχολεία τοποθετούνται συνήθως στο μέσο της μακριάς πλευράς, σε αρμονία με τοπικές οικοδομικές λογικές πρόσβασης.

Οι αποκλίσεις αυτές έχουν άμεσες συνέπειες σε ψυχολογικό-παιδαγωγικό επίπεδο. Η οξυκόρυφη θολωτή οροφή προσδίδει στον χώρο βαρύτητα και σχεδόν θρησκευτική επισημότητα— εντύπωση που απουσιάζει από τα επίπεδα ή ελαφρώς κεκλιμένα βρετανικά πρότυπα (βλ. Παρ. Α, Εικ. Α.1–Α.3). Ταυτόχρονα, τα παράθυρα στο επίπεδο των ώμων, ενώ εξυπηρετούν τον αερισμό, αποδυναμώνουν λανθάνοντα την πειθαρχική λογική του Lancaster: ο μαθητής μπορεί πλέον να βλέπει έξω. Το εσωτερικό του Μυλοποτάμου (βλ. Εικ. 3.15) είναι αισθητά πιο σκοτεινό από τα αγγλικά παραδείγματα— όχι λόγω αδιαφορίας για τον φωτισμό, αλλά ως αναπόφευκτο αποτέλεσμα της θολωτής κατασκευής και των βαθιών κογχών των ανοιγμάτων. Ο χώρος εξακολουθεί να επιτηρεί, αλλά με διαφορετικό τρόπο: όχι μέσω του ανεμπόδιστου βλέμματος του δασκάλου, αλλά μέσω της αρχιτεκτονικής βαρύτητας που επιβάλλει ο ίδιος ο χώρος.

Παρά τις αποκλίσεις αυτές, ορισμένα ουσιαστικά στοιχεία της λανκαστριανής χωρικής οργάνωσης διατηρούνται. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η ύπαρξη υπερυψωμένου τμήματος για τον δάσκαλο, που σώζεται στο σχολείο της Μηλαπιδέας— απόδειξη ότι οι βασικές αρχές εποπτείας και ιεραρχικής θέσης δεν εγκαταλείφθηκαν πλήρως (Φατσέας, 2008α, σ. 11). Σε άλλα κτήρια, δεν υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία αντίστοιχης διάταξης. Η

απουσία τους ενδέχεται να οφείλεται σε μη σωζόμενες ξύλινες κατασκευές, αν και τούτο παραμένει υπόθεση χωρίς πρωτογενή επαλήθευση.

Σημαντική είναι επίσης η σχέση του κτηρίου με την περιβάλλουσα αυλή. Το βρετανικό πρότυπο, όπως αποτυπώνεται και στον *Οδηγό* του Κοκκώνη (1830), προέβλεπε ρητά την παρουσία περιτοιχισμένης αυλής με σημείο υδροδότησης— «εις μίαν γωνίαν του μεσαυλίου θέτεται και πίθος διά νερόν, ή βρύσις»— ως πρακτική και λειτουργική αναγκαιότητα³⁷. Η προδιαγραφή αυτή υιοθετήθηκε συστηματικά στα κυθηραϊκά σχολεία, όπου πολλά κτήρια συνδέθηκαν με πηγάδια ή βρύσες (βλ. και ενότητα 2.3)— μια σύζευξη εκπαιδευτικού και υγειονομικού χώρου που εκφράζει τις ευρύτερες ευρωπαϊκές αντιλήψεις της εποχής για τη σχολική υγιεινή.

Καίριο ρόλο διαδραμάτισαν οι ντόπιοι μαστόροι-τεχνίτες, οι οποίοι μετέφεραν στα σχολικά κτήρια τις ίδιες κατασκευαστικές πρακτικές που εφαρμόζαν και σε άλλα δημόσια έργα της βρετανικής περιόδου, όπως η γέφυρα Κατουνίου. Η συμβολή τους εντάσσεται σε ένα ευρύτερο φαινόμενο της ελληνικής λαϊκής αρχιτεκτονικής, όπου οργανωμένα συνεργεία αποτελούσαν ιστορικά τους κύριους φορείς μεταβίβασης οικοδομικής τεχνογνωσίας μεταξύ διαδοχικών εποχών και εξουσιών (Μαμμόπουλος, 1973· Ζήβας, 1970). Στα Κύθηρα η παράδοση αυτή έχει συγκεκριμένο πρόσωπο: το συνεργείο των Ντουριάνων (Κομηνών), με έδρα τον ομώνυμο οικισμό στο βορειοδυτικό τμήμα του νησιού, που ειδικευόταν σε θολωτές κατασκευές, καμάρες, καμπαναριά, λιθοδομή και πελέκημα πέτρας (Χάρου, 2016)— ειδίκευση που αντιστοιχεί ακριβώς στα τεχνικά χαρακτηριστικά που σώζονται σήμερα στη Μηλαπιδέα και τον Μυλοπόταμο³⁸.

Η απόδοση αυτή στην εγχώρια τεχνογνωσία δεν είναι αυτονόητη στη βιβλιογραφία: ορισμένες μελέτες αποδίδουν την ποιότητα των κατασκευών σε βρετανική στρατιωτική

³⁷ Στον Ποταμό, σκάφτηκε ένα πηγάδι κοντά στο σχολείο, (Prineas, 2009, σ. 162).

³⁸ Η φήμη τους αποτυπώνεται στη λαϊκή παράδοση μέσα από τη μαντινάδα: «αν θέλεις την καμάρα σου σεισμός μα μην την πιάνει, άφησε να στη χτίσουνε οι ξακουστοί Ντουριάνοι» (Χάρου, 2016).

γνώση³⁹. Οι Βρετανοί διέθεταν, βεβαίως, οργανωμένο μηχανισμό κατασκευών στα Ιόνια, του οποίου η παρουσία στα Κύθηρα τεκμηριώνεται και ονομαστικά— όχι όμως για τα σχολεία. Καμία πρωτογενής πηγή δεν συνδέει το σώμα των μηχανικών με τα σχολικά κτήρια· αντιθέτως, τα μόνα κατασκευαστικά κατάστιχα που σώζονται γι' αυτά, στο Τοπικό Αρχείο Κυθήρων, ονομάζουν ντόπιους τεχνίτες (Harlan 2011, 345–346). Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και η σύγχρονη τεχνική μελέτη αποκατάστασης του σχολείου Ποταμού, η οποία διατυπώνει ότι οι τεχνικές και τα υλικά του κτηρίου «είναι ίδια με αυτά που οι ντόπιοι τεχνίτες συνήθως εφαρμόζουν στις κατασκευές της περιοχής» (Ραφαηλάκη, 2020, σ. 5). Ακόμη και μελέτες που τονίζουν τη βρετανική συμβολή αναγνωρίζουν, άλλωστε, ότι τα Κύθηρα «είχαν πολύ καλούς μαστόρους πριν από τους Βρετανούς» (Leftheris κ.ά. 1999, 304).

Τα βοσκοτόπια και οι αγροτικές κατούνες⁴⁰ της Κυθηραϊκής υπαίθρου— τα λεγόμενα βόλτα (από το ιταλ. *volto*, καμάρα)— εφάρμοζαν την ίδια θολωτή τεχνική αιώνες πριν από την Αγγλοκρατία, ως πρακτική απάντηση στις στατικές και κλιματικές ανάγκες ενός απομονωμένου νησιωτικού τοπίου (βλ. Εικ. 3.1, 3.2). Η ίδια τεχνική μαρτυρείται και στη μεσαιωνική Παλαιόχωρα— κτίσμα που προηγείται κατά τρεις αιώνες της βρετανικής περιόδου— γεγονός που τεκμηριώνει το χρονικό βάθος της παράδοσης που οι ντόπιοι μαστορές μετέφεραν αργότερα στα σχολικά κτήρια. Όταν οι Ντουριάνοι χτίζουν τις θολωτές οροφές της Μηλαπιδέας και του Μυλοποτάμου, δεν προσαρμόζουν απλώς ένα βρετανικό πρόγραμμα στα τοπικά υλικά· μεταφέρουν σε θεσμικό κτίριο μια τεχνογνωσία που ήταν ήδη εγγεγραμμένη στο τοπίο. Με αυτή την έννοια, η «τοπική προσαρμογή» του λανκαστριανού προτύπου δεν είναι μόνο αρχιτεκτονική επιλογή— είναι η αναγκαία συνέχεια μιας παράδοσης που το νησί ήδη κουβαλούσε.

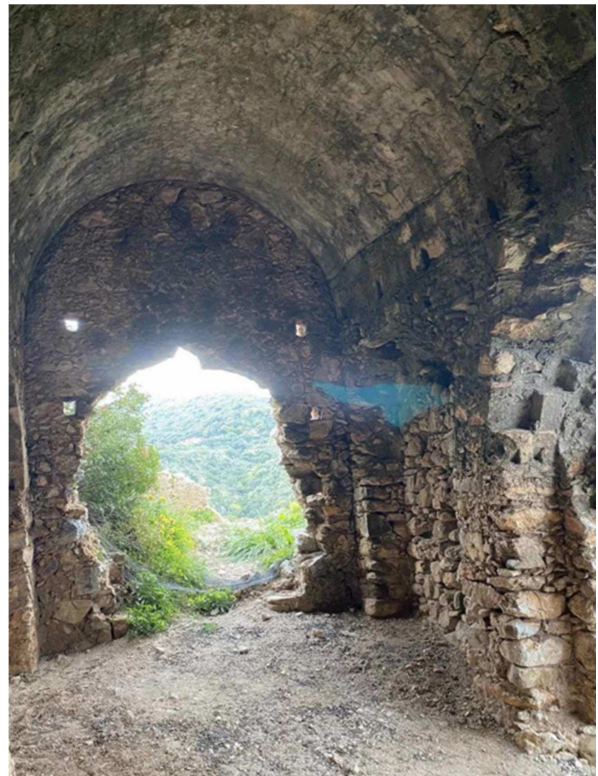
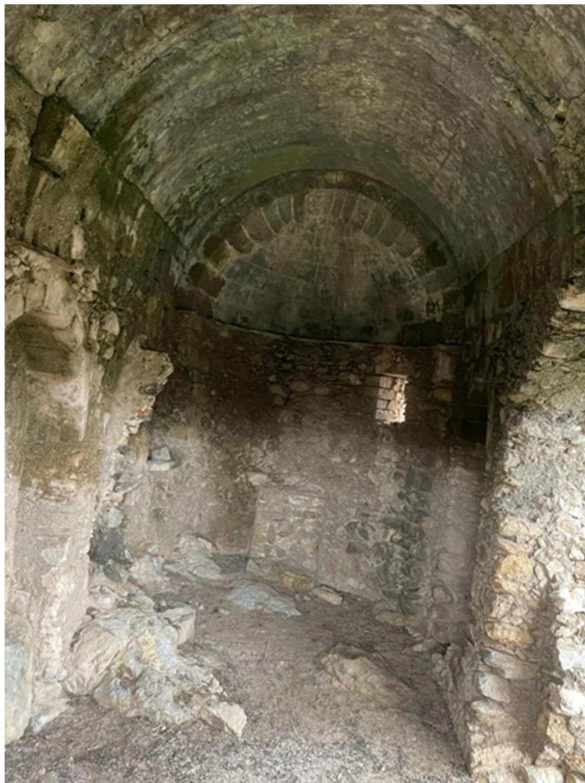
³⁹ Οι Leftheris κ.ά. (1999, 304) αποδίδουν την εξαιρετική τεχνική επεξεργασία των κυθηραϊκών σχολείων και γεφυρών σε λιθοξόους του σώματος των Royal Sappers and Miners, με το επιχείρημα ότι οι τελευταίοι είχαν εργαστεί για την Ιόνια Διοίκηση στην Κέρκυρα και τη Ζάκυνθο— «γιατί όχι και στα Κύθηρα;». Πρόκειται για συμπέρασμα κατ' αναλογία: η παρουσία τους στα σχολεία δεν επιβεβαιώνεται, ενώ οι ίδιοι (1999, 305) αναγνωρίζουν ότι η έρευνα δεν αποκάλυψε κανέναν σχεδιαστή του έργου και προτείνουν, μόνο ως υπόθεση, πρωτομάστορα για τη γέφυρα του Καουνίου. Ομοίως ο Prineas (2009) δέχεται πιθανή συμμετοχή των Royal Engineers στις γέφυρες, σημειώνοντας ωστόσο ότι δεν έχει βρεθεί σχετικό αρχείο. Σημειωτέον ότι η παρουσία των Royal Engineers στα Κύθηρα τεκμηριώνεται για άλλο έργο και άλλη εποχή— την κατασκευή του φάρου του Μουδαρίου τη δεκαετία του 1850, υπό τον λοχία Anderson (Prineas 2015, 405)— γεγονός που καθιστά την απουσία αντίστοιχης τεκμηρίωσης για τα σχολεία περισσότερο, και όχι λιγότερο, ενδεικτική.

⁴⁰ Κατούνες: απομακρυσμένοι αγροτικοί οικίσκοι και μικροί σπιτότοποι όπου εγκαθίσταντο εποχικά οι αγρότες και κτηνοτρόφοι του νησιού, καθώς η απόσταση από τους κύριους οικισμούς δεν επέτρεπε την καθημερινή μετακίνησή με τα ζώα και τον εξοπλισμό για το όργωμα, τον θειρισμό, το αλώνισμα, το λιομάζεμα και τις λοιπές αγροτικές εργασίες.

Εικόνα 3.1: Εσωτερική και εξωτερική άποψη αγροτικών οικίσκων (σπιτότοπων) με θολωτή κατασκευή (βόλτο) στο βουνό πάνω από το Διακόφτι.

Η ίδια τεχνική θολωτής λιθοδομής που εφαρμόζεται στα απλά κτίσματα των κατουνών προϋπάρχει και μεταφέρεται από τους ντόπιους μαστόρους στα σχολικά κτήρια της Αγγλοκρατίας. Πηγή: Καλλίγερος, Εμμ. Π., «Βόλτα (καμάρες) και σφεντόνια», Κυθηραϊκά, τχ. 411, Απρίλιος 2025, σ. 10· φωτογραφίες: Νικ. Σκουτής.

Εικόνα 3.2: Θολωτή κατοικία στην Παλαιοχώρα

Η μεσαιωνική πρωτεύουσα των Κυθήρων (ιδρ. 12ος αι.· κατεστραμμένη από τον Barbarossa το 1537). Η θολωτή λιθοδομή και η εγκάρσια καμάρα τεκμηριώνουν τη συνέχεια της τεχνικής του βόλτου αιώνες πριν την Αγγλοκρατία. Πηγή: προσωπικό αρχείο.

Το φαινόμενο αυτό δεν είναι ιδιαίτερο των Κυθήρων ούτε της βρετανικής περιόδου. Στη βενετοκρατούμενη Κρήτη οι πρωτομάστορες χρησιμοποιούσαν τα ιταλικά αρχιτεκτονικά πρότυπα «ως βάση των δικών τους δημιουργιών», παράγοντας έργα που «ξεκινούν από πιστές απομιμήσεις και φθάνουν έως έργα πρωτότυπα»— ενώ τα πρότυπα αυτά «αφομοιώνονταν αυτόνομα, προσαρμοζόμενα στα τοπικά δεδομένα» (Φατούρου-Ησυχάκη, 1983, σσ. 108, 118). Αυτή η διαδικασία, την οποία η Λουκάκη (2009, σ. 248) περιγράφει ως «δηθισμένη μίμηση» που οδήγησε σε «αυτόνομη, όχι περιφερειακή» αρχιτεκτονική παράδοση στον μεσογειακό χώρο, ισχύει αναλογικά και για τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία των Κυθήρων: ούτε πιστή αντιγραφή ούτε άρνηση του βρετανικού προτύπου, αλλά δημιουργική διαπραγμάτευση που παρήγαγε κάτι αυτόνομα κυθηραϊκό.

3.3 Αρχιτεκτονικές επιρροές και οι κοινωνικές ανάγκες της εποχής

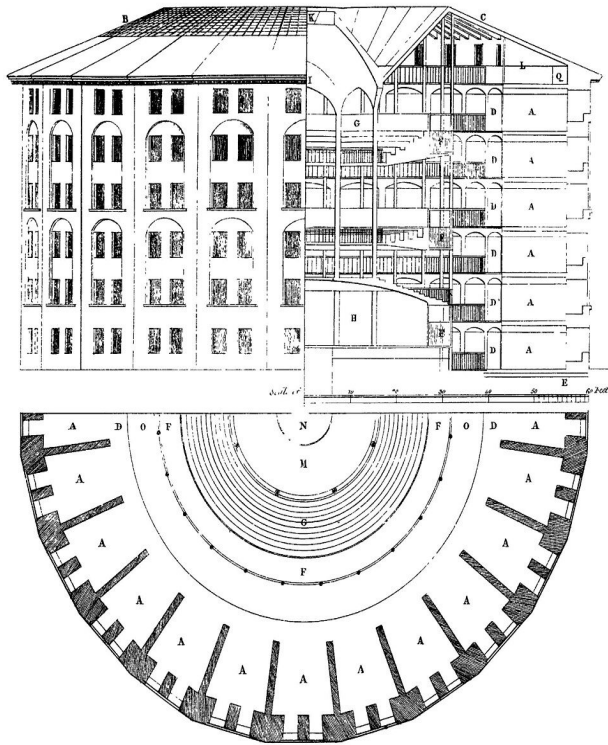
Η αρχιτεκτονική των σχολείων της Αγγλοκρατίας στα Κύθηρα συνδέεται άμεσα και με τις ευρύτερες κοινωνικές, ιδεολογικές και παιδαγωγικές αντιλήψεις του 19ου αιώνα. Στο βρετανικό πλαίσιο της εποχής, η εκπαίδευση αντιμετωπίζεται ως βασικό μέσο διαμόρφωσης ενός πειθαρχημένου, ηθικά συγκροτημένου και κοινωνικά χρήσιμου πολίτη, και η αρχιτεκτονική του σχολικού χώρου καλείται να υπηρετήσει ακριβώς αυτή τη λειτουργία. Όπως παρατηρεί ο Stow (παρατ. στον Seaborne, 1971, σ. 136), η ίδρυση των στοιχειωδών

σχολείων αποτελεί απάντηση στο φαινόμενο της «εκτεθειμένης» κατάστασης των φτωχών παιδιών στις βιομηχανικές πόλεις— μια κοινωνική ανησυχία που εκφράζεται και στην εκπαιδευτική πολιτική των Βρετανών στα Κύθηρα μέσω της θεσμοθέτησης υποχρεωτικής φοίτησης από τον τοποτηρητή Macphail (Leftheris et al., 1999, σ. 304). Η μορφή των κτηρίων δεν αποτελεί απλώς το περίβλημα της εκπαιδευτικής διαδικασίας, αλλά ενεργό μέσο οργάνωσης συμπεριφορών και ρύθμισης της καθημερινής πρακτικής μέσα στην τάξη.

Τα στοιχειώδη σχολεία ταυτόχρονα λειτούργησαν στον δημόσιο λόγο ως «φάροι πολιτισμού» (beacons of civilization). Η ρητορική αυτή είναι σύγχρονη και διεθνής: ήδη το 1816 αναφορά στη Βρετανία υπογραμμίζει την ιδιαίτερη σημασία των σχολείων για τη «γενική εκπολιτιστική πορεία των βιομηχανικών εθνών», ενώ αργότερα στην Ισπανία τα σχολεία προωθήθηκαν ως «παλάτια της εκπαίδευσης» (Burke & Grosvenor, 2008, σσ. 26–27). Αξίζει να επισημανθεί ότι αυτή η δημόσια ρητορική εκπολιτισμού λειτουργεί συμπληρωματικά— και όχι αντιθετικά— με την ανάγνωση του Foucault που ακολουθεί. Τα ίδια κτίρια δικαιολογούνται δημόσια ως μέσα διαφωτισμού ενώ η εσωτερική τους οργάνωση λειτουργεί ως μηχανισμός εποπτείας. Αυτή η διπλή λειτουργία θα αποδειχθεί ιδιαίτερα παραγωγική στην ενότητα 5.5, όπου αναλύεται πώς οι ντόπιοι υιοθέτησαν και επαναδιατύπωσαν τη ρητορική αυτή με τους δικούς τους όρους.

Η σύνδεση αρχιτεκτονικής και πειθαρχίας κατανοείται μέσα από το Panopticon (Πανοπτικόν) του Bentham (Μπένθαμ) (1787) και τη γενίκευσή του από τον Foucault (βλ. Εικ. 3.3). Η αναλογία δεν είναι μεταφορική: η βρετανική διοίκηση δεν αντιμετώπιζε τους κατοίκους ως πολίτες που εκπαιδεύονται, αλλά ως υποκείμενα που πειθαρχούνται. Το σχολείο λειτουργεί δομικά ως μηχανισμός ελέγχου ανάλογος με εκείνον της φυλακής— όχι με την έννοια της σωματικής κράτησης, αλλά με την έννοια της διαρκούς, αόρατης επιτήρησης που παράγει υπακοή χωρίς ανάγκη άσκησης ανοιχτής βίας (Foucault, 1989, σσ. 262–263). Τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία λειτουργούν ως μηχανισμοί στους οποίους ενσωματώνονται «τρεις διαδικασίες: η καθαυτό διδασκαλία, η απόκτηση γνώσεων μέσα από την παιδαγωγική δραστηριότητα, και μια αμοιβαία και ιεραρχημένη παρακολούθηση»— ακριβώς δηλαδή η λανκαστριανή τριαδική δομή δάσκαλος–πρωτόσχολος–μαθητής (Foucault, 1989, σ. 259). Η αρχιτεκτονική διάταξη— ενιαία αίθουσα, υπερυψωμένη θέση δασκάλου, συμμετρία θρανίων— υλοποιεί την αρχή της μη επαληθεύσιμης ορατότητας: ο

εκπαιδευτής επιτηρεί χωρίς να επιτηρείται. Η ανάλυση αυτή εξειδικεύεται στα κυθηραϊκά κτίρια στο Κεφ. 4.2⁴¹.

Εικόνα 3.3: Όψη, τομή και κάτοψη του Πανοπτικού (Panopticon) του Jeremy Bentham, σχέδιο του αρχιτέκτονα Willey Reveley (1791).

Στην κάτοψη διακρίνεται η κυκλική γεωμετρία με τα κελιά διατεταγμένα ακτινωτά γύρω από το κεντρικό σημείο επιθεώρησης· στην τομή αποκαλύπτεται η οπτική γωνία ελέγχου σε όλους τους ορόφους ταυτόχρονα από τη θέση του επιθεωρητή· στην εξωτερική όψη είναι ορατά τα μεγάλα τοξωτά παράθυρα του περιφερειακού κελύφους που διασφαλίζουν τον φωτισμό των κελιών και, συνακόλουθα, τη δυνατότητα διαρκούς ορατότητας του εσωτερικού. Παρότι το Πανοπτικό δεν κατασκευάστηκε ποτέ κατά τη διάρκεια της ζωής του Bentham, αποτέλεσε— μέσα από την ανάλυση του Foucault (1989) στο *Επιτήρηση και Τιμωρία* (1975)— το θεωρητικό πρότυπο της σύνδεσης αρχιτεκτονικής, ορατότητας και πειθαρχίας. Πηγή: Wikimedia Commons, αναπαραγωγή χρήστη «Plinio the elder» (10 Νοεμβρίου 2020) από το πρωτότυπο εγχάρακτο σχέδιο του 1791. Άδεια: CC BY-SA 4.0.

Παρότι τα σχολεία των Κυθήρων δεν υιοθετούν την κυκλική μορφή του πανοπτικού συστήματος, ενσωματώνουν τις βασικές αρχές του, σύμφωνα με την παρατήρηση του Foucault (1989, σ. 271) ότι το Πανοπτικό αποτελεί «γενικεύσιμο πρότυπο λειτουργίας» εφαρμόσιμο σε ποικίλες αρχιτεκτονικές μορφές. Ο ενιαίος αυτός χώρος επιτρέπει στον δάσκαλο πλήρη οπτικό έλεγχο— κάθε κίνηση είναι δυνητικά ορατή και ελέγξιμη, χωρίς κρυφά σημεία⁴²—διαμορφώνοντας παράλληλα την πολιτική υποκειμενικότητα των μαθητών

⁴¹ Ο Foucault (1975) στο «Surveiller et punir» γενικεύει τη λογική του Πανοπτικού πέρα από τη φυλακή, αναδεικνύοντας ότι σχολεία, νοσοκομεία και εργοστάσια λειτουργούν ως χώροι άσκησης της ίδιας πειθαρχικής εξουσίας. Η εφαρμογή της ανάλυσης αυτής στα κυθηραϊκά κτίρια εξετάζεται εκτενέστερα στο Κεφ. 4.2.

⁴² Η έκφραση «δυνητικά ορατή» είναι εδώ κρίσιμη. Ο Foucault (1989, σ. 201) δεν ισχυρίζεται ότι το βλέμμα της εξουσίας είναι πάντα παρόν στην πράξη, αλλά ότι ο εποπτευόμενος αδυνατεί να γνωρίζει πότε τον βλέπουν— και αυτή η αβεβαιότητα είναι που παράγει την αυτο-πειθαρχία. Η γραμμική όραση του δασκάλου σε μονόχωρο κτίριο δεν αναιρεί τον μηχανισμό αυτό: ο μαθητής δεν γνωρίζει πότε το βλέμμα στρέφεται προς αυτόν. Στη λανκαστριανή μέθοδο μάλιστα η αβεβαιότητα ενισχύεται δομικά από την ίδια την ιεραρχία της τάξης: ο πρωτόσχολος λειτουργεί ως επιπλέον «μάτι εξουσίας», πολλαπλασιάζοντας την εποπτεία χωρίς να χρειάζονται περισσότεροι δάσκαλοι.

μέσα από την καθημερινή σωματική εμπειρία της τάξης (Upton, 1996, σ. 241)⁴³. Κατά τον Foucault (1989, σ. 263), η εξουσία στα πειθαρχικά αυτά κτήρια «βασίζεται πολύ λιγότερο σ' ένα άτομο και πολύ περισσότερο σε μια προσχεδιασμένη κατανομή των σωμάτων, των επιφανειών, των φώτων, των βλεμμάτων». Η έμφαση στον φυσικό φωτισμό— ακόμη και όταν η εφαρμογή αποκλίνει από τις αρχικές προδιαγραφές— λειτουργεί προς την ίδια κατεύθυνση: η διάχυση του φωτός στον εσωτερικό χώρο καθιστά την επιτήρηση ευκολότερη και τη συμπεριφορά των μαθητών πιο διαφανή. Το ίδιο πρότυπο εμπεδώθηκε και στον ελληνικό κρατικό σχεδιασμό μέσω του *Οδηγού* Κοκκώνη, τεκμήριο του πανευρωπαϊκού εύρους αυτής της πειθαρχικής λογικής (Καλαφάτη, 1988, σσ. 64-75).

Η αποικιακή εκπαιδευτική παρουσία δεν ήταν ουδέτερη ούτε ως προς τη θρησκεία. Οι βρετανικές αποστολές στα Ιόνια είχαν ρητό θρησκευτικό στόχο— την «αναζωογόνηση της καθαρής θρησκείας» ώστε η Ελλάδα να καταστεί εφελτήριο χριστιανοποίησης της Ανατολής (Harlan, 2011, σ. 362)— γεγονός που προκάλεσε έντονες αντιδράσεις: στη Ζάκυνθο ιερείς αποθάρρυναν τους μαθητές χαρακτηρίζοντας τα σχολεία κέντρα «Μεθοδισμού», στην Κεφαλονιά οι δάσκαλοι αποκαλούνταν κήρυκες «Λουθηροκαλβινιστικής αίρεσης» (Harlan, 2011, σ. 365). Στα Κύθηρα οι εντάσεις ήταν εμμεσότερες: η απότομη παύση του σχολείου στον Άγιο Θεόδωρο (1840) και η μεταφορά του στα Αρωνιάδικα υποδηλώνουν την ίδια δυναμική. Κατά την Harlan— βασισμένη στη Gazi— η ένταση δεν ήταν απλώς θρησκευτική αλλά ταυτοτική: η Ορθοδοξία είχε συνδεθεί με την εθνική ταυτότητα, οπότε τα βρετανικά σχολεία γίνονταν αντιληπτά ως απειλή για το ίδιο το εθνικό γίγνεσθαι (σσ. 365–366). Η ερείπωση του σχολείου του Αγίου Θεοδώρου — ενώ ο ναός παρέμενε σε λειτουργία (βλ. Εικ. 3.24)— δεν είναι τυχαία: το κτίριο της βρετανικής εξουσίας εγκαταλείφθηκε, εκείνο της Ορθοδοξίας επέζησε.

Πέρα από την πειθαρχική διάσταση, η ταυτότητα των σχολικών κτηρίων φανερώνει ευρύτερες πολιτισμικές επιρροές της βρετανικής αρχιτεκτονικής της ύστερης γεωργιανής περιόδου, ιδίως μέσα από την υιοθέτηση του γοτθικού ρυθμού ως «επίσημου» σχολικού

⁴³ Ο Upton αναλύει τη λανκαστριανή αίθουσα στο πλαίσιο της αμερικανικής δημοκρατικής παιδείας του 19ου αιώνα, όπου η χωρική οργάνωση— η κυκλική κίνηση, η εναλλαγή ρόλων μόνιτορ/μαθητή, η ταυτόχρονη ορατότητα όλων— αποσκοπούσε στη διαμόρφωση αυτορρυθμιζόμενου δημοκρατικού πολίτη. Στο αποικιακό πλαίσιο των Κυθήρων η ίδια χωρική λογική εξυπηρετεί αντίθετο σκοπό: όχι την ενδυνάμωση του υποκειμένου αλλά την πειθάρχησή του. Η αντίθεση αυτή καθιστά το κυθηραϊκό παράδειγμα ιδιαίτερα αποκαλυπτικό για τους ιδεολογικούς μετασχηματισμούς που υφίσταται ένα αρχιτεκτονικό πρότυπο όταν μεταφέρεται από δημοκρατικό σε αποικιακό πλαίσιο.

ρυθμού μετά το Church Building Act του 1818 (Seaborne, 1971, σσ. 152-155). Η αναβίωση του μεσαιωνικού παρελθόντος και η επιστροφή στα κλασικά πρότυπα λειτουργούν εκείνη την εποχή ως εκφράσεις ταυτότητας και πολιτισμικής συνέχειας, και τα στοιχειώδη σχολεία της Βρετανικής Αυτοκρατορίας υιοθετούν αυτό το αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο. Στα Κύθηρα η σύζευξη αυτή παίρνει διαφορετικές μορφές— γοθτικές, νεοκλασικές, υβριδικές— που αναλύονται διεξοδικά στις επιμέρους περιπτώσεις της (βλ. ενότητα 3.4).

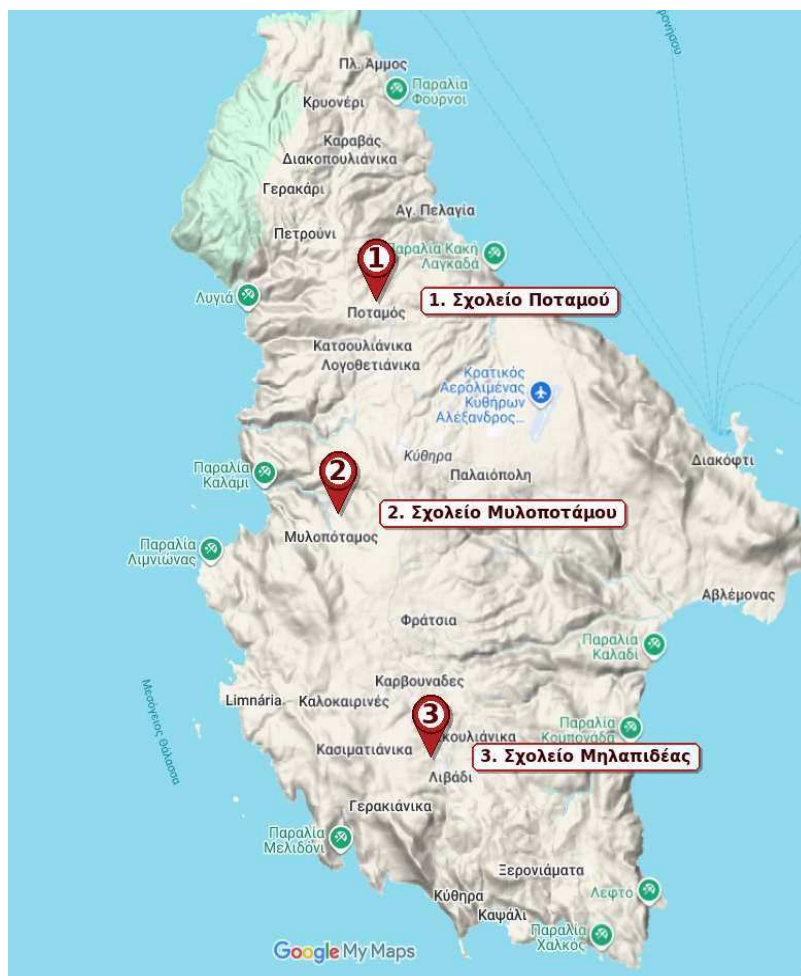
Σημαντική για την αρχιτεκτονική ανάγνωση του δικτύου είναι η διάκριση ανάμεσα σε δύο θεμελιωδώς διαφορετικές κατηγορίες σχολείων: τα ανεγερθέντα ex novo από τη βρετανική διοίκηση (Μηλαπιδέα, Μυλοπόταμος, Ποταμός, Φράτσια, Κεντρική Σχολή Χώρας) και τις μετασκευές προϋπαρχόντων κτιρίων (Άγιος Θεόδωρος, Σχολή Θηλέων Μέσα Βούργου, Άγιος Μηνάς, Καραβάς). Για τα υπόλοιπα σχολεία βλ. Παρ. Α. Σε κάθε περίπτωση η εισαγωγή της μαζικής εκπαίδευσης υπαγόρευσε χώρους ικανούς να φιλοξενήσουν μεγάλο αριθμό μαθητών με περιορισμένο διδακτικό προσωπικό— ανάγκη που εξυπηρετεί η ενιαία αίθουσα (βλ. ενότητα 3.2).

Η ανάγνωση του Foucault αποτυπώνει τη μία διάσταση: το πώς η πειθαρχική αρχιτεκτονική συναντήθηκε με την κυθηραϊκή κοινοτική πρακτική και μετασχηματίστηκε από αυτήν αναπτύσσεται διεξοδικά στο Κεφ. 4. Πριν φτάσουμε εκεί, η ανάλυση που ακολουθεί εστιάζει στο πώς αυτή η πειθαρχική λογική εγγράφηκε συγκεκριμένα στην πέτρα, τα ανοίγματα και τις αναλογίες τεσσάρων κτιρίων.

3.4 Μελέτη συγκεκριμένων σχολείων

Αφού εξετάστηκαν οι θεωρητικές αρχές του λανκαστριανού προτύπου, οι τοπικές του προσαρμογές και το ευρύτερο ιδεολογικό πλαίσιο, στην παρούσα ενότητα η ανάλυση εστιάζει σε τέσσερα αντιπροσωπευτικά παραδείγματα. Ο ρόλος του Macphail ως αρχιτέκτονα του δικτύου τεκμηριώνεται από τα βρετανικά αρχαιακά τεκμήρια που συγκεντρώνει ο Prineas: αξιοπρόσεκτο είναι ότι, χωρίς να είναι μηχανικός, ανέλαβε μεταξύ άλλων την κατασκευή σχολείων, οδικών έργων και τη μνημειακή γέφυρα του Καουνίου (Prineas, 2009, σσ. 154, 162). Το σχολείο της Μηλαπιδέας, αποτελεί τη βασική μελέτη περίπτωσης της παρούσας εργασίας ως το πληρέστερα διατηρημένο δείγμα αλληλοδιδασκτικού σχολείου της Αγγλοκρατίας στα Κύθηρα. Συμπληρωματικά, εξετάζονται

το σχολείο της Κάτω Χώρας Μυλοποτάμου και το Αστικό Σχολείο Ποταμού ως συγκριτικά παραδείγματα ex novo ανέγερσης, ενώ διακριτή ανάλυση αφιερώνεται στη Σχολή του Αγίου Θεοδώρου ως αντιπροσωπευτική περίπτωση της κατηγορίας των μετασκευών— εκείνων δηλαδή των σχολείων που εγκαταστάθηκαν σε προϋπάρχοντα κτίσματα. Η αντιπαραβολή των τεσσάρων αυτών παραδειγμάτων επιτρέπει την ανάδειξη τόσο των κοινών τυπολογικών χαρακτηριστικών όσο και των επιμέρους διαφοροποιήσεων στην εφαρμογή του βρετανικού προτύπου εντός του ίδιου νησιωτικού πλαισίου.

Εικόνα 3.4: Χάρτης Κυθήρων με τη χωροθέτηση των τριών ex novo αλληλοδιδασκτικών σχολείων της Αγγλοκρατίας.

Σχολείο Μηλαπιδέας (κεντρικά, σε ύψωμα μεταξύ Λειβαδίου, Φατσάδικων, Κοντολιάνικων και Κεραμωτού), Σχολείο Κάτω Χώρας Μυλοποτάμου (δυτική ακτή, στο ενετικό φρούριο), και Αστικό Σχολείο Ποταμού (κεντρικό-βόρειο τμήμα του νησιού). Όλα ανεγέρθηκαν περί το 1825 κατά την περίοδο της βρετανικής διοίκησης (1815–1864). Διακρίνεται η στρατηγική επιλογή της βρετανικής διοίκησης για κατανομή των εκπαιδευτικών πυρήνων ώστε να εξυπηρετούν διαφορετικά τμήματα του νησιού: ο Ποταμός το βόρειο τμήμα, ο Μυλοπόταμος το δυτικό, και η Μηλαπιδέα το κεντρικό-νότιο. Στο πλαίσιο εμφανίζεται η θέση των Κυθήρων στον ελληνικό χώρο. Δεδομένα ακτογραμμής: GSHHS (full resolution). Συντεταγμένες: Google Places & OpenStreetMap. Σύνθεση χάρτη: συντάκτρια η συγγραφέας.

3.4.1 Το σχολείο της Μηλαπιδέας

Το σχολείο της Μηλαπιδέας είναι ένα από τα πιο χαρακτηριστικά δείγματα αλληλοδιδασκτικού σχολείου της Αγγλοκρατίας. Το κτήριο ανεγέρθηκε το 1825 και τοποθετήθηκε σε υπερυψωμένη θέση μεταξύ οικισμών, εξυπηρετώντας ευρύτερη περιοχή και συγκεντρώνοντας μαθητές από διαφορετικούς οικισμούς. Η χωροθέτηση αυτή αποτυπώνει τη

λογική της βρετανικής διοίκησης για δημιουργία κεντρικών εκπαιδευτικών πυρήνων, οι οποίοι λειτουργούν όχι μόνο ως χώροι μάθησης αλλά και ως σημεία αναφοράς στο τοπίο (για τη χωροθέτηση των τριών ex novo σχολείων στο νησί βλ. Εικ. 3.4).

Η ένταξη της Μηλαπιδέας σε ευρύτερο, συντονισμένο εκπαιδευτικό σχεδιασμό της βρετανικής διοίκησης τεκμηριώνεται απευθείας από αρχειακό υλικό. Σύμφωνα με την αναφορά του Macphail προς την Κέρκυρα του Αυγούστου 1824, ο Διοικητής αιτείτο επιχορήγηση 300 δολαρίων από τη Γερουσία για την ανέγερση και τον εξοπλισμό τεσσάρων νέων αλληλοδιδασκτικών σχολείων: στον Μυλοπόταμο, τα Φράτσια, το Λειβάδι (Μηλαπιδέα) και τα Μητάτα (Prineas, 2009, σ. 154). Τα δύο πρώτα χωριά είχαν δηλώσει ότι θα συνεισέφεραν «όλη την απαραίτητη εργασία, μαζί με μέρος των υλικών», ενώ τα υπόλοιπα δύο θα παρείχαν «τη βοήθειά τους σε κάποιο βαθμό». Ο συνολικός αριθμός των αναμενόμενων μαθητών στα τέσσερα νέα σχολεία υπολογιζόταν αρχικά σε 250, αν και ο Macphail προέβλεπε ότι θα ξεπερνούσε τους 300. Η ταυτόχρονη υποβολή των τεσσάρων αιτημάτων καταδεικνύει ότι η Μηλαπιδέα δεν αποτέλεσε μεμονωμένη πρωτοβουλία, αλλά μέρος ενός ενιαίου βρετανικού σχεδιασμού ανάπτυξης δικτύου εκπαίδευσης σε όλες τις βασικές κοινοτικές υποδιαίρέσεις του νησιού— γεγονός που ενισχύει σημαντικά την επιχειρηματολογία περί δικτύου που αναπτύσσεται στο Κεφ. 6.2.

Αρχιτεκτονικά, το σχολείο της Μηλαπιδέας είναι ένα μονόχωρο, επίμηκες πέτρινο κτήριο ορθογωνικής κάτοψης, με διαστάσεις περίπου $24 \times 7,8$ μέτρα και ύψος που υπερβαίνει τα 7 μέτρα (βλ. Εικ. 3.5-3.10). Οι διαστάσεις αυτές είναι αξιοσημείωτα κοντά στο λανκαστριανό πρότυπο (βλ. ενότητα 3.1), γεγονός που εντάσσει το κυθηραϊκό κτήριο στην ευρύτερη οικογένεια των βρετανικών στοιχειωδών σχολικών μορφών της περιόδου. Αν και η αναλογία του, περίπου 3:1, αποκλίνει από τη θεωρητική λανκαστριανή αναλογία 2:1 (βλ. ενότητα 3.2), η συγκεκριμένη τυπολογική διαφοροποίηση δεν αποτελεί εξαίρεση, καθώς αντίστοιχες προσαρμογές καταγράφονται τόσο σε λανκαστριανά όσο και σε ελληνικά σχολικά κτήρια του 19ου αιώνα που ακολούθησαν τις κατευθύνσεις του *Οδηγού* Κοκκώνη (Καλαφάτη, 1988, σσ. 75–78).

Η μορφολογική συγκρότηση του κτηρίου ενισχύει περαιτέρω τη σύνδεση με το λανκαστριανό πρότυπο. Η απουσία εσωτερικών διαχωρισμών ανταποκρίνεται στην αρχή της ενιαίας χωρικής οργάνωσης (βλ. ενότητα 3.1), ενώ η συμμετρική διάταξη των ανοιγμάτων

και η γεωμετρική καθαρότητα της κάτοψης υπηρετούν τις αρχές της τάξης, της ορατότητας και του ελέγχου που χαρακτηρίζουν τη σχολική αρχιτεκτονική της περιόδου.

Κυρίαρχο στοιχείο της όψης αποτελούν τα μεγάλα τοξωτά παράθυρα με γοθτικές επιρροές, τα οποία οργανώνονται συμμετρικά, εξασφαλίζοντας άπλετο φυσικό φωτισμό και προσδίδοντας έντονη ρυθμικότητα στην εξωτερική εικόνα του κτηρίου. Η μορφή τους λειτουργεί ταυτόχρονα ως αισθητική επιλογή και ως λειτουργική αναγκαιότητα, λόγω της απουσίας τεχνητού φωτισμού. Ο γοθτικός ρυθμός είχε ήδη καθιερωθεί ως *de facto* σχολική αρχιτεκτονική τάση στη Βρετανία μετά το 1818 (βλ. Κεφ. 3.3), ενώ το Clerkenwell Parochial School του Λονδίνου (1828) αποτελεί το πλησιέστερο χρονολογικά παράλληλο. Υπό αυτή την έννοια, τα ανοίγματα της Μηλαπιδέας δεν αποτελούν τοπική ιδιομορφία, αλλά αντανάκλαση μιας ήδη θεσμοθετημένης βρετανικής σχολικής αρχιτεκτονικής πρακτικής.

Εικόνα 3.5: Η Εν Λειβαδίω Αλληλοδιδασκτική Σχολή (Σχολείο Μηλαπιδέας).

Κύρια όψη: ευδιάκριτη η συμμετρική σύνθεση των τεσσάρων οξυκόρυφων γοθικών παραθύρων (σήμερα μερικώς φραγμένων με αργολιθοδομή για την προστασία του εσωτερικού), η κεντρική θύρα εισόδου με αντίστοιχο οξυκόρυφο τόξο, η εντοιχισμένη μαρμάρινη πλάκα με την επιγραφή ίδρυσης (1825) και η χαρακτηριστική κλιμακωτή απόληξη με επάλξεις (battlements). Πηγή: Προσωπικό αρχείο.

Η αρχιτεκτονική ποιότητα των κτιρίων επιβεβαιώνεται και από σύγχρονη εξωτερική μαρτυρία, που διασώζεται από τη δεκαετία του 1830. Ο Αμερικανός ιεραπόστολος George W. Leyburn, που επισκέφθηκε τα Κύθηρα το 1837/38— δηλαδή δώδεκα χρόνια μετά την ολοκλήρωση των σχολείων του Macphail— παρατηρεί ότι «τα Κύθηρα διαθέτουν 6 ή 8 σχολικές εφορίες, εκτός από εκείνη της πρωτεύουσας, και οι περισσότερες διαθέτουν ένα ωραίο σχολικό κτήριο. Μερικά απ' αυτά είναι πραγματικά στολίδια του νησιού και χτίσθηκαν με την επίβλεψη Άγγλων αρχιτεκτόνων» (στο Ανδριτσάκη-Φωτιάδη & Πετρόχειλος, 1982, σ. 133). Η μαρτυρία αυτή έχει διπλή αξία: αφενός τεκμηριώνει τη

συμμετοχή Άγγλων αρχιτεκτόνων στον σχεδιασμό, ισχυροποιώντας την κατάταξη των κτιρίων στο διεθνές βρετανικό αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο της εποχής· αφετέρου επιβεβαιώνει ότι η αρχιτεκτονική τους ποιότητα ήταν αναγνωρίσιμη ακόμα και σε εντελώς ανεξάρτητο εξωτερικό παρατηρητή, ενώ η έκφραση «στολίδια του νησιού» επιβιώνει στη συλλογική κυθηραϊκή μνήμη μέχρι σήμερα. Η Harlan (2011, σ. 368) καταγράφει εκκλήσεις Κυθηρίων για αποκατάσταση της Μηλαπιδέας ως «του πιο εντυπωσιακού από τα βρετανικά σχολεία» (Harou-Koronaίου, 1989a, παρατίθ. στη Harlan, 2011, σ. 368)— κάτι που δείχνει ότι η αξία αυτή παραμένει διαχρονικά ζωντανή.

Εικόνα 3.6: Πλευρική ΝΑ όψη του σχολείου της Μηλαπιδέας, με την επίσημη πινακίδα του τοπόσημου («Teaching School of Milapidea»).

Διακρίνονται κατά μήκος της μακριάς πλευράς οι διαδοχικές τοξωτές κόγχες των παραθύρων με τους πελεκητούς πωρόλιθους που τα πλαισιώνουν, η ισχυρή λιθοδομή με τις περίτεχνες γωνιακές απολήξεις (*quoins*), και η συνεχής σειρά επάλξεων στην κορυφή. Η όψη αυτή αναδεικνύει το σημαντικό μήκος του κτηρίου (~24 μ.) καθώς και την εντυπωσιακή μνημειακή κλίμακα που το διαφοροποιεί από τη λαϊκή αρχιτεκτονική του νησιού. Πηγή: Προσωπικό αρχείο.

Εικόνα 3.7: Σχολείο Μηλαπιδέας.

Στενή πλευρά (ΒΔ ή ΝΑ τύμπανο) σε γωνιακή λήψη: αναδεικνύεται εναργώς η σχέση μεταξύ του λιτού, μνημειακού όγκου του κτηρίου και της γοθτικής διακόσμησης που περιορίζεται στα χαρακτηριστικά οξυκόρυφα ανοίγματα και τη σειρά των επάλλξεων. Πηγή: Προσωπικό αρχείο.

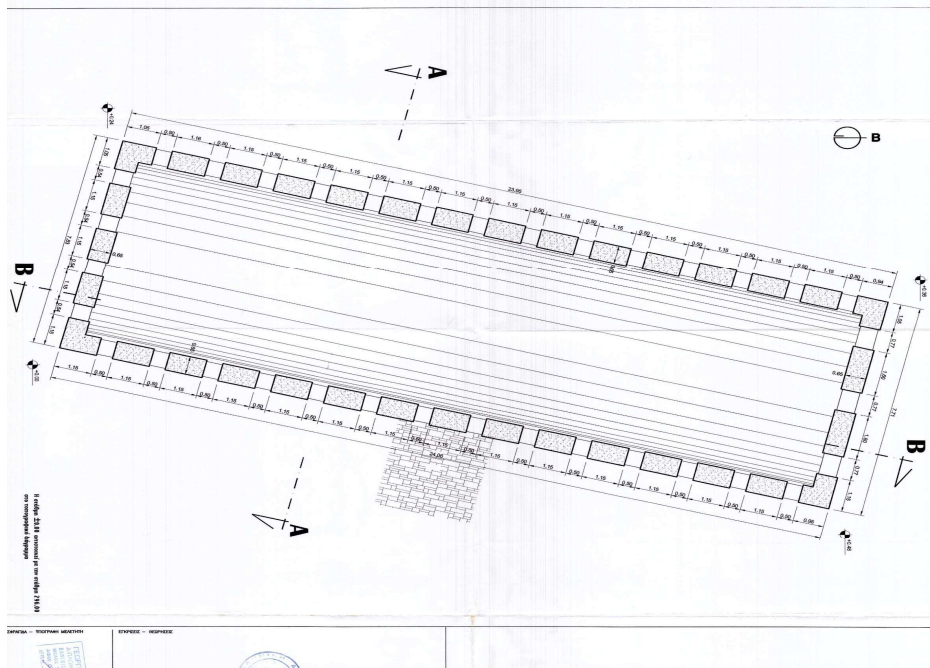
Εικόνα 3.8: Σχολείο Μηλαπιδέας.

Εσωτερικό του σχολείου της Μηλαπιδέας, λεπτομέρεια ενός εκ των οξυκόρυφων παραθύρων σε βαθιά εσωτερική κόγχη: αποκαλύπτεται καθαρά η οξυκόρυφη θολωτή οροφή της αίθουσας. Τα γκράφιτι των επισκεπτών (ορατή χρονολογία «1954») τεκμηριώνουν τη μακρά περίοδο εγκατάλειψης του κτηρίου από τη λήξη της λειτουργίας του ως σχολείου. Πηγή: Προσωπικό αρχείο.

Εικόνα 3.9: Σχολείο Μηλαπιδέας.

Εσωτερική άποψη από τη θέση του δασκάλου προς τον ενιαίο χώρο διδασκαλίας. Στο πρώτο επίπεδο διακρίνεται το υπερυψωμένο δάπεδο του δασκαλικού βάθρου. Πηγή: Προσωπικό αρχείο.

Εικόνα 3.10: Κάτοψη δώματος του σχολείου της Μηλαπιδέας

Σχέδιο A03, Φατσέας 2007, κλίμακα 1:50. Διακρίνεται η συνολική διάσταση του δώματος (~24 × 8 μ.), η περιμετρική διάταξη των πέτρινων στραγιστηρίων και η χαρακτηριστική κλιμακωτή απόληξη του στηθαίου με τις επάλξεις. Το επίμηκες ορθογωνικό σχήμα και η λεπτομερής αποτύπωση των πετρών της επίστρωσης τεκμηριώνουν τη δομική μέθοδο: θολωτή οροφή με εξωτερική επίστρωση από επίπεδες λίθινες πλάκες, σε αντίθεση με τις

παραδοσιακές δίρριχτες στέγες της κυθηραϊκής αρχιτεκτονικής. Πηγή: Κάτοψη δώματος μηχανικού Γ. Φατσέα, 2007 (Φατσέας 2008α).

3.4.2 Το σχολείο της Κάτω Χώρας Μυλοποτάμου

Το σχολείο της Κάτω Χώρας Μυλοποτάμου παρουσιάζει κοινά τυπολογικά χαρακτηριστικά με τη Μηλαπιδέα, εντασσόμενο ωστόσο σε διαφορετικό πολεοδομικό πλαίσιο (βλ. Εικ. 3.11-3.17). Το κτήριο βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση με τον οχυρωμένο οικισμό και το ενετικό φρούριο, γεγονός που υποδηλώνει τη σύνδεση της εκπαίδευσης με προϋπάρχουσες δομές εξουσίας. Η θέση αυτή διαφοροποιείται από τη Μηλαπιδέα, όπου κυριαρχεί η απομόνωση και η ορατότητα στο τοπίο. Το σχολείο του Μυλοποτάμου είναι επίσης μονόχωρο, με ορθογωνική κάτοψη και σημαντικό ύψος, ενώ παρουσιάζει επιμήκεις αναλογίες που διευκολύνουν τη διάταξη των μαθητών στον χώρο.

Η χρήση τοπικών υλικών— αργολιθοδομή και επιχρίσματα— μαρτυρά τη σταδιακή προσαρμογή του βρετανικού προτύπου στις διαθέσιμες τεχνικές. Ωστόσο, παρά τη μορφολογική απλότητα, το κτήριο διατηρεί βασικά στοιχεία της βρετανικής αρχιτεκτονικής λογικής, όπως η συμμετρία και η έμφαση στα ανοίγματα. Οι μεγάλες επιφάνειες των τοίχων και η καθαρή γεωμετρία ενισχύουν την αίσθηση ενιαίου, ελεγχόμενου χώρου, ενώ η θέση της εισόδου και η διάταξη των παραθύρων υποστηρίζουν την εποπτεία της αίθουσας.

Εικόνα 3.11: Αεροφωτογραφία του οικισμού της Κάτω Χώρας Μυλοποτάμου.

Σε πρώτο πλάνο διακρίνεται το παλαιό Αγγλικό σχολείο, με τη χαρακτηριστική θολωτή στέγη και τα οξυκόρυφα γοτθικά παράθυρα στη ΝΑ όψη, σε άμεση γειτνίαση με τα ερείπια του ενετικού φρουρίου (αριστερά). Η αεροφωτογραφία καθιστά εμφανή τη συνειδητή πολεοδομική επιλογή της βρετανικής διοίκησης να εντάξει το νέο εκπαιδευτικό κτήριο σε άμεση χωρική και συμβολική σχέση με τις προϋπάρχουσες δομές εξουσίας του οικισμού—

επιλογή που διαφοροποιείται ριζικά από την απομονωμένη τοποθέτηση της Μηλαπιδέας μέσα σε ανοιχτό αγροτικό τοπίο. Πηγή: Στιγμιότυπο καρτέ από το βίντεο Κύθηρα κάστρα / Κάτω Χώρας Μυλοποτάμου/ Mylorotamos (Destination Kythira. YouTube, αναπαράγεται με άδεια). Επεξεργασία: η συγγραφέας.

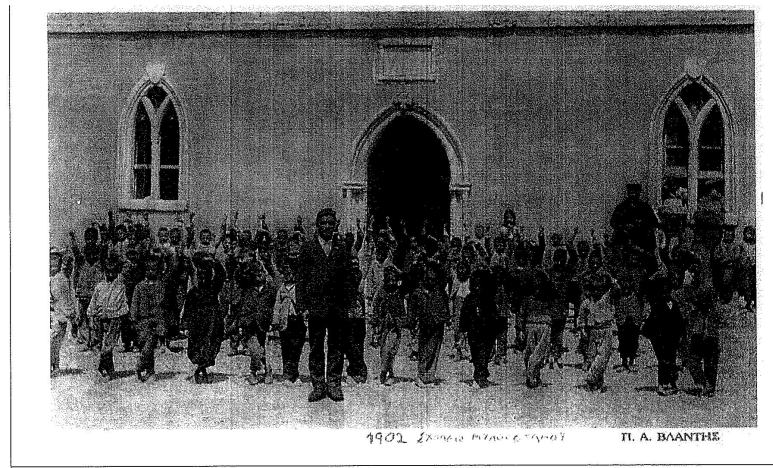
Εικόνα 3.12: Σχολείο Κάτω Χώρας Μυλοποτάμου.

Διακρίνονται τα δύο οξυκόρυφα γοτθικά παράθυρα με πελεκητούς πορόλιθους, η κεντρική θύρα εισόδου με οξυκόρυφο τόξο και η εντοιχισμένη μαρμάρινη πλάκα με την αφιερωτική επιγραφή πάνω από αυτήν, καθώς και η χαρακτηριστική κλιμακωτή απόληξη του τοίχου της πρόσοψης που παραπέμπει σε μεσαιωνικά κάστρα. Το κτήριο, διαστάσεων $15,80 \times 6,35$ μ., φέρει θολωτή οροφή και ακολουθεί τυπολογία ίδια με αυτή της Μηλαπιδέας, χτισμένο την ίδια χρονιά (1825) από ντόπιους τεχνίτες (Φατσέας, 2008β).

Εικόνα 3.13: Λεπτομέρεια της κύριας εισόδου.

Η εντοιχισμένη μαρμάρινη αναθηματική πλάκα με την επιγραφή ίδρυσης (1825). Πηγή: Προσωπικό αρχείο.

Εικόνα 3.14: Ιστορική φωτογραφία 1902 του Π.Α. Βλαντή.

Το αλληλοδιδασκτικό Αγγλικό σχολείο Μυλοποτάμου εν λειτουργία, με τους μαθητές παραταγμένους έξω από την κύρια είσοδο. Η φωτογραφία αποτελεί βασική πρωτογενή πηγή τεκμηρίωσης της αρχικής μορφής του κτηρίου: είναι ευκρινώς ορατά τα τρία οξυκόρυφα γοτθικά παράθυρα (δύο πλάγια και η μεγάλη πόρτα εισόδου), η μαρμάρινη αφιερωτική πλάκα, η αρχική διαμόρφωση των ξύλινων κουφωμάτων με σταθερό φεγγίτη, καθώς και τα επιχρίσματα που κάλυπταν τις τοιχοποιίες πέραν των διακοσμητικών πωρόλιθων. Η εικόνα χρησιμοποιείται ως αναφορά για την αποκατάσταση. Πηγή: Φατσέας, 2008β)· πρωτότυπη φωτογραφία Π.Α. Βλαντή.

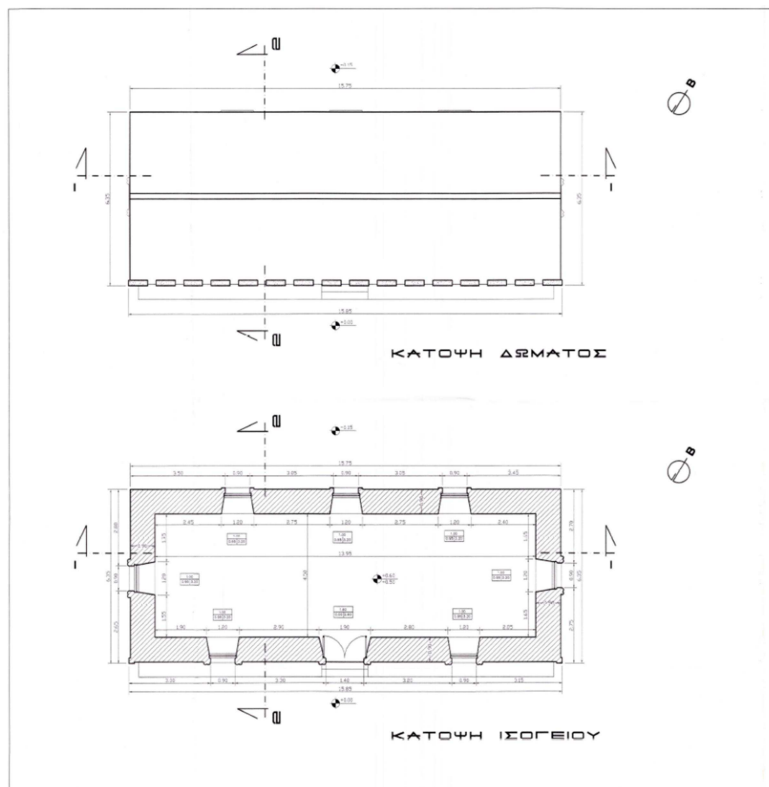
Εικόνα 3.15: Εσωτερικό του σχολείου της Κάτω Χώρας Μυλοποτάμου.

Η ενιαία μονόχωρη αίθουσα διδασκαλίας με την εντυπωσιακή οξυκόρυφη θολωτή οροφή και τα γοτθικά παράθυρα σε βαθιές κόγχες (εσωτερικά διευρυμένα με λοξές αποτμήσεις για ενίσχυση του φωτισμού). Το εσωτερικό ύψος φθάνει τα 4,80 μ. Η απουσία εσωτερικών διαχωρισμών επιβεβαιώνει την υιοθέτηση του βασικού λανκαστριανού τυπολογικού προτύπου: ένας ενιαίος, κλιμακούμενος χώρος που επιτρέπει την ταυτόχρονη επίβλεψη του συνόλου των μαθητών από τον δάσκαλο. Πηγή: Προσωπικό αρχείο.

Εικόνα 3.16: Σχολείο Κάτω Χώρας Μυλοποτάμου.

Πίσω και πλάγια όψη, με ένθετη λεπτομέρεια του οξυκόρυφου γοθτικού παραθύρου της στενής όψης. Διακρίνονται το βάθος της τοιχοποιίας, το αντικριστό άνοιγμα που εξασφαλίζει τον αμφίπλευρο φωτισμό του ενιαίου χώρου και η φθορά στο υπέρθυρο και τη βάση. Πηγή: Προσωπικό αρχείο.

Εικόνα 3.17: Κάτοψη ισογείου και δώματος του σχολείου του Μυλοποτάμου

Σχέδιο A01, Φατσέας 2007, κλίμακα 1:50. Διακρίνονται οι ακριβείς διαστάσεις: εξωτερικά $15,75 \times 6,35$ μ., εσωτερικά $13,95 \times 4,50$ μ. ($62,8 \text{ m}^2$). Η αναλογία εσωτερικού ($\approx 3,1:1$) εμφανίζει την ίδια απόκλιση από το λανκαστριανό πρότυπο 2:1 (βλ. 3.2 και 3.4.1). Είναι ορατή η συμμετρική διάταξη των ανοιγμάτων στις δύο μακριές πλευρές (3 παράθυρα στη ΒΔ όψη, 2 παράθυρα και η κεντρική θύρα στη ΝΑ όψη), η σημαντική παχυσμοσύνη της λιθοδομής ($\approx 90 \text{ cm}$), και οι λοξές αποτμήσεις στις γωνίες των ανοιγμάτων εσωτερικά. Πηγή: Κάτοψη ισογείου και δώματος μηχανικού Γ. Φατσέα, 2007 (Φατσέας 2008β).

Το σχολείο του Μυλοποτάμου επιβεβαιώνει έτσι ότι η λανκαστριανή χωρική λογική— ενιαία αίθουσα, συμμετρία ανοιγμάτων, απουσία εσωτερικών διαχωρισμών— εφαρμόστηκε με συνέπεια στα ex novo κτίσματα του δικτύου, ανεξάρτητα από τις επιμέρους μορφολογικές επιλογές και τις τοπικές κατασκευαστικές δυνατότητες.

3.4.3 Το «Αστικό» Σχολείο Ποταμού

Το Σχολείο του Ποταμού αντιπροσωπεύει μια τρίτη χαρακτηριστική περίπτωση, που διαφέρει ουσιαστικά ως προς το μορφολογικό ύψος (βλ. Εικ. 3.18-3.23). Το κτήριο, που θεμελιώθηκε κατά την Αγγλοκρατία και λειτούργησε για περισσότερο από έναν αιώνα, είναι τοποθετημένο σε ύψωμα ανατολικά του οικισμού και λειτουργεί ως τοπόσημο για την περιοχή. Η επιλογή της θέσης ακολουθεί την ίδια λογική προβολής και ορατότητας (βλ. ενότητες 3.4.1–3.4.2). Σε αντίθεση με τα προηγούμενα παραδείγματα, το σχολείο του Ποταμού παρουσιάζει νεοκλασικές επιρροές, ιδιαίτερα εμφανείς στη μορφή των ανοιγμάτων— ημικυκλικά αντί οξυκόρυφα τόξα— και στη χρήση τετράριχτης στέγης αντί θολωτής οροφής. Παρόλα αυτά, διατηρεί την τυπολογία του επιμήκους μονόχωρου κτηρίου, δηλωτικό της προσήλωσης στις βασικές αρχές της λανκαστριανής οργάνωσης. Η εσωτερική διάταξη παραμένει απλή και λειτουργική, με έμφαση στην ενιαία αίθουσα και την απουσία βοηθητικών χώρων.

Το Σχολείο του Ποταμού αποτελεί επιπλέον το πρώτο χρονολογικά, ως θεσμός, στο δίκτυο: ιδρύθηκε το 1823 και λειτουργούσε ήδη με 107 εγγεγραμμένους μαθητές σύμφωνα με την αναφορά του Macphail του Αυγούστου 1824 (Prineas, 2009, σ. 154). Το κτίριο ωστόσο κατασκευάστηκε αργότερα, το 1826 (Harlan, 2011, σ. 345)— στοιχείο που αποσαφηνίζει τον χαρακτηρισμό «πρώτο»: πρόκειται για την πρώτη λειτουργία ως θεσμού, όχι για την πρώτη ανέγερση κτιρίου. Η θεσμική αυτή πρωτιά τοποθετεί τον Ποταμό ως το πιλοτικό σχολείο του δικτύου, ρόλο τον οποίο επιβεβαιώνουν και μεταγενέστερα γεγονότα, καθώς είναι το πρώτο που γνώρισε ολοκληρωμένη αποκατάσταση μέσω χρηματοδότησης CLLD / LEADER και που μετατρέπεται σε «Κέντρο Πολιτισμού, Γραμμάτων και Τεχνών» (Δήμος Κυθήρων, 2020 · ΚΕΔΕ, 2023).

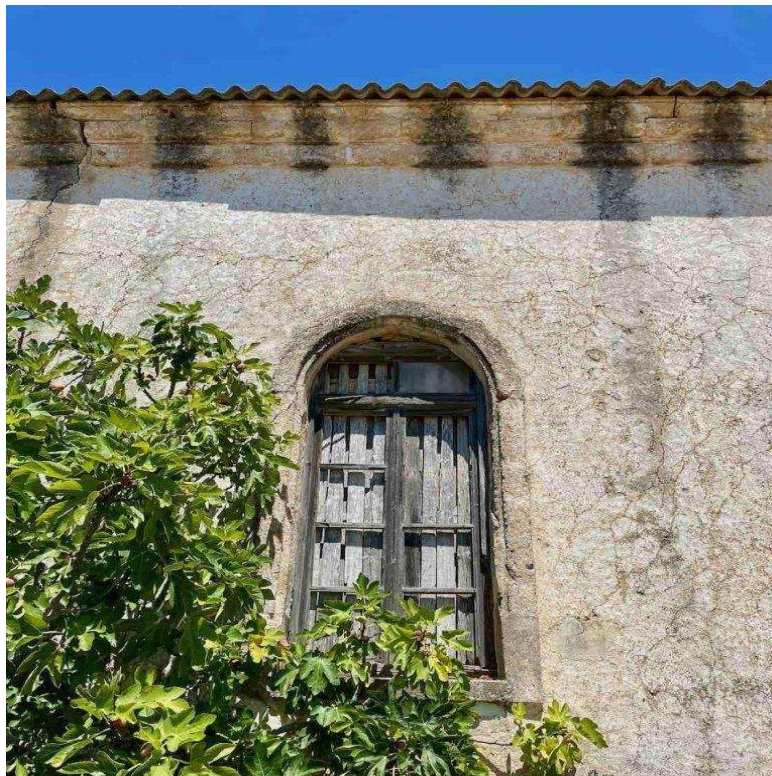
Εικόνα 3.18: Αεροφωτογραφία του Αστικού Σχολείου Ποταμού πριν την αποκατάσταση.

Γίνεται εμφανής η χαρακτηριστική τετράριχτη στέγη— στοιχείο που το διαφοροποιεί ριζικά από τις θολωτές οροφές της Μηλαπιδέας και του Μυλοποτάμου— καλυμμένη με τα μεταγενέστερα φύλλα αμιάντου που τοποθετήθηκαν για στεγανοποίηση. Διακρίνονται επίσης η θέση του κτηρίου σε ύψωμα ανατολικά του οικισμού, οι διαστάσεις του ισόγειου επιμήκους όγκου ($\approx 19,10 \times 7,40$ μ.) που ακολουθεί τη λανκαστριανή τυπολογία, καθώς και το βοηθητικό κτίσμα νεότερης προσθήκης που εφάπτεται στη δυτική πλευρά. Πηγή: στιγμιότυπο καρτέ από το βίντεο Κύθηρα Μνημεία /Αγγλικό Σχολείο Ποταμού(Αστικό)/School in Potamos (Destination Kythira. YouTube, αναπαράγεται με άδεια). Επεξεργασία: η συγγραφέας.

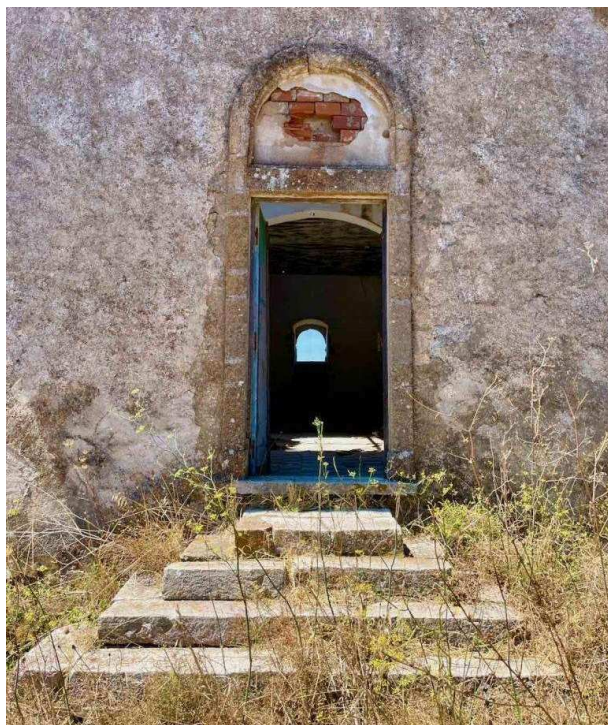
Εικόνα 3.19: Ιστορική φωτογραφία του Αστικού Σχολείου Ποταμού.

Η νότια όψη με την κύρια είσοδο, αποτυπωμένη πριν τις πρόσφατες εργασίες αποκατάστασης (Μελέτη Τρακάδα, 2011). Διακρίνεται ευκρινώς η μια εκ των δύο εντοιχισμένη μαρμαρίνη πλάκα πάνω από την είσοδο με επιγραφή ίδρυσης και θυρεό η οποία αναφέρεται στην τεχνική έκθεση του 2011 ως «αποσπασμένη». Είναι επίσης ορατά τα ξύλινα κουφώματα με τους σταθερούς φεγγίτες κατά την αγγλική συνήθεια, η αντισυμμετρική πρόσοψη με τα δύο νεοκλασικά ημικυκλικά τόξα παραθύρων που πλαισιώνουν την κεντρική θύρα, και η κορνίζα κυματοειδούς διατομής από ολόσωμα πώρινα στοιχεία που διατρέχει περιμετρικά το κτήριο κάτω από τη στέγη. Σε αναλογία με τη φωτογραφία Βλαντή (1902) για τον Μυλοπόταμο (εικ. 3.14), αποτελεί απαραίτητο τεκμήριο για την αποκατάσταση. Φωτογραφία: John Bennet, 2009 (Harlan, 2011, σ. 352 · Prineas, 2009, σ. 268).

Εικόνα 3.20: Λεπτομέρεια νεοκλασικού παραθύρου της νότιας όψης πριν την αποκατάσταση.

Το ημικυκλικό τόξο πλαισιώνεται από πελεκητούς πωρόλιθους και διακρίνονται η περιμετρική κορνίζα κυματοειδούς διατομής στην απόληξη του τοίχου, καθώς και το ξύλινο κούφωμα με υαλοστάσιο και σταθερό φεγγίτη στο άνω τμήμα — διαμόρφωση χαρακτηριστική της αγγλικής συνήθειας (χωρίς πατζούρια). Η νεοκλασική επιλογή του ημικυκλικού (αντί του οξυκόρυφου γοτθικού) τόξου διαφοροποιεί ριζικά τον Ποταμό από τη Μηλαπιδέα και τον Μυλοπόταμο, εντάσσοντάς τον σε μια διαφορετική ποικιλία του βρετανικού σχολικού λεξιλογίου της ύστερης γεωργιανής περιόδου. Πηγή: Δήμος Κυθήρων. Αγγλικό Σχολείο Ποταμού (Αστικών), αναπαράγεται με άδεια.

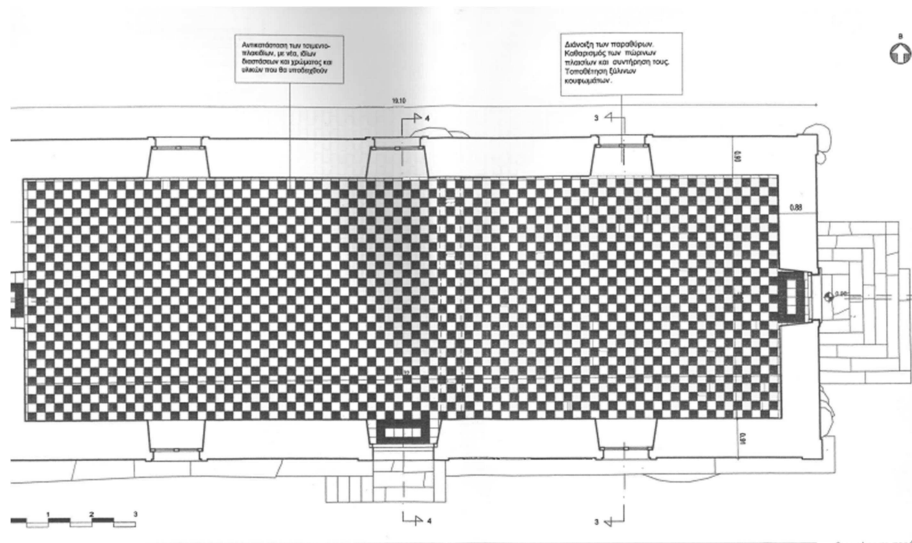
Εικόνα 3.21: Λεπτομέρεια της κύριας θύρας εισόδου (νότια όψη) πριν την αποκατάσταση.

Πάνω από το ημικυκλικό τόξο της θύρας διακρίνεται αποκαλυμμένο, λόγω της απώλειας του επιχρίσματος, το εσωτερικό ανακουφιστικό τόξο από οπτόπλινθους — κατασκευαστική λεπτομέρεια που τεκμηριώνει την υβριδική τεχνογνωσία του κτηρίου: συνδυασμό λιθοδομής με αργούς λίθους (πάχος ≈ 90 cm), πελεκητών πωρόλιθων στο πλαίσιο της θύρας, και τούβλων στο εσωτερικό του τόξου. Διακρίνεται επίσης το πεζούλι-καθιστικό σε όλο το μήκος της Ν όψης (ύψους 55–65 εκ.) και η εσωτερική διαμόρφωση των ανοιγμάτων με λοξές αποτμήσεις (splayed reveals) που ανοίγουν προς το εσωτερικό— λύση κοινή με τα γοτθικά παράθυρα της Μηλαπιδέας και του Μυλοποτάμου, παρά τη μορφολογική διαφοροποίηση του ύφους. Πηγή: Δήμος Κυθήρων. Αγγλικό Σχολείο Ποταμού (Αστικών), αναπαράγεται με άδεια.

Εικόνα 3.22: Νότια όψη του Αστικού Σχολείου Ποταμού μετά την ολοκλήρωση των εργασιών αποκατάστασης

Μελέτη 62/2020, Περιφέρεια Αττικής. Διακρίνεται η αποκατεστημένη κύρια όψη με τα νέα ξύλινα κουφώματα (διαιρεμένα σε ναλοστάσιο και σταθερό φεγγίτη, σύμφωνα με την αρχική αγγλική διαμόρφωση), τα ημικυκλικά τόξα των ανοιγμάτων με τους πελεκητούς πωρόλιθους, η νέα τετράριχτη στέγη με βυζαντινά κοίλα κεραμίδια (αντικατάσταση των φύλλων αμιάντου), και η περιμετρική κορνίζα κυματοειδούς διατομής που διατηρεί την αρχική μορφολογία. Η αλλαγή χρήσης σε αίθουσα πολιτιστικών εκδηλώσεων ολοκληρώθηκε μέσω του προγράμματος CLLD/LEADER και προσφέρει στο κτήριο νέα λειτουργία συμβατή με τον μνημειακό του χαρακτήρα. Πηγή: Προσωπικό αρχείο.

Εικόνα 3.23: Κάτοψη του Αστικού Σχολείου Ποταμού.

Σχέδιο αποτύπωσης από Μελέτη Αποκατάστασης, Τρακάδας, 2011.

3.4.4 Η Σχολή του Αγίου Θεοδώρου: η περίπτωση της μετασκευής

Η Σχολή του Αγίου Θεοδώρου συνιστά μια κατηγορία απολύτως διαφορετική από τα προηγούμενα παραδείγματα και, για τον λόγο αυτό, ξεχωριστής αρχιτεκτονικής σημασίας

(βλ. Εικ. 3.24-3.28). Δεν πρόκειται για ex novo κατασκευή της βρετανικής περιόδου, αλλά για μετασκευή προϋπάρχοντος μεταβυζαντινού κτίσματος του 17ου αιώνα— ένα παράδειγμα adaptive reuse πριν ο όρος γίνει επιστημονική κατηγορία (Plevoets & Van Cleempoel, 2019).

Η επιλογή αυτή του προσδίδει διπλό ερμηνευτικό φορτίο: από τη μία τεκμηριώνει την εκπαιδευτική συνέχεια του τόπου από την ενετική περίοδο, και από την άλλη φωτίζει το πώς η βρετανική διοίκηση χρησιμοποίησε επιλεκτικά υφιστάμενα κτίσματα όπου διέθεταν κατάλληλη χωρητικότητα και θέση⁴⁴.

Εικόνα 3.24: Γενική άποψη του συγκροτήματος του Αγίου Θεοδώρου το 1964.

Ο ναός σε λειτουργία, το σχολείο σε πλήρη ερειπιακή κατάσταση μετά από 124 χρόνια εγκατάλειψης. Διακρίνεται η υψομετρική επιλογή της θέσης και η σχέση των δύο κτιρίων· βλ. ενότητα 3.3 για το ερμηνευτικό πλαίσιο.

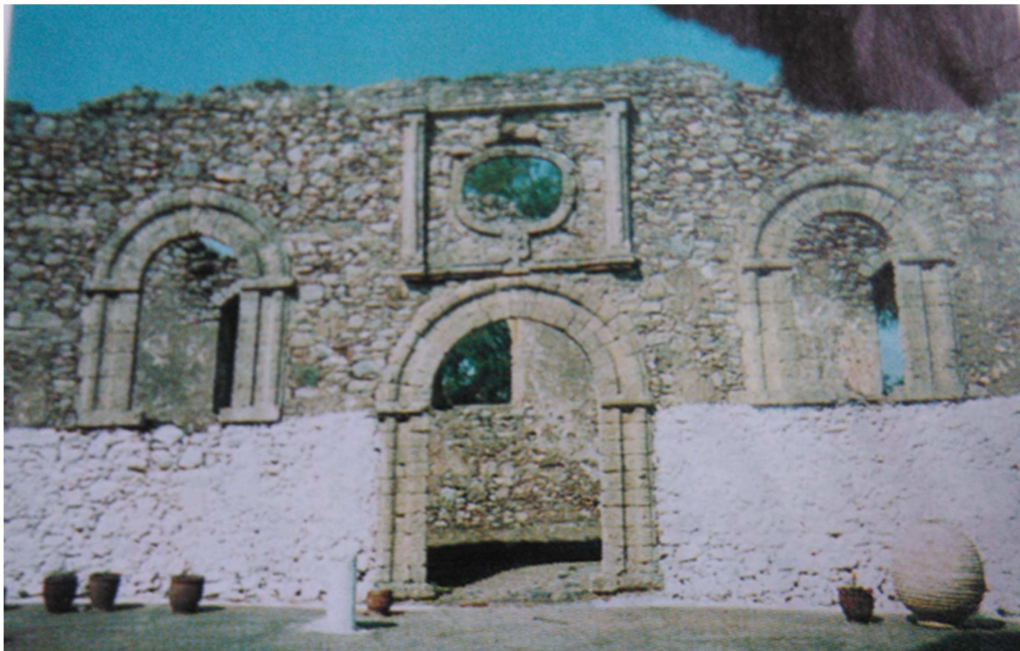
Φωτογραφία: Sem Presser, 1964 (πηγή: <https://dutchonkythira.com/>).

⁴⁴ Το κτίσμα (περ. 1630, επίσκοπος Βαλεριανός) στέγασε Ιεροδιδασκαλείο Επισκοπής — τεκμήριο οργανωμένης εκπαίδευσης πολύ πριν από τη βρετανική παρέμβαση. Ανήκει στη μεταβυζαντινή/βενετική παράδοση: διαφορετική οικογένεια από τα γοτθικά/νεοκλασικά ex novo (Κολοκάθη, 2024, σ. 68).

Εικόνα 3.25: Πλάγια όψη του σχολείου το 1964, σε πλήρη ερειπιακή κατάσταση.

Διακρίνονται καθαρά πέντε ημικυκλικά τοξωτά παράθυρα στη μακριά πλευρά σε συμμετρική διάταξη, καθώς και δύο επιπλέον τοξωτά ανοίγματα στη στενή πίσω πλευρά του κτιρίου. Σε συνδυασμό με τα τέσσερα τοξωτά παράθυρα της πρόσοψης (βλ. Εικ. 3.28), ο αριθμός των ορατών ανοιγμάτων ταυτοποιείται με την αρχαική αναφορά Macrhaïl για «μια μεγάλη τοξωτή πόρτα και δεκατρία τοξωτά παράθυρα» (Prineas, 2009, σ. 153). Φωτογραφία: Sem Presser, 1964. (πηγή: <https://dutchonkythira.com/>).

Εικόνα 3.26: Πρόσοψη του σχολείου στη φάση πριν την αποκατάσταση του 1995.

Διακρίνεται η σύνθεση της μνημειακής εισόδου με το διπλό ημικυκλικό τόξο και το οβάλ παράθυρο (oeil-de-boeuf) στο κέντρο, καθώς και τα δύο από τα τέσσερα ημικυκλικά τοξωτά παράθυρα της πρόσοψης εκατέρωθεν της εισόδου. Η σύνθεση παραπέμπει σε νεοκλασικό/late Georgian λεξιλόγιο σε διάλογο με τις προϋπάρχουσες μεταβυζαντινές καμάρες του εσωτερικού. Πηγή: Φωτογραφία 1995, δημοσιευμένη σε Μαυρομμάτης (2025, σ. 86).

Εικόνα 3.27: Το εσωτερικό του σχολείου, 1995.

Πηγή: Φατσέα, 2024, σ.39.

Η μετατροπή του κτιρίου σε αλληλοδιδασκτικό σχολείο πραγματοποιήθηκε τον Ιούλιο του 1824 με την παρέμβαση του τοποτηρητή Macphail. Οι παρεμβάσεις περιορίστηκαν σε «μια μεγάλη τοξωτή πόρτα και δεκατρία τοξωτά παράθυρα»— δηλαδή σε προσαρμοστικές, και όχι θεμελιώδεις, επεμβάσεις σε ήδη υπάρχον κτίσμα (Prineas, 2009, σ. 153). Ο αριθμός των παραθύρων συνάδει με την λανκαστριανή επιδίωξη για άπλετο φυσικό φωτισμό (βλ. ενότητα 3.1). Η χρήση ημικυκλικού τόξου— και όχι οξυκόρυφου γοθικού, όπως στη Μηλαπιδέα και τον Μυλοπόταμο— εξηγείται από τη συμβατότητα προς το προϋπάρχον μεταβυζαντινό λεξιλόγιο των ημικυκλικών καμαρών. Ο Macphail επέλεξε εκείνη τη μορφολογία που θα ενσωμάτωνε αρμονικότερα το υφιστάμενο κτίσμα, και η οποία ταυτόχρονα συμμετείχε στο γενικότερο νεοκλασικό λεξιλόγιο της εποχής. Έτσι η Σχολή του Αγίου Θεοδώρου συνιστά υβριδικό δείγμα: μεταβυζαντινό κέλυφος του 17ου αιώνα με νεοκλασικές παρεμβάσεις της βρετανικής περιόδου⁴⁵.

⁴⁵ Η σύγκριση των τριών χρονικών στιγμών— ερειπιακή κατάσταση (Presser 1964), προ-αποκατάσταση (φωτογραφία 1995, δημοσιευμένη σε Μαυρομάτης 2025, σ. 86) και σημερινή μορφή— καταδεικνύει ότι η αρχιτεκτονική σύνθεση των ανοιγμάτων διατηρείται αμετάβλητη παρά τις αλλαγές χρήσης. Συγκεκριμένα, στις φωτογραφίες Presser του 1964 διακρίνονται πέντε ημικυκλικά τοξωτά παράθυρα στη μακριά πλευρά του σχολείου σε συμμετρική διάταξη και δύο επιπλέον στη στενή πίσω πλευρά, ενώ η φωτογραφία του 1995 του Μαυρομάτη (2025) και η σημερινή λήψη τεκμηριώνουν τέσσερα ακόμη τοξωτά παράθυρα στην πρόσοψη, εκατέρωθεν της μνημειακής εισόδου με το διπλό ημικυκλικό τόξο. Ο συνολικός αριθμός είναι συμβατός με την αρχειακή αναφορά Macphail (Prineas, 2009, σ. 153). Η παρατήρηση αυτή επιβεβαιώνει την ακεραιότητα των βρετανικών παρεμβάσεων του 1824 στη σύγχρονη μορφή του κτιρίου.

Η επιλογή της μετασκευής αποδείχθηκε και λειτουργικά επιτυχής αφού, το 1826, μόλις δύο χρόνια μετά, στο σχολείο φοιτούσαν 102 με 120 μαθητές— αριθμός που το καθιστούσε από τα μεγαλύτερα του δικτύου και έναν από τους πιθανούς υποψήφιους για «το μεγαλύτερο σχολείο» που επισκέφθηκε ο Marcet (βλ. ενότητα 3.4.4 ανωτέρω). Η Σχολή του Αγίου Θεοδώρου, επομένως, λειτούργησε ως ουσιαστική γέφυρα ανάμεσα στην προ-βρετανική εκπαιδευτική ιστορία του νησιού— με αφετηρία το Ιεροδιδασκαλείο του 1630— και τη νέα λανκαστριανή πραγματικότητα της δεκαετίας του 1820. Από αυτή την οπτική, ο Άγιος Θεόδωρος δεν αποτελεί απλώς ένα τέταρτο παράδειγμα προς ανάλυση, αλλά το παράδειγμα που υπενθυμίζει ότι η βρετανική εκπαιδευτική παρέμβαση εδραζόταν σε προϋπάρχουσα υλική κληρονομιά— όπως ακριβώς υποστηρίξαμε στο 2.3 σχετικά με τη συνέχεια από την ενετική στη βρετανική περίοδο.

Εικόνα 3.28: Η σημερινή μορφή του σχολείου μετά την αποκατάσταση.

Η ίδια αρχιτεκτονική σύνθεση που αποτυπώνεται στις φωτογραφίες Presser (1964) και Μαυρομάτη (1995) είναι πλέον αναγνώσιμη χάρη στη διατήρηση του πέτρινου πλαισίου των ανοιγμάτων, παρά την επικάλυψη με κόκκινο χρωματισμό. Πηγή: Προσωπικό αρχείο.

3.5 Σύγκριση με αντίστοιχα παραδείγματα

Η εφαρμογή του βρετανικού εκπαιδευτικού προτύπου στα αλληλοδιδασκτικά σχολεία των Κυθήρων δεν αποτελεί μεμονωμένη περίπτωση, αλλά εντάσσεται σε ένα ευρύτερο διεθνές

φαινόμενο: τη μεταφορά της λανκαστριανής αρχιτεκτονικής σε διαφορετικά αποικιακά πλαίσια κατά τον 19ο αιώνα⁴⁶. Η σύγκριση των κυθηραϊκών σχολείων με αντίστοιχα παραδείγματα από άλλες βρετανικές αποικίες φανερώνει τόσο τις κοινές αρχές οργάνωσης όσο και τις τοπικές προσαρμογές που χαρακτηρίζουν τη διεθνή αυτή εμπειρία. Συμπληρωματικά, η σύγκριση με σύγχρονα στοιχειώδη σχολεία της ίδιας της Βρετανίας επιτρέπει την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο τα αρχιτεκτονικά πρότυπα μεταφέρονται και μετασχηματίζονται από τη μητρόπολη στις αποικίες.

Σε διεθνή κλίμακα το λανκαστριανό πρότυπο εξαπλώθηκε σε τρεις ηπείρους— η απουσία των Ιονίων επισημαίνει ερευνητικό κενό, το οποίο η παρούσα μελέτη θέτει ως στόχο να αναπληρώσει (Burke & Grosvenor, 2008)⁴⁷.

Σε επίπεδο βρετανικής μητρόπολης, τα σχολεία στα Κύθηρα μοιράζονται κοινά χαρακτηριστικά με μια σειρά σύγχρονων ή ελαφρώς προγενέστερων στοιχειωδών σχολείων: μονόχωρος επιμήκης χώρος, λιθοδομή ή τοιχοποιία, λιτή μορφολογία. Τα κυθηραϊκά σχολεία δεν αποτελούν, επομένως, εξωτικό αποικιακό φαινόμενο, αλλά συμμετέχουν στο ίδιο αρχιτεκτονικό κίνημα που διαμορφώθηκε στη Βρετανία την ίδια ακριβώς δεκαετία (Seaborne, 1971, σσ. 149-155).

⁴⁶ Όπως επισημαίνει ο Γ.Λ. σε σχετική συνέντευξη (Παρ. Δ.6), η αλληλοδιδασκτική αποτελεί μέθοδο εισαγόμενη από την Αγγλία (Andrew Bell, Joseph Lancaster): συνεπώς η μελέτη της διάδοσής της στα Κύθηρα «δεν [είναι] τοπική ιστορία αλλά μελέτη περίπτωσης (case study) που έχει εκ φύσεως υπερεθνικό χαρακτήρα», καθώς «τίποτε δεν είναι τοπικό που να μην είναι συγχρόνως υπερτοπικό».

⁴⁷ Burke & Grosvenor (2008, σ. 38): Καναδάς, Σουηδία, Ρωσία, Γαλλία, Μπαρμπάντος, Ολλανδία, Νότια Αφρική, Βενεζουέλα, ΗΠΑ. Ιόνια Νησιά απουσιάζουν παρά τη σύγχρονη εφαρμογή.

Εικόνα 3.29: Clerkenwell Parochial School, Amwell Street, Λονδίνο.

[1828–1830, αρχιτέκτονες *W. Chadwell Mylne* (Τσάντγουελ Μάιλν) & *J. Blyth* (Τζ. Μπλάιθ)]. Σύγχρονο της Μηλαπιδέας, αποτελεί το παλαιότερο σωζόμενο ειδικά ανεγερθέν σχολικό κτήριο σε συνεχή χρήση στο Λονδίνο.

Διέθετε δύο μεγάλες ορθογώνιες αίθουσες (αγοριών 90×40 ft στο ισόγειο, κοριτσιών στον όροφο), με χωρητικότητα έως 1.000 παιδιά, εφαρμόζοντας την προδιαγραφή των επτά τετραγωνικών ποδιών ανά παιδί κατά *Lancaster* (*Survey of London*, vol. 47· *Seaborne*, 1971). Φωτογραφία: *Nigel Cox, Geograph*, CC BY-SA 2.0.

Σε επίπεδο ελληνικού χώρου, τα κυθηραϊκά σχολεία (1825) προηγούνται της θεσμοθέτησης του προτύπου στο νεοσύστατο κράτος: ο *Οδηγός Κοκκώνη* (1830) τυποποίησε τις ίδιες προδιαγραφές πέντε χρόνια αργότερα, γεγονός που καταδεικνύει ότι αμφότερα ανήκουν στο ίδιο ευρωπαϊκό αρχιτεκτονικό-παιδαγωγικό ρεύμα— με σημαντική ωστόσο αισθητική απόκλιση (Καλαφάτη, 1988, σσ. 53-90)⁴⁸.

Η ιδιαίτερα διαφωτιστική περίπτωση των αποικιακών σχολείων στη Μαλαισία (*Georgetown/Melaka*) αποκαλύπτει μια εντυπωσιακά παρόμοια λογική προσαρμογής: όπως και στα κυθηραϊκά, η αρχική βρετανική σχεδίαση τροποποιήθηκε ώστε να ανταποκριθεί στις τοπικές κλιματικές συνθήκες, παράγοντας ένα σύνθετο αποτέλεσμα που ξεπερνά την απλή μεταφορά μορφολογικών στοιχείων από τη μητρόπολη (βλ. Εικ. 3.30-3.32). Κοινό και στις δύο περιπτώσεις παραμένει το πρόβλημα της τεκμηρίωσης, καθώς η έλλειψη συστηματικής

⁴⁸ Η παρουσία νεογοθτικών στοιχείων στα κυθηραϊκά σχολεία εντάσσεται στις αρχιτεκτονικές τάσεις που αναλύονται στην ενότητα 3.3· η πλήρης απουσία τους από το ελληνικό κρατικό πρότυπο δεν είναι αδιαφορία αλλά συνειδητή επιλογή: το νεοσύστατο κράτος υιοθετεί νεοκλασική αισθητική ως θεμέλιο εθνικής ταυτότητας, αποκλείοντας κάθε μεσαιωνική αναφορά. Τα δύο πρότυπα αντιπροσωπεύουν έτσι δύο διαφορετικές πολιτισμικές ατζέντες που συνυπήρχαν στον ίδιο ελληνόφωνο χώρο τη δεκαετία του 1820–1830.

καταγραφής και οι ανεξέλεγκτες ανακαινίσεις που αλλοιώνουν τον αρχικό χαρακτήρα υπογραμμίζουν τη διεθνή φύση των προκλήσεων που αντιμετωπίζει η αποικιακή σχολική κληρονομιά (Yusof & Ahmad, 2018)⁴⁹.

Εικόνα 3.30: Penang Free School, Farquhar Street, Πένανγκ (Μαλαισία).

(α) Φωτογραφία εποχής (~1910): το αρχικό κτήριο (1821, με προσθήκες 1896 και 1906), με τη χαρακτηριστική διπλή τοξωτή στοά, το stucco διακοσμητικό επίχρισμα και τον κεντρικό πύργο. (β) Σύγχρονη άποψη του ίδιου κτηρίου, το οποίο στεγάζει σήμερα το Penang State Museum. Το νεο-παλλαδιανό αυτό κτήριο εκπροσωπεί την Αγγλοϊνδική αποικιακή ελληνικά αρχιτεκτονική τυπολογία των βρετανικών: τοξωτά ανοίγματα, συμμετρική οργάνωση πρόσοψης και ανοιχτές στοές προσαρμοσμένες στο τοπικό κλίμα. Πηγή: (α) *Malayan History*, ~1910, public domain· (β) *Clithering*, Wikimedia Commons, CC BY-SA 3.0.

⁴⁹ Για τη θεσμική υποτίμηση της αποικιακής κληρονομιάς: η Smith (2006, σσ. 95–102) δείχνει ότι η Σύμβαση Παγκόσμιας Κληρονομιάς της UNESCO (1972) ευνοεί δομικά τις δυτικές μνημειώδεις μορφές, αφήνοντας στο περιθώριο υβριδικές ή «καθημερινές» αρχιτεκτονικές— παρατήρηση που ενισχύει την αναγκαιότητα ειδικών μεθοδολογιών αξιολόγησης για τα κυθηραϊκά σχολεία.

Εικόνα 3.31: Penang Free School, Green Lane campus.

Εσωτερική στοά (verandah) με τοξωτή κιονοστοιχία. Η βεράντα αποτελεί κεντρικό κλιματικό στοιχείο της αποικιακής αρχιτεκτονικής της τροπικής ζώνης: παρέχει σκίαση στις εσωτερικές αίθουσες, επιτρέπει τη διασταυρούμενη ροή αέρα και λειτουργεί ως ημιυπαίθριος χώρος κυκλοφορίας. Η αρχιτεκτονική αυτή απάντηση στο τροπικό κλίμα διαφέρει ριζικά από τις προδιαγραφές του Lancaster— κλειστή αίθουσα με ψηλά παράθυρα— αναδεικνύοντας τη βαθιά τοπική διαμεσολάβηση του βρετανικού προτύπου. Πηγή: Cmglee, Wikimedia Commons, CC BY-SA 4.0.

Εικόνα 3.32: Malacca Free School (αργότερα Malacca High School).

Dutch Square, Μαλάκκα (Μαλαισία). Φωτογραφία εποχής (τέλη 19ου αιώνα): το σχολείο είναι το διώροφο κτήριο αριστερά του πύργου ρολογιού· δεξιά διακρίνεται η Christ Church. Ιδρυθέν το 1826 ως το δεύτερο παλαιότερο αγγλόφωνο σχολείο της Νοτιοανατολικής Ασίας, λειτούργησε αρχικά με το Lancastrian monitorial σύστημα. Το αρχικό κτήριο— μετασκευή υπάρχοντος κτίσματος, όχι εξ αρχής σχεδιασμένο σχολείο— χαρακτηριζόταν από χοντρή τοιχοποιία, απότομη κεραμοσκεπή και μεγάλα παράθυρα με περσίδες για διασταυρούμενο αερισμό: πρακτικές λύσεις προσαρμοσμένες στο τροπικό κλίμα, χωρίς αρχιτεκτονικές διεκδικήσεις. Πηγή: Chua Bok Chye (επιμ.), *Our Story: Malacca High School 1826–2006*, Kuala Lumpur: MHS Anniversary, 2006, εξώφυλλο· φωτογραφία: Percy D'Cruz.

Η σύγκριση με το Clerkenwell (εικ. 3.29) αναδεικνύει μια διαφορά που δεν είναι αισθητική αλλά κοινωνική. Τα μαλαισιανά σχολεία (εικ. 3.30-3.32) εμφανίζονται αρχιτεκτονικά πολύ πιο επιβλητικά— με τοξωτές στοές, νεοπαλλαδιανές προσόψεις και συμμετρική οργάνωση— διότι απευθύνονταν στις αποικιακές ελίτ που επιζητούσαν αγγλόφωνη εκπαίδευση. Η αρχιτεκτονική έπρεπε να αποπνέει κύρος. Αντίθετα, το Clerkenwell και τα κυθηραϊκά σχολεία απευθύνονταν στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Η λιτότητά τους είναι συνειδητή επιλογή, αντανάκλαση της φιλανθρωπικής φιλοσοφίας που διαπερνά το λανκαστριανό σύστημα. Εξωτερικά το Clerkenwell υιοθετεί την αξιοπρέπεια της νεογεωργιανής αρχιτεκτονικής— όχι για τους μαθητές, αλλά για τους χορηγούς. Εσωτερικά όμως οργανώνεται αποκλειστικά γύρω από την επιτήρηση και τη μαζική διαχείριση σωμάτων. Η αρχιτεκτονική, και στις δύο περιπτώσεις, δεν είναι ουδέτερη— είναι έκφραση της κοινωνικής θέσης στην οποία απευθύνεται.

Ο Πίνακας 3.1 παρουσιάζει συγκριτικά τα τρία επίπεδα ανάλυσης— όψη, υλικά, κάτοψη— για το βρετανικό πρότυπο, τα κυθηραϊκά σχολεία, το ελληνικό κρατικό πρότυπο και τα μαλαισιανά παραδείγματα.

Πίνακας 3.1: Συγκριτική ανάλυση στους τρεις άξονες των Yusof & Ahmad (όψη– υλικά– κάτοψη)

	Βρετανικό πρότυπο (Lancaster 1811 / Clerkenwell 1828)	Κυθηραϊκά αλληλοδιδασκτικά σχολεία (1824–1828)	Ελληνικό κρατικό πρότυπο (Κοικιώνης 1830)	Μαλαισιανά παραδείγματα (Penang 1816 / Malacca 1826)
Όψη	Λιτή γεωργιανή/πρώιμη βικτωριανή· γοτθικός (Tudor / Late Perpendicular) ως «επίσημος» σχολικός ρυθμός μετά το Church Building Act του 1818· οξυκόρυφα ή ημικυκλικά τόξα στα ανοίγματα· συμμετρική οργάνωση εισόδων.	Νεογοτθικά στοιχεία στη Μηλαπιδέα και τον Μυλοπόταμο (οξυκόρυφα τόξα, επάλλξεις)· νεοκλασικά στον Ποταμό (ημικυκλικά τόξα, τετράριχτη στέγη)· μεταβυζαντινό κέλυφος με νεοκλασικές παρεμβάσεις στον Άγιο Θεόδωρο· συμμετρική διάταξη ανοιγμάτων· λιτή κατασκευή με εμφανείς πέτρινες επιφάνειες.	Λιτή νεοκλασική· συμμετρική οργάνωση· οικονομικός σχεδιασμός χωρίς διακοσμητικές αναφορές σε γοτθικό/ μεσαιωνικό ύφος· έμφαση στην ομοιομορφία και την αναγνωσιμότητα του δημόσιου χαρακτήρα.	Νεοκλασικός / colonial Georgian με κιονοστοιχίες, στοές και βεράντες (verandahs)· ανοιχτή χρωματική παλέτα· ξύλινες τζαμαωτές πόρτες· διακοσμητικά σιδερένια κάγκελα.

	Βρετανικό πρότυπο (Lancaster 1811 / Clerkenwell 1828)	Κυθηραϊκά αλληλοδιδασκτικά σχολεία (1824–1828)	Ελληνικό κρατικό πρότυπο (Κοκκώνης 1830)	Μαλαιοσιανά παραδείγματα (Penang 1816 / Malacca 1826)
Υλικά	Stock-brick τοιχοποιία (Clerkenwell, Wisbech) ή λιθοδομή· χυτοσίδηροι κίονες για διαχωρισμό σε μεγαλύτερες αίθουσες· κεραμοσκεπή ή σχιστόλιθος· ξύλινα πατώματα.	Φέρουσα λιθοδομή με αργολιθοδομή και κονιάματα· πελεκητός πωρόλιθος στα ανοίγματα· θολωτές οροφές στη Μηλαπιδέα και τον Μυλοπόταμο· τετράριχτη ξύλινη στέγη στον Ποταμό· τοπικά υλικά που εντάσσονται στην κυθηραϊκή οικοδομική παράδοση.	Ποικιλία ανάλογα με την περιοχή (πέτρα, οπτόπλινθοι, ξυλεία)· σταδιακή ομοιομορφία μέσω κρατικών προδιαγραφών μετά το 1894· εκτέλεση από τοπικά συνεργεία τεχνιτών· συχνή χρήση υπάρχοντος κτηριακού αποθέματος (τζαμιά, εθνικές οικίες) στις πρώτες δεκαετίες.	Τούβλο, ξύλο και κεραμίδια προσαρμοσμένα στις τροπικές συνθήκες· έμφαση στη φυσική ανανέωση αέρα· ανυψωμένες κατασκευές για προστασία από υγρασία· ντόπια ξυλεία.
Κάτοψη	Ενιαία ορθογώνια αίθουσα, αναλογία ~2:1, 70×32 πόδια / 320 μαθητές κατά Lancaster· βάθρο δασκάλου στη μία στενή πλευρά· σειρές μονών θρανίων· κεκλιμένο δάπεδο 1:20· ψηλά παράθυρα (5–7 πόδια από το δάπεδο)· διάδρομοι περιμετρικά για ημικύκλια ανάγνωσης.	Μονόχωρο επίμηκες κτήριο (Μηλαπιδέα: ~24×7,8 μ. ≈ 78×26 πόδια)· χωρίς εσωτερικούς διαχωρισμούς· υπερυψωμένο τμήμα δασκάλου (σώζεται στη Μηλαπιδέα)· αναλογία 3:1 αντί 2:1· παράθυρα στο επίπεδο των ώμων αντί ψηλά (κλιματική προσαρμογή)· είσοδοι στη μακριά πλευρά.	Ενιαίος επιμήκης χώρος· βάθρο δασκάλου· ημικύκλια ανάγνωσης διατεταγμένα κατά μήκος των τοίχων· περιτοιχισμένη αυλή με υδροδότηση («εις μίαν γωνίαν του μεσαυλίου θέτεται και πίδαξ διά νερόν, ή βρύσις»)· αποχωρητήρια εκτός κυρίως κτηρίου· σταδιακή απομάκρυνση από την αναλογία 2:1 στις πραγματικές υλοποιήσεις.	Σύστημα Madras (παραλλαγή του monitorial) ή modular οργάνωση τάξεων· περιμετρική στοά (verandah) γύρω από κεντρική αίθουσα· πολλαπλές πτέρυγες σε σχήμα Γ ή Π γύρω από αυλή· έμφαση στη διασταυρούμενη ροή αέρα.

Τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία των Κυθήρων, όπως προκύπτει από τη σύγκριση, αποτελούν ενεργό μέρος μιας ευρύτερης διεθνούς κληρονομιάς της εκπαιδευτικής αρχιτεκτονικής του 19ου αιώνα. Αποδεικνύουν ότι η αποικιακή εκπαιδευτική αρχιτεκτονική δεν υπήρξε ποτέ ενιαία αλλά διαπραγματευόμενη: κοινές αρχές, τοπικές φωνές.

3.6 Συμπέρασμα κεφαλαίου

Τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία των Κυθήρων δεν αποτελούν ούτε πιστή αναπαραγωγή του βρετανικού προτύπου ούτε ανεξάρτητη τοπική δημιουργία, αλλά προϊόν συστηματικής υβριδοποίησης: στην τυπολογία, στο ύψος και στην κατασκευαστική παράδοση. Η

λανκαστριανή λογική διαπραγματεύεται κάθε φορά με τις τοπικές συνθήκες, παράγοντας τρεις διακριτές «γραμμές» (γοτθική, νεοκλασική, υβριδική) χωρίς να εγκαταλείπει τη θεμελιώδη χωρική αρχή της ενιαίας εποπτεύσιμης αίθουσας. Η σύγκριση με τη βρετανική μητρόπολη, τον ελληνικό χώρο και τη Μαλαισία κατέδειξε ότι αυτή η υβριδοποίηση δεν είναι κυθηραϊκή ιδιαιτερότητα αλλά ο κανόνας της παγκόσμιας διάδοσης του προτύπου—ένα συμπέρασμα που τοποθετεί το νησί στον πυρήνα, όχι στην περιφέρεια, της ιστορίας της εκπαιδευτικής αρχιτεκτονικής του 19ου αιώνα. Το πώς αυτό το κτιριακό πρότυπο βιώθηκε, οικειοποιήθηκε και απομνημονεύτηκε από τις κυθηραϊκές κοινότητες εξετάζεται στα επόμενα κεφάλαια.

Κεφάλαιο 4: Τα Σχολεία, η Τοπική Κοινωνία και Μνήμη

Η εξέταση των αλληλοδιδασκτικών σχολείων της Αγγλοκρατίας στα Κύθηρα ως αμιγώς αποικιακών θεσμών ή ως απλών εκπαιδευτικών μηχανισμών αδυνατεί να αποτυπώσει την πραγματική τους κοινωνική σημασία. Όπως υποστηρίζει ο Homi Bhabha (1994, σσ. 36–39), κάθε αποικιακή συνάντηση παράγει έναν ενδιάμεσο χώρο, όπου οι κανόνες του κατακτητή και του κατακτημένου επαναδιαπραγματεύονται και μεταπλάθονται αμφίδρομα. Στην περίπτωση των Κυθήρων, οι κάτοικοι κατά τον 19ο αιώνα δεν αποδέχθηκαν παθητικά τη βρετανική παιδαγωγική μέθοδο ούτε την απέρριψαν συλλήβδην. Αντίθετα την οικειοποιήθηκαν, ενσωματώνοντάς την στις προ-υπάρχουσες κοινωνικές δομές, στις παραδόσεις της αγροτικής κοινότητας και στις οικογενειακές πρακτικές μετάδοσης γνώσης. Πήραν δηλαδή έναν θεσμό βρετανικής έμπνευσης και τον μετέπλασαν σύμφωνα με τις δικές τους κοινωνικές και πολιτισμικές ανάγκες, παράγοντας ένα ιδιότυπο επτανησιακό πολιτισμικό υβρίδιο.

Η ανάλυση που ακολουθεί υιοθετεί συμπληρωματικά την αρχή της «αντιστικτικής ανάγνωσης» (contrapuntal reading) του Edward Said (1994, σσ. 51, 66) σύμφωνα με την οποία η ιστορία ενός αποικιακού θεσμού δεν μπορεί να αναγνωσθεί από μία μόνο πλευρά, αλλά προϋποθέτει τη συνεξέταση όλων όσων εμπλέκονται— διοικητών και υποτελών, εγγράφων και προφορικών αφηγήσεων— ως «αποκλινουσών εμπειριών» (discrepant experiences) ενός κοινού ιστορικού πεδίου (Said, 1994, σσ. 31–43). Η οργάνωση του κεφαλαίου σε τρεις χρονικούς ορίζοντες— θεσμικό παρελθόν, ζωντανή μνήμη, σύγχρονη πρόσληψη— είναι μια τέτοια ανάγνωση: τα ίδια τα σχολικά κτίρια εγγράφονται ταυτόχρονα στην ιστορία της βρετανικής εκπαιδευτικής πολιτικής στα Επτάνησα και στη γενεαλογική μνήμη της κυθηραϊκής κοινωνίας. Σε αντιδιαστολή με τη πειθαρχική ανάγνωση του πανοπτικού που αναπτύχθηκε στο κεφάλαιο 3, η παρούσα ανάλυση επικεντρώνεται στην αμφίδρομη πολιτισμική διαπραγμάτευση και στους μηχανισμούς οικειοποίησης που ανέπτυξαν οι κυθηραϊκές κοινότητες, αποκαθιστώντας τη σύνθετη πραγματικότητα της αποικιακής εμπειρίας πέρα από το διπολικό σχήμα επιβολής/αντίστασης.

Το παρόν κεφάλαιο επιχειρεί να φωτίσει αυτή την αμφίδρομη διαδικασία μέσα από τρεις διακριτές χρονικές στρωματώσεις: το ίδιο το παρελθόν των σχολείων κατά την εποχή της

Αγγλοκρατίας, τη ζωντανή μνήμη που οι σημερινοί κάτοικοι διατηρούν γι' αυτά, και τις τρέχουσες αξιολογήσεις των κτιρίων ως στοιχείων της πολιτισμικής κληρονομιάς⁵⁰. Η οργάνωση σε στρωματώσεις αντλεί από την έννοια της «βιογραφίας του μνημείου» (Κωτσάκης, 2021, σ. 74), που περιλαμβάνει όχι μόνο την ιστορία ενός μνημείου αλλά και την «άυλη στρωματογραφία των ερμηνειών και των προσλήψεών του»: τα σχολικά κτίρια δεν αντιμετωπίζονται ως στατικά κατάλοιπα, αλλά ως φορείς διαδοχικών στρωμάτων νοηματοδότησης. Στη μετάβαση από τη μία στρωμάτωση στην άλλη αναδεικνύεται μια αξιόλογη παρατήρηση: η μνήμη των αλληλοδιδασκτικών σχολείων βρίσκεται σήμερα σε οριακή μεταβατική φάση, μεταξύ της επικοινωνιακής μνήμης (Assmann, 2000, σ. 50-51) που ζει μέσω οικογενειακών αφηγήσεων, και μιας πολιτισμικής μνήμης που θα μπορούσε να θεσμοθετηθεί μέσω της επιστημονικής μελέτης και μιας συμμετοχικής μουσειολογίας ανοιχτής στις τοπικές κοινωνίες (Βλίζος, 2021, σσ. 102-103). Το σχήμα αυτό αξιοποιείται εδώ ως αφετηρία, με την επιφύλαξη ότι η κυθηραϊκή περίπτωση— με τις ισχυρές οικογενειακές δομές, τα κανάλια μνήμης της διασποράς και τις ιστορικές τομές όπως η Κατοχή— παρουσιάζει ιδιαιτερότητες. Η μετάβαση αυτή δεν είναι ουδέτερη: η νεότερη πολιτιστική κληρονομιά— ιδίως όσα κατάλοιπα δεν εντάσσονται στο εθνικό αφήγημα της κλασικής και βυζαντινής συνέχειας— κατέχει διαχρονικά υποδεέστερη θέση στις ελληνικές πολιτικές μνημείων (Χαμηλάκης, 2012, σσ. 51-52 · Πλάντζος, 2023, σ. 17). Τα αλληλοδιδασκτικά της Αγγλοκρατίας, ως κτίσματα ταυτόχρονα νεότερα και «ξένης» προέλευσης, αποτελούν χαρακτηριστικά τέτοιο παράδειγμα— ζήτημα που αναπτύσσεται στο Κεφάλαιο 5.

Παράλληλα, η ατομική ανάκληση, εξάλλου, αναδομείται πάντοτε μέσα σε κοινωνικά πλαίσια— οικογένεια, κοινότητα, τόπος— και αυτή ακριβώς η αρχή, όπως την έθεσε ο Halbwachs (1925· 1950, σ. 146), είναι που καθιστά τις μαρτυρίες των κατοίκων όχι απλώς προσωπικές εντυπώσεις αλλά παράθυρα στη συλλογική εμπειρία της κοινότητας.

⁵⁰ Ως πολιτιστική κληρονομιά νοείται εδώ το σύνολο των υλικών (μνημεία, σύνολα, τόποι· UNESCO, 1972) και άυλων (πρακτικές, γνώσεις, αναπαραστάσεις· UNESCO, 2003) στοιχείων που μια κοινότητα αναγνωρίζει ως μέρος της ταυτότητάς της και επιλέγει να διατηρήσει. Η έμφαση στην κοινοτική αναγνώριση—αντί της εμπειρογνομολογικής «εξαιρετικής οικουμενικής αξίας» του 1972— ακολουθεί τη Σύμβαση του 2003 και την κριτική επανεξέταση της έννοιας· για ελληνική κριτική επισκόπηση της Σύμβασης του 1972 βλ. Πάντζου, 2020. Για τη νεότερη κληρονομιά στο ελληνικό πλαίσιο βλ. Γρατσία & Χατζηκωνσταντίνου (2020, σ. 203).

Η εμπειρική ανάλυση στηρίζεται σε δύο πηγές: στην ιστορική βιβλιογραφία για τη βρετανική προστασία στα Επτάνησα και σε πρωτογενή εμπειρική έρευνα που διεξήχθη μέσω ηλεκτρονικού ερωτηματολογίου με 66 συμμετέχοντες, οι οποίοι αντιπροσωπεύουν ένα ευρύ φάσμα κοινωνικής σχέσης με το νησί: μόνιμοι κάτοικοι, ομογενείς της διασποράς, εκπαιδευτικοί, ακαδημαϊκοί, αιρετοί τοπικοί παράγοντες, ελεύθεροι επαγγελματίες και αγρότες. Η επιλογή αυτή δεν είναι τυχαία: η αντιστικτική ανάγνωση που υιοθετεί το κεφάλαιο προϋποθέτει αυτή την πολυφωνία— ιστορικές πηγές και ζωντανή μνήμη μαζί. Μεθοδολογικά, η σύζευξη εγγράφεται στο πεδίο της αρχαιολογικής/πολιτισμικής εθνογραφίας και της «Αρχαιολογίας για το Κοινό», όπου οι τοπικές κοινωνίες αντιμετωπίζονται όχι ως παθητικοί αποδέκτες αλλά ως ενεργά υποκείμενα, καθώς η ίδια η έρευνα ενεργοποιεί τη συλλογική μνήμη και την τοπική ταυτότητα (Λεκάκης & Πάντζου, 2021, σσ. 30-32).

Η σύζευξη των δύο πηγών επιτρέπει να αναγνωσθούν τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία ως χώροι πολιτισμικής διαπραγμάτευσης— όχι μόνο διαχρονικά, αλλά και στη σύγχρονη συνείδηση των Κυθηνίων. Η σημασία της ενεργού εμπλοκής των τοπικών κοινωνιών στη διαχείριση της κληρονομιάς (Λεκάκης & Πάντζου, 2021, σσ. 30-53 · Βλίζος, 2021, σσ. 102-121 · Κωτσάκης, 2021, σσ. 74-101) αναπτύσσεται διεξοδικά στο Κεφάλαιο 6.

4.1 Τα σχολεία στο παρελθόν: η οικειοποίηση ενός βρετανικού θεσμού

Η εισαγωγή της λανκαστριανής μεθόδου στα Κύθηρα έφερε μαζί της την αποικιακή παιδαγωγική λογική που αναλύθηκε στο Κεφ. 2.2.1: τα σχολεία ως «εκπαιδευτικό κίνημα» εκπολιτισμού, τα εγχειρίδια ως φορείς δυτικής αυθεντίας, η τυπολογία του Hobsbawm ως ερμηνευτικό πλαίσιο. Στο παρόν κεφάλαιο η ανάλυση μετατοπίζεται από αυτό που η βρετανική διοίκηση σχεδίαζε σε αυτό που οι κυθηραϊκές κοινότητες έπραξαν: τρεις διακριτοί άξονες υβριδοποίησης αποκαλύπτουν πώς το βρετανικό εκπαιδευτικό μοντέλο μετασχηματίστηκε από εκείνους που υποτίθεται ότι το δέχονταν παθητικά.

Η δυναμική αυτή φωτίζεται από δύο συμπληρωματικά αναλυτικά εργαλεία. Ο de Certeau (1984, σ. 36) διακρίνει τις «στρατηγικές» της εξουσίας— όπως η βρετανική διοίκηση που εφαρμόζει το λανκαστριανό πρότυπο— από τις «τακτικές» εκείνων που δεν διαθέτουν δικό τους θεσμικό πεδίο αλλά «εμβολιάζονται στον τόπο του άλλου, αποσπασματικά, χωρίς να

τον καταλαμβάνουν στην ολότητά τους». Σε αντιδιαστολή με τη φουκωϊκή ανάλυση του Κεφ. 3.3— που εστίαζε στον μηχανισμό πειθαρχίας και ελέγχου— η ανάλυση που ακολουθεί εστιάζει στις πρακτικές που η κοινότητα ανέπτυξε μέσα και γύρω από αυτόν: η αγγαρεία αναπλαισιώνεται σε εκπαιδευτικό κίνητρο, τα εγχειρίδια γεμίζουν με ορθόδοξο περιεχόμενο. Ο Bhabha (1994, σσ. 85–92) προσθέτει ένα δεύτερο επίπεδο: η αποικιακή εξουσία ποτέ δεν εφαρμόζεται μονοδιάστατα— η μίμηση από την πλευρά του κατακτημένου εμπεριέχει πάντα μια διαφορά που δεν παράγει ακριβές αντίγραφο αλλά ένα υβρίδιο με νόημα που η ίδια η κοινότητα ορίζει.

4.1.2 Η αγγαρεία ως μηχανισμός τοπικής προσαρμογής

Η πιο χαρακτηριστική περίπτωση τέτοιας υβριδοποίησης είναι η αξιοποίηση του παραδοσιακού επτανησιακού θεσμού της αγγαρείας ως μηχανισμού επιβολής της φοίτησης. Όπως καταγράφεται σε μαρτυρία του ερωτηματολογίου, «η αγγλική διοίκηση θέλοντας να δώσει ένα κίνητρο να στέλνουν οι γονείς τα παιδιά τους στα σχολεία, είχε απαλλάξει από την αγγαρεία τόσο τους ίδιους τους χωρικούς όσο και τα ζώα που μετέφεραν τα παιδιά στο σχολείο» (Συμμετέχων Σ.8). Άλλοι ερωτώμενοι επιβεβαιώνουν ότι «ήταν υποχρεωτική η φοίτηση των μαθητών, διαφορετικά λειτουργούσε ο θεσμός της αγγαρείας για τους γονείς» (Σ.12, Σ.21).

Η σύγκλιση αυτών των μαρτυριών αποκαλύπτει ένα εξαιρετικά εύγλωττο σχήμα μετάπλασης: ο νεωτερικός βρετανικός κανόνας υποχρεωτικής εκπαίδευσης δεν επιβλήθηκε με αμιγώς δυτικά μέσα— νομικές κυρώσεις, διοικητικός έλεγχος— αλλά μέσω της αναπροσαρμογής ενός προϋπάρχοντος, βαθιά τοπικού θεσμού φεουδαρχικής καταγωγής. Η αγγαρεία, που είχε ιστορικά λειτουργήσει ως μηχανισμός εκμετάλλευσης, μετατράπηκε εδώ σε εργαλείο εκπαιδευτικής συμμόρφωσης και ανταμοιβής μέσω της απαλλαγής. Πρόκειται για παραδειγματική περίπτωση «τακτικής» κατά de Certeau: η κοινότητα δεν αντιτάχθηκε στον κανόνα, αλλά τον αναπλαισίωσε μέσα σε κατηγορίες που ήδη κατανοούσε και

διαχειριζόταν. Η αγγλική διοίκηση πίστευε ότι επιβάλλει υποχρεωτική φοίτηση⁵¹, οι κυθηραϊκές κοινότητες αποδέχθηκαν την επιβολή με όρους που οι ίδιες κατανοούσαν.

Ένα δεύτερο τεκμήριο της ίδιας δυναμικής εντοπίζεται στον σχολικό κανονισμό: σύμφωνα με τη μαρτυρία της E.X. (Παρ. Δ.5), η απουσία μαθητή αναγνωριζόταν επίσημα ως δικαιολογημένη «δια συνοδείαν της ιεράς εικόνας»— δηλαδή όταν το παιδί συνόδευε τη λιτανεία του χωριού. Η αγγλική διοίκηση όχι μόνο ανεχόταν αλλά θεσμοποιούσε την ορθόδοξη θρησκευτική πρακτική μέσα στον κανονισμό— ισχυρό τεκμήριο ενός χώρου που η κοινότητα βίωνε ως δικό της, και άρα επέλεγε να τηρεί τους κανόνες του (βλ. Παρ. Ε5).

Η πιο διαφωτιστική αντίστιξη αφορά τον δρόμο των Μυρτιδίων: σύμφωνα με τον Macphail (Prineas, 2009, σ. 154), ο δρόμος αυτός «βοηθήθηκε ελεύθερα από την αγροτιά που συνεισέφερε την εργασία της χωρίς την υποχρέωση της αγγαρείας». Οι Κυθηριοί δεν ήταν αδιάκριτα είτε εθελοντές είτε καταναγκασμένοι, αλλά διέκριναν με ακρίβεια ποια έργα θεωρούσαν δικά τους (το μοναστήρι, το σχολείο) και ποια επιβαλλόμενα (δρόμοι, υδραγωγεία). Η «θεληματικότητα» της επιγραφής της Μηλαπιδέας αποτυπώνει επομένως όχι πρωτοφανή εθελοντισμό, αλλά συνειδητή (κατηγορική) επιλογή: την τοποθέτηση του σχολικού κτιρίου στην πλευρά των αγαθών για τα οποία η κοινότητα επέλεγε εκούσια συνεισφορά⁵².

Η αγγαρεία δεν ήταν θεσμός που εισήγαγαν οι Βρετανοί στα Κύθηρα. Πρόκειται για δημοσιονομική πρακτική με βαθιές ρίζες στον ελλαδικό χώρο— από τη βυζαντινή και φραγκική περίοδο έως τη βενετική κυριαρχία στα Ιόνια Νησιά (Βρεττού, 2021, σσ. 6, 67)— και διαχρονικό χαρακτηριστικό της μεσογειακής σχέσης εξωτερικής εξουσίας και αγροτικών κοινοτήτων (Horden & Purcell, 2000, σ. 229)⁵³. Ακόμη και η ίδια η δυσaráσκεια προς την επιβαλλόμενη αγγαρεία ήταν στοχευμένη, όχι ολική: σύμφωνα με τον Λεοντσίνη (1987, σ.

⁵¹ Ο Η.Μ. (Παρ. Δ.7) προσθέτει μια χωρική διάσταση στο σχεδιασμό αυτό: ο Macphail δεν έκτισε σχολείο στα Μητάτα επειδή είχε υπολογίσει ότι τα παιδιά της περιοχής θα κατέβαιναν στα Βιαράδικα και από εκεί στα Φράτσια· «χώρισε σε ζώνες ποιοι είναι τριγύρω— είχε έναν δικό του τρόπο». Η παρατήρηση ενισχύει τον χαρακτηρισμό «στρατηγικής» κατά de Certeau: η βρετανική παρέμβαση δεν ήταν τυχαία αλλά συστηματικά γεωγραφικά σχεδιασμένη.

⁵² Ο Macphail αναφέρει ότι πάνω από 43 ζώα προσφέρθηκαν εθελοντικά για τον Ποταμό (βλ. ενότητα 2.2.3). Η σύγκλιση μαρτυριών (Πετρόχειλος, Leftheris et al.) επιβεβαιώνει τη μετάπλαση: ο νεωτερικός βρετανικός κανόνας ενσωματώθηκε στην τοπική κοινωνική πρακτική ως συνειδητή εκούσια συνεισφορά.

⁵³ Χαρακτηριστικά παραδείγματα βενετικής αγγαρείας στον αγροτικό χώρο: στη Δαλματία αγρότες εργάζονταν στα κτήματα των βενετικών πόλεων υπό στρατιωτική συνοδεία (Braudel, 1972, τ. Ι, σ. 58)· στις Κυκλάδες επιβαλλόταν υποχρεωτική μονοκαλλιέργεια σιτηρών (Horden & Purcell, 2000, σ. 229)· στα Ιόνια οι αγρότες ήταν δεσμευμένοι από ημι-φεουδαρχικές υποχρεώσεις και υποχρεωτική εμπορία προϊόντων αποκλειστικά μέσω της Βενετίας (Gallant, 2002, σ. 95· Fusaro, 2015, σσ. 1, 57).

353), οι κατώτερες τάξεις δεν αντιδρούσαν στην απλήρωτη εργασία καθαυτή αλλά στη μονομέρεια της υποχρέωσης και στην εξαίρεση των ευγενών από αυτήν. Όταν επομένως η βρετανική διοίκηση την αξιοποίησε ως μηχανισμό εκπαιδευτικής συμμόρφωσης, δεν εισήγαγε κάτι άγνωστο: αναπλαισίωσε μια υποχρέωση με βαθιά ιστορική μνήμη σε νέους όρους— από φεουδαρχικό βάρος σε εκπαιδευτικό κίνητρο. Αυτό ακριβώς εξηγεί γιατί η κοινότητα ήταν σε θέση να κατανοήσει και να οικειοποιηθεί τον μηχανισμό: δεν τον βίωσε ως ξένη επιβίβαση, αλλά ως μετάπλαση ενός θεσμού που ήδη κατανοούσε.

4.1.3 Ο πρωτόσχολος ως υβριδική φιγούρα

Ένα δεύτερο, εξίσου σημαντικό σχήμα υβριδοποίησης αποτυπώνεται στον ρόλο του πρωτόσχολου. Στη λανκαστριανή μέθοδο, ο *monitor* (πρωτόσχολος) ήταν ο προχωρημένος μαθητής που λειτουργούσε ως βοηθός του διδασκάλου, διδάσκοντας τους νεότερους ή αδύναμους συμμαθητές του— ένας ρόλος που αντικατόπτριζε την ωφελιμιστική, μαζική παιδαγωγική του βιομηχανικού δυτικού κόσμου. Στις μαρτυρίες των Κυθηρίων, ωστόσο, ο ρόλος αυτός μεταγράφεται σε όρους τοπικής τιμής και κοινοτικής αναγνώρισης. Στη μαρτυρία του Σ.33, «τον παππού μου τον έλεγαν πρωτόσχολο οι παλιοί συμμαθητές του», η ονομασία λειτουργεί ως διά βίου τιμητικός τίτλος, ενσωματωμένος στην προφορική κουλτούρα του χωριού. Παρόμοια, η αφήγηση των Καρβουνάδων (Σ.39) μεταπλάθει τον πρωτόσχολο σε ηρωική φιγούρα κοινοτικής συνέχειας: όταν ο δάσκαλος αρρωσταίνει, ο μαθητής Μανώλης συνεχίζει το μάθημα μόνος του, ενσαρκώνοντας την παιδαγωγική αρχή ότι «δεν σβήνει το φως, ακόμη κι αν λείπει αυτός που το άναψε». Η λανκαστριανή λειτουργικότητα μετατρέπεται εδώ σε αφήγημα κοινοτικής αυτοτέλειας και αλληλεγγύης— ένα αφήγημα που δεν ανήκει στους Άγγλους εισηγητές, αλλά στους Κυθηρίους που το οικειοποιήθηκαν.

Η μετατόπιση αυτή του ρόλου του *monitor* σε «πρωτόσχολο»— από λειτουργικό βοηθό της αγγλικής παιδαγωγικής μηχανής σε διά βίου τιμητικό τίτλο και ηρωική κοινοτική φιγούρα— ενσαρκώνει παραδειγματικά τη «*mimicry*» όπως την ορίζει ο Bhabha (1994, σσ. 85–92): «almost the same, but not quite». Ο Κυθήριος πρωτόσχολος αντιγράφει μορφικά τον Άγγλο *monitor*, αλλά παράγει μια καθοριστική απόκλιση που υπονομεύει την υποτιθέμενη ενιαία λειτουργικότητα του βρετανικού μοντέλου: εκεί που η λανκαστριανή μέθοδος έβλεπε έναν

αξιοποιήσιμο τεχνικό μηχανισμό μαζικής εκπαίδευσης, η κυθηραϊκή κοινότητα έβλεπε— και διέσωσε στη μνήμη της— έναν φορέα τιμής και ηθικής υποχρέωσης.

4.1.4 Τα διδακτικά υλικά: μετάφραση και μεταβολή της αγγλικής αυθεντίας

Ένα τρίτο επίπεδο υβριδοποίησης εντοπίζεται στο ίδιο το διδακτικό υλικό. Η λανκαστριανή μέθοδος βασιζόταν σε ένα συγκεκριμένο σύνολο τυπωμένων εποπτικών μέσων— πινάκων αλληλοδιδασκτικής, αλφαβηταρίων, αναγνωσμάτων ηθοπλαστικού περιεχομένου— που λειτουργούσαν ως υλικοί φορείς της αγγλικής εκπαιδευτικής αυθεντίας. Όπως δείχνει ο Bhabha (1994, σσ. 102–122) στο «Signs Taken for Wonders», το αγγλικό κείμενο, μόλις διασχίσει τον αποικιακό χώρο, χάνει την αυτοθεμελιωμένη του αυθεντία και μετατρέπεται σε υβριδικό σημείο: αναγνωρίζεται ως φορέας ισχύος αλλά ταυτόχρονα επανακαθορίζεται από τους τοπικούς αποδέκτες σε όρους που ο εισηγητής δεν είχε προβλέψει⁵⁴.

Στην επτανησιακή περίπτωση, η μετάβαση αυτή της αυθεντίας είναι διπλά μεσολαβημένη: αφενός μέσω της μετάφρασης και προσαρμογής των εγχειριδίων στα ελληνικά— που στην ελληνική εκδοχή της μεθόδου ενσωμάτωνε ορθόδοξο θρησκευτικό υλικό όπως ψαλμούς, ευχές και ιερά ιστορία— και αφετέρου μέσω της προφορικής μετάδοσης από τον δάσκαλο και τον πρωτόσχολο σε μαθητές με προϋπάρχουσες, οικογενειακά μεταφερόμενες αναγνωστικές πρακτικές πάνω σε εκκλησιαστικά κείμενα. Το αποτέλεσμα δεν ήταν η εξαγωγή μιας προτεσταντικής, βιομηχανικής αναγνωστικής εμπειρίας, αλλά η παραγωγή ενός υβριδικού γραμματισμού όπου η αγγλική παιδαγωγική φόρμα γέμιζε με ορθόδοξο και τοπικό περιεχόμενο.

Η ίδια αυτή σημασιολογική μετατόπιση επιβεβαιώνεται αβίαστα και από τη σύγχρονη εμπειρική έρευνα. Η Ε. Χ. (Παρ. Δ.5), φιλόλογος και ερευνήτρια της εκπαιδευτικής ιστορίας του νησιού, αντιτίθεται ρητά στον χαρακτηρισμό «αγγλικό σχολείο»: «Κακώς το λέμε αγγλικό— είναι σχολεία της αγγλικής περιόδου αλλά ήτανε ελληνικότατα σχολεία. Ελληνικά σχολεία ήτανε, Έλληνες δίδαξαν εκεί πέρα, παρόλο που υπήρχε μάθημα αγγλικών.» Η εμφατική αυτή διατύπωση— από πρόσωπο με ερευνητική γνώση των αρχείων— αποδεικνύει

⁵⁴ Τα εγχειρίδια που χρησιμοποιούνταν αρχικά ήταν αγγλόφωνα (Tommy & Harry, Pilgrim's Progress, Robinson Crusoe), τυπωμένα στη Μάλτα χωρίς πολιτισμική προσαρμογή (Harlan, 2011, σσ. 337–341). Η σταδιακή αντικατάστασή τους από ελληνικά κείμενα με ορθόδοξο περιεχόμενο τεκμηριώνεται και από τη μαρτυρία της Ε.Χ. (Παρ. Δ.5) για τον Μυλοπόταμο.

ότι ο υβριδικός χαρακτήρας τον οποίο ανέλυσε ο Bhabha δεν είναι αναδρομική θεωρητική κατασκευή, αλλά βιωμένη κοινωνική πραγματικότητα που επιβιώνει στη συλλογική μνήμη.

4.1.5 Έμφυλος αποκλεισμός και όρια της οικειοποίησης

Η μετάπλαση δεν ήταν, ωστόσο, καθολική ούτε ισότιμη. Η ίδια μαρτυρία από τον Δρυμόνα (Σ.33) διασώζει ένα οδυνηρό σημείο: «οι κοπέλες δεν πήγαιναν σχολείο. Η γιαγιά μου ήταν αγράμματη». Η παρουσία ξεχωριστής Αγγλικής Σχολής Θηλέων στη Χώρα (Σ.21) δείχνει ότι η εκπαίδευση κοριτσιών υπήρχε θεσμικά, αλλά παρέμενε γεωγραφικά και κοινωνικά περιορισμένη: τα κορίτσια των αγροτικών χωριών απέμεναν εκτός του εκπαιδευτικού συστήματος. Η συμπληρωματική παρατήρηση του ίδιου ερωτώμενου ότι ο παππούς δίδαξε εκ των υστέρων τη γιαγιά «να γράφει το όνομά της και λίγα ακόμη» αποκαλύπτει τη μετα-σχολική, οικογενειακή μετάδοση του γραμματισμού ως δευτερογενή μηχανισμό συμπερίληψης.

Η διάσταση αυτή αποκτά οξύτερη μορφή στη μαρτυρία του Χ. Λ. (Παρ. Δ.1): «η θεία μου η οποία με πήρε μαζί της στην Αυστραλία το 1948 δεν γνώριζε γράμματα ώστε να μπορεί έστω να βάλει την υπογραφή της. Ένας σταυρός ήταν η υπογραφή της— ενώ στην πορεία αναδείχθηκε η καλύτερη επιχειρηματίας στο Queensland της Αυστραλίας». Η μαρτυρία λειτουργεί ως τεκμήριο μιας δομικής αντίφασης: ο έμφυλος αποκλεισμός από την τυπική εκπαίδευση δεν αντιστοιχούσε σε αδυναμία αλλά σε συστημική άρνηση δυνατοτήτων.

Η θεσμική διάσταση αυτού του αποκλεισμού αποκτά αριθμητικό περίγραμμα: αν και ο «Οδηγός Αλληλοδιδασκτικής» του Κοκκώνη (1830) ρητά όριζε ότι «η μέθοδος εφαρμόζεται και εις την των κορασίων διδασκαλίαν» (Λεοντσίνης 2009, σσ. 34–35), η πραγματικότητα στα αγροτικά Κύθηρα ήταν αντίθετη: το 1830 φοιτούσαν μόλις 72 κορίτσια συνολικά, εκ των οποίων 12 από χωριά, ενώ έως το 1843 τα κορίτσια της υπαίθρου δεν ξεπερνούσαν τις τρεις μαθήτριες (Leontsinis 1987, σσ. 329–330). Η απόσταση ανάμεσα στη θεσμική πρόβλεψη και

τη βιωμένη πραγματικότητα αποτυπώνει ακριβώς αυτό που η μαρτυρία Χ.Λ. εξανθρωπίζει: η θεία που δεν έβαλε ποτέ υπογραφή δεν αποτελεί εξαίρεση αλλά κανόνα⁵⁵.

Η πορεία της Σχολής Θηλέων αναδεικνύει την πολυπλοκότητα αυτής της διαστρωμάτωσης. Επί δεκαέξι χρόνια λειτουργίας (1821–1837) το μοναδικό σχολείο θηλέων λειτούργησε χωρίς μόνιμο κτίριο, σε δανεικούς ή ενοικιαζόμενους χώρους, χρηματοδοτούμενο αποκλειστικά από τους ίδιους τους κατοίκους της κοινότητας (Prineas 2009, σ. 269)— ενώ τα αλληλοδιδασκτικά αρρένων είχαν αποκτήσει νεόδμητα, ειδικά ανεγερμένα κτίρια ήδη από το 1824–25 (Harlan 2011, σσ. 343–345).

Αν ο πρωτόσχολος αποτελεί παράδειγμα επιτυχημένης τακτικής κατά de Certeau, η Σχολή Θηλέων συνιστά ριζικά ανισότιμη τακτική: Η κοινότητα ανέλαβε μόνη της το κόστος μιας εκπαιδευτικής παρέμβασης που η βρετανική διοίκηση δεν θεωρούσε προτεραιότητα. Η μετάβαση στο μόνιμο κτίριο του 1837, χτισμένο εξολοκλήρου από συνεισφορές των κατοίκων αποτελεί επομένως την πιο καθαρή έκφραση κοινοτικής οικειοποίησης στο σύνολο του δικτύου (Prineas, 2009, σ. 269, σημ. 20)⁵⁶.

Η κρατική οικονομική στήριξη ήρθε καθυστερημένα: μόλις το 1839, κατά την επίσκεψη του Sir Howard Douglas, η Σχολή Θηλέων έλαβε για πρώτη φορά κυβερνητική επιχορήγηση πέντε δολαρίων τον μήνα— έπειτα από περίπου δεκαοκτώ χρόνια αποκλειστικά κοινοτικής χρηματοδότησης. Στην ίδια επίσκεψη, ο τότε Διοικητής (Resident) των Κυθήρων Captain James Colthurst απέστειλε στον Douglas τα ονόματα των αξιότερων μαθητών του νησιού·

⁵⁵ Η αρχή αυτή είχε κατοχυρωθεί ήδη στο Σύνταγμα της Ιονίου Πολιτείας (1817): το Άρθρο 23 (Κεφ. Ι) ορίζει ότι «the public instruction of youth» αποτελεί «primary duty» του κράτους, χωρίς διάκριση φύλου— αντίφαση με τη βιωμένη πραγματικότητα ακόμα πιο εκκωφαντική (*Constitutional Chart of the United States of the Ionian Islands*, Parliamentary Papers, 1818, XVII [132], Art. 23 όπως αναφέρεται στο Martin, R.M.(1834).

⁵⁶ Για τις χρονολογίες ίδρυσης και κατασκευής βλ. Harlan (2011, Πίν. 5, σ. 345), η οποία προκρίνει το 1825 ως έτος ίδρυσης και κατασκευής (TAK EK4, f. 10· BFSS QE 1831), επισημαίνοντας ότι η Σχολή Θηλέων δεν ήταν ειδικά ανεγερμένο κτίριο αλλά ανακαινισμένη κατοικία, με ενοίκια καταβαλλόμενα από το 1827 (ό.π., σ. 348). Ο Λεοντσίνης (1987, σσ. 329–330) και η Δελάκη (2015) τοποθετούν την επίσημη ίδρυση ως ιδιωτικής σχολής στο 1826, υπό την ενθάρρυνση του τοποτηρητή Macphail και με πρώτη διευθύντρια την Αγγελική Στάη. Η άτυπη αφετηρία ανάγεται ωστόσο στο 1821, όταν πρόσφυγες της μεσαίας τάξης που κατέφυγαν στο νησί επέμειναν στην εκπαίδευση των θυγατέρων τους· η σχολή λειτουργούσε αποκλειστικά με συνεισφορές κατοίκων, ώσπου η κυβέρνηση κατέλαβε τον χώρο της το 1829 (Prineas 2009, σ. 269). Στη συνέχεια στεγάστηκε σε μόνιμο κτίριο το 1837, χτισμένο εξ ολοκλήρου με κοινοτικές εισφορές (ό.π., σ. 269 και σημ. 20). Η εκδοχή της ίδρυσης το 1826 ως ιδιωτικής σχολής διοικούμενης από επιτροπή ντόπιων αρχοντισσών προβάλλεται στις Ιονικές Εφημερίδες του 1832 και 1835 και αποτελεί, κατά τη Harlan (σ. 366), αναθεωρητική αφήγηση που τονίζει την κυθηραϊκή φιλανθρωπία αποσιωπώντας τη βρετανική εμπλοκή.

ανάμεσά τους η Μαρία Μορίσο (Maria Moriso), μαθήτρια του Παρθεναγωγείου (Prineas 2009, σ. 277)⁵⁷.

4.1.6 Υλικές συνθήκες και ενσωμάτωση στην αγροτική καθημερινότητα

Τέλος, οι υλικές συνθήκες της φοίτησης ενσωμάτωναν το σχολείο στη ροή της αγροτικής εργασίας και επιβίωσης. Στη μαρτυρία Σ.33, οι μαθητές «πήγαιναν χειμώνα καλοκαίρι... πήγαιναν ξυπόλητοι» και «το καλοκαίρι, καθ' οδόν, έστηναν πλάκες (παγίδες) για κεφαλάδες (διαβατάρικα πουλιά) στον Κούμαρο, σχεδόν τους υποχρέωναν οι γονείς γι' αυτό. Ήταν βασική τροφή το κυνήγι τότε». Το σχολείο εδώ δεν είναι αποκομμένος χώρος αναπαραγωγής της δυτικής νεωτερικότητας· είναι ενσωματωμένο στο οικονομικό κύκλωμα του νοικοκυριού, και η διαδρομή προς αυτό είναι ταυτόχρονα διαδρομή τροφοσυλλογής. Η μάθηση συνυπάρχει αδιαμφισβήτητα με την επιβίωση, και η ίδια η ενοποίηση των δύο αποτελεί χαρακτηριστική επτανησιακή υβριδοποίηση του δυτικού σχολικού προτύπου.

4.1.7 Εμπειρική τεκμηρίωση: αριθμοί φοίτησης και η συνύπαρξη με την προσφυγική κρίση

Η εμπειρική τεκμηρίωση της οικειοποίησης ενισχύεται από τα αρχεία φοίτησης της Σχολής Αγίου Θεοδώρου (Χάρου, 1989, σ. 9). Τον Ιούνιο του 1825 η Σχολή λειτουργούσε με 102 μαθητές— «ντόπιους και ξένους» (βλ. Παρ.Ε.3)— και τον Νοέμβριο ο αριθμός ανήλθε στους 120, από 13 χωριά. Η αντίστιξη αποκτά ιδιαίτερο βάρος καθώς το 1825 τα Κύθηρα φιλοξενούσαν 908 πρόσφυγες σε πληθυσμό 10.243 κατοίκων (Λεοντσίνης, 2005, σ. 546)— σχεδόν 9%, προερχόμενους από τα μέτωπα της Ελληνικής Επανάστασης. Τα νεόδμητα σχολεία υπηρετούσαν επομένως διπλή λειτουργία: κοινότητα τυπικά υπό βρετανική κυριαρχία και άτυπα συμμετοχή στον εθνικό αγώνα μέσω φιλοξενίας. Η μείωση φοίτησης στους 55 μαθητές το 1828 συνδέεται άμεσα με την αναχώρηση των προσφύγων— τεκμήριο

⁵⁷ Το ενδιαφέρον του Διοικητή Colthurst για το Παρθεναγωγείο φαίνεται να ενθαρρύνθηκε από την Corinna Colthurst, η οποία βοηθούσε στη λειτουργία του (Prineas 2009, σ. 269).

της ζωντανής κοινωνικής ενσωμάτωσης των σχολείων πέρα από τον εκπαιδευτικό τους ρόλο⁵⁸.

4.1.8 Τα όρια της οικειοποίησης: η εξέγερση των Φρατσίων (1825)

Η εικόνα της δημιουργικής οικειοποίησης που σκιαγραφήθηκε παραπάνω δεν θα ήταν πλήρης αν δεν συνοδευόταν από αναγνώριση των ορίων και των αντιθέσεων της. Το αρχαιακό υλικό που συγκεντρώνει ο Prineas (2009, σσ. 156–159) από τα βρετανικά αποικιακά αρχεία αποκαλύπτει μια εντυπωσιακή στιγμή ευθείας λαϊκής αντίστασης που σημειώθηκε στα Φράτσια τον Απρίλιο του 1825— την ίδια ακριβώς χρονιά που χαράχτηκε η επιγραφή της Μηλαπιδέας με το «θεληματικώς». Αφορμή ήταν η απόφαση του τοποτηρητή Macphail να επιβάλει επιπλέον αγγαρεία στους κατοίκους τριών χωριών (Φράτσια, Βιαράδικα, Μητάτα) για την κατασκευή ενός νέου παρακλάδιου δρόμου. Όταν οι Φρατσιώτες κλήθηκαν να συναντήσουν τον Επιθεωρητή της Αστυνομίας, κανένας από τους «πρωτοκλασάτους» άνδρες δεν εμφανίστηκε— αυτό που η βρετανική διοίκηση χαρακτήρισε «υπολογισμένη πράξη ανυπακοής». Στη συνέχεια οι κάτοικοι συγκροτήθηκαν σε ομαδική πορεία προς το σπίτι του Επάρχου Ciceli, καταθέτοντας υπόμνημα παραπόνων. Όταν συνάντησαν τον ίδιο τον Macphail στον δρόμο επιστροφής, αρνήθηκαν να παραδώσουν τους πρωτεργάτες και «επέδειξαν έναν βαθμό θράσους και ασέβειας» που, σύμφωνα με την έκθεση Macphail, ο Διοικητής δεν είχε ξαναδεί. Η κοινότητα οργάνωσε επίσης συγκέντρωση υπογραφών σε αίτηση κατά της κατασκευής.

Η βρετανική απάντηση ήταν αναλογική και διαρκής: συνελήφθησαν δεκαέξι άνδρες, φυλακίστηκαν αρχικά στο κάστρο των Κυθήρων και στη συνέχεια μεταφέρθηκαν στις φυλακές της Κέρκυρας. Δέκα από αυτούς, που χαρακτηρίστηκαν «δευτερεύοντες παράγοντες», επανήλθαν στα Κύθηρα στα τέλη του 1827 υπό αστυνομική παρακολούθηση και με υποχρέωση παροχής εγγύησης για την καλή τους συμπεριφορά. Έξι ακόμη, «που είχαν ένα πιο εμφανές μερίδιο στην προώθηση του κακού», παρέμειναν στις φυλακές της Κέρκυρας μέχρι ότου «κρίθηκε σκόπιμο να επιτραπεί η επιστροφή τους στα Κύθηρα»

⁵⁸ Αξίζει να σημειωθεί η σημαντική απόκλιση μεταξύ πηγών ως προς τους αριθμούς φοίτησης: ο Davy (1842) κατέγραψε 1.180 αγόρια και 120 κορίτσια για το 1827, ενώ τα επίσημα στοιχεία Colonial Office για το ίδιο έτος αναφέρουν 575 αγόρια (Harlan, 2011, Table 3, σ. 336). Η Harlan αποδίδει τη διαφορά στην πιθανή συμπερίληψη μη-Λανκάστριων μαθητών στους αριθμούς Davy.

(Prineas, 2009, σ. 159). Συγχρόνως, στρατιωτικό απόσπασμα είκοσι ανδρών εγκαταστάθηκε στα Φράτσια με έξοδα των κατοίκων, με εντολή να «καταστείλει δυναμικά» όλες τις δραστηριότητες «στασιαστικού χαρακτήρα».

Το συμβάν των Φρατσίων αποκαλύπτει ότι η οικειοποίηση που περιγράφει ο Bhabha και η «τακτική» που αναλύει ο de Certeau δεν εξαντλούν το φάσμα των αντιδράσεων της κυθηραϊκής κοινότητας απέναντι στη βρετανική παρουσία. Όταν τα όρια της ανεκτικής διαπραγμάτευσης παραβιάζονταν— ιδίως όταν η αγγαρεία εμφανιζόταν ως υποχρεωτική επιβάρυνση χωρίς αντισταθμιστική νομιμοποίηση— η συλλογική απάντηση γινόταν ευθεία και οργανωμένη. Η εξέγερση των Φρατσίων του 1825 συνιστά, επομένως, ιστορικό αντίβαρο στη ρητορική της «θεληματικότητας» που εκφράζει η επιγραφή της Μηλαπιδέας: στο ίδιο νησί, την ίδια χρονιά, οι ίδιες κοινότητες προσέφεραν εθελοντικά εργασία για το σχολείο τους και αντιστάθηκαν δυναμικά στην κατασκευή δρόμων⁵⁹.

Η συνθετότητα αυτή— εθελοντική οικειοποίηση και ταυτόχρονη οργανωμένη αντίσταση — συμφωνεί με τη θέση του Λεοντσίνη (2009, σ. 16), σύμφωνα με την οποία η ελληνική υποδοχή της αλληλοδιδασκτικής δεν μπορεί να ιδωθεί ούτε ως παθητική αποδοχή ούτε ως πλήρης απόρριψη, αλλά ως διαδικασία επιλεκτικής και συνειδητής αξιολόγησης των εκάστοτε παρεμβάσεων. Σε αυτό το πλαίσιο, οι διαφορετικές εκβάσεις των Φρατσίων και της Μηλαπιδέας δεν συνιστούν αντιφατικά φαινόμενα, αλλά εκφάνσεις ενός κοινού τρόπου διαχείρισης της βρετανικής παρουσίας, όπου η αποδοχή και η αντίσταση συνυπάρχουν ως διακριτές αλλά εναλλασσόμενες στρατηγικές⁶⁰. Η αντίθεση αυτή αντιστοιχεί στη διάκριση του Scott (1998, σ. 214) ανάμεσα στην εξαγωγική λογική που στοχεύει στα σώματα και στην κυβερνητική που στοχεύει στη διαγωγή: η αγγαρεία προκαλεί αντίσταση, το σχολείο οικειοποίηση.

⁵⁹Η αντίσταση στα Φράτσια δεν αφορούσε τους δρόμους ως τέτοιους. Ο Prineas (2009, σ. 154) αναφέρει ότι ο δρόμος των Μυρτιδίων— που οδηγούσε στο πιο σεβαστό μοναστήρι του νησιού— κατασκευάστηκε με εθελοντική εργασία χωρίς αγγαρεία. Οι Κυθηριοί δεν αρνούνταν την κατασκευή δρόμων· αρνούνταν την καταναγκαστική εργασία για έργα που επιβάλλονταν μονομερώς χωρίς τη συναίνεση της κοινότητας. Το ίδιο σύστημα που βιώνονταν ως καταναγκασμός όταν εξυπηρετούσε βρετανικά συμφέροντα, γινόταν εκούσια αποδεκτό όταν εξυπηρετούσε δικούς τους σκοπούς.

⁶⁰Η αξιολόγηση αυτή δεν ήταν μονοσήμαντη: ο Η.Μ. (Παρ. Δ.7) παρατηρεί ότι και η βρετανική πλευρά είχε τους δικούς της λόγους— «ένα κράτος δεν το συμφέρει να το αφήσει αμόρφωτο, γιατί θέλει να το εκμεταλλευτεί αργότερα». Η παρατήρηση αυτή, διατυπωμένη από σύγχρονο Κυθήριο ερευνητή, αναδεικνύει μια εργαλειακή ανάγνωση της εκπαιδευτικής παρέμβασης, η οποία συμπληρώνει τις τοπικές ερμηνείες των βρετανικών πρακτικών και συμβάλλει σε μια πιο σύνθετη κατανόηση της αποικιακής συνθήκης ως πεδίου αμοιβαίων στρατηγικών και όχι μονοδιάστατων σχέσεων.

Ένα τρίτο παράδειγμα, ιδεολογικού χαρακτήρα αυτή τη φορά, καταγράφεται στη συνέντευξη της Ε.Χ. (Παρ. Δ.5) για τον Μυλοπόταμο: η αντίδραση στην ίδρυση δημόσιου σχολείου συνδεόταν με την προτίμηση για ιδιωτική διδασκαλία⁶¹ και με επιφυλάξεις της Εκκλησίας απέναντι στον χαρακτήρα της εκπαίδευσης, η οποία θεωρούνταν ότι μπορούσε να μεταφέρει προτεσταντικές επιρροές. Η αντίσταση αυτή δεν αφορούσε την εκπαίδευση καθαυτή, αλλά τον θεσμικό της έλεγχο από τη βρετανική διοίκηση, διαφοροποιώντας την από τις πρακτικές είτε της έμπρακτης άρνησης (Φράτσια) είτε της εθελοντικής συμμετοχής (Μηλαπιδέα).

Η προφορική αυτή μνήμη επιβεβαιώνεται με αξιοσημείωτη ακρίβεια από αρχειακό τεκμήριο: σε αναφορά του προς την Εκτελεστική Αστυνομία, ο δάσκαλος του δημόσιου σχολείου Μυλοποτάμου Παναγιώτης Μαλάνος καταγγέλλει ονομαστικά τον Βασίλειο Λογοθέτη— τον ίδιο «Λογοθέτη» που διασώζει η προφορική παράδοση— ως επικεφαλής ιερατικής «φατρίας» που αναθεμάτιζε τα λαγκαστριανά σχολεία ως «αντιθρησκευτικά και σατανικά», λιθοβόλησε την οικία του και λειτουργούσε παράνομη «μερική» σχολή. Η σύγκλιση σύγχρονης προφορικής μαρτυρίας και εγγράφου σχεδόν δύο αιώνων δείχνει πόσο βαθιά αποτυπώθηκε η σύγκρουση αυτή στη συλλογική μνήμη— αν και η αρχειακή μαρτυρία, προερχόμενη από τον αντίπαλο δημόσιο δάσκαλο, είναι αναπόφευκτα μονομερής⁶².

Η διαδοχή αυτών των τριών μορφών στάσης αναδεικνύει ότι η κυθηραϊκή εμπειρία της βρετανικής παρουσίας συγκροτείται μέσα από ένα φάσμα πρακτικών που εκτείνεται από τη συνεργασία έως την ευθεία σύγκρουση. Σε αυτή τη βάση, η συλλογική μνήμη της περιόδου δεν εμφανίζεται ως ενιαία αφήγηση, αλλά ως σύνθετο πεδίο αντιφατικών εμπειριών, όπου η αποδοχή και η αντίσταση συνυπάρχουν ως δυναμικές μορφές ιστορικής δράσης.

Η ιστορική αυτή διπλή στάση πιθανώς εξηγεί και ορισμένες πτυχές της σύγχρονης αμφιθυμίας της κοινότητας απέναντι στην πολιτισμική αξιοποίηση του δικτύου των αλληλοδιδασκτικών (βλ. αναλυτικά 4.3): η συμβολική οικονομία της μνήμης δεν είναι μονοδιάστατη, αλλά συμπυκνώνει ταυτόχρονα την πρόθυμη συνεισφορά και τη δυναμική διεκδίκηση αυτοτέλειας.

⁶¹ «Ένας Λογοθέτης ξεσηκώθηκε επειδή επιδίωκε ιδιωτική διδασκαλία».

⁶² Γ.Α.Κ.–ΤΑΚ Κυθήρων, Αρχείο Εκτελεστικής Αστυνομίας, Αναφορά Παναγιώτη Μαλάνου, διδασκάλου Δημοσίου Σχολείου Μυλοποτάμου, 13 Οκτωβρίου 1849.

4.2. Τα σχολεία στη μνήμη: μεθοδολογία και ανάλυση μαρτυριών

Πριν από την ανάλυση των μαρτυριών, και σε συνέχεια της συνοπτικής προαναγγελίας της ενότητας 1.5, παρουσιάζεται εδώ αναλυτικά το εμπειρικό σκέλος της έρευνας. Το ερωτηματολόγιο σχεδιάστηκε και διανεμήθηκε ηλεκτρονικά (μέσω Google Forms) κατά την περίοδο Οκτωβρίου 2025 – Απριλίου 2026 σε κατοίκους, ομογενείς και φορείς με δεσμό προς τα Κύθηρα. Διαρθρώθηκε σε ένα τμήμα κλειστών ερωτήσεων δημογραφικού και τυπολογικού προφίλ και σε πέντε ανοιχτές ερωτήσεις περιεχομένου για τη γνώση, τη μνήμη και τις στάσεις απέναντι στα αλληλοδιδασκτικά σχολεία. Το πλήρες δίγλωσσο κείμενο, η κωδικοποίηση των συμμετεχόντων και τα συγκεντρωτικά αποτελέσματα παρατίθενται στο Παράρτημα Γ. Συγκεντρώθηκαν 66 απαντήσεις, εκ των οποίων αξιοποιούνται οι 45 που απάντησαν τουλάχιστον στις πέντε ουσιαστικές ερωτήσεις περιεχομένου. Η ετερογένεια του δείγματος— εκπαιδευτικοί, ακαδημαϊκοί, ελεύθεροι επαγγελματίες, αγρότες, σύλλογοι εσωτερικού και διασποράς— επέτρεψε την αποτύπωση πολλαπλών «επιπέδων μνήμης», από τη βιωματική του ντόπιου αγρότη ως την κωδικοποιημένη πολιτισμική του ιστορικού.

Το κενό της ποιοτικής εμβάθυνσης καλύπτεται εν μέρει από τις επτά δομημένες συνεντεύξεις που διεξήχθησαν συμπληρωματικά— προφορικά ή γραπτά, ανάλογα με τη διαθεσιμότητα των συμμετεχόντων. Το πλήρες προφίλ τους (κωδικός, ιδιότητα/τυπολογική θέση, καταγωγή και μορφή συνέντευξης) συγκεντρώνεται στον Πίνακα Δ.1 του Παραρτήματος Δ– σκόπιμη τυπολογική επιλογή τριών τύπων αντίστοιχων στις τρεις χρονικές στρωματώσεις του κεφαλαίου: βιωματική μνήμη δεύτερης γενιάς (Χ.Λ., Φράτσια), εκπαιδευτική εμπειρία (Χ.Π., συνταξιούχος δάσκαλος, Φράτσια) και μέλος της τοπικής κοινωνίας (Σ.Λ.). Τα αποσπάσματα των συνεντεύξεών τους αξιοποιούνται παρακάτω ως ποιοτικό συμπλήρωμα των ποσοτικών ευρημάτων. Οι υπόλοιπες τέσσερις συνεντεύξεις (Δ.Λ., Ε.Χ., Γ.Λ., Η.Μ.) αξιοποιούνται θεματικά στις ενότητες 4.1 και 4.3⁶³.

Επισημαίνεται ότι οι κωδικοί Σ. αντιστοιχούν στους συμμετέχοντες με ενιαία αρίθμηση από Σ.1 έως Σ.65, ανεξαρτήτως πληρότητας των απαντήσεων. Στην ποιοτική ανάλυση των αφηγήσεων αξιοποιούνται κατά κύριο λόγο οι 45 αυτοί έγκυροι συμμετέχοντες, ενώ στην ποσοτική κατανομή των θέσεων (4.3) λαμβάνονται υπόψη όλες οι έγκυρες απαντήσεις ανά ερώτηση χωριστά (57 για την Ε2, 55 για την Ε4 κ.ο.κ.).

⁶³ Βλ. Παράρτημα Δ (Δ.1–Δ.7): επτά δομημένες συνεντεύξεις με Χ.Λ., Χ.Π., Σ.Λ., Δ.Λ., Ε.Χ., Γ.Λ. και Η.Μ.

4.2.1 Τετραμερής τυπολογία μνήμης

Η ανάλυση των απαντήσεων στην ερώτηση τρία («παλιές αφηγήσεις ή οικογενειακές ιστορίες») οδηγεί σε μια τετραμερή τυπολογία. Η πρώτη κατηγορία είναι η απουσία μνήμης: περίπου 16 από τις 45 απαντήσεις εκφράζουν άγνοια ή αδυναμία ανάκλησης⁶⁴— δείκτης όχι αδιαφορίας αλλά γενεαλογικής απόστασης από το τεκμηριωμένο γεγονός. Η ίδια η συχνότητα της απουσίας είναι σημασιολογικά εύγλωττη: αποτυπώνει την έκταση της εξασθένησης της επικοινωνιακής μνήμης.

Η δεύτερη κατηγορία αφορά την επικοινωνιακή ή βιωματική μνήμη και περιλαμβάνει περίπου εννέα απαντήσεις. Οι ερωτώμενοι αναφέρονται σε άμεση οικογενειακή πηγή: ο παππούς του Σ.7, η κυρία Χάρου ως πηγή για τον Σ.13, ο παππούς του Σ.34, η μητέρα του Σ.24, οι παππούδες του Σ.27, ο μπαμπάς του Σ.45 για το σχολείο του Ποταμού. Πρόκειται για τη μνήμη τρίτης ή τέταρτης γενιάς που ο Assmann χαρακτηρίζει ως ακριβώς το όριο της ζωντανής επικοινωνιακής μνήμης (Assmann & Czaplicka, 1995, σ. 127)— εκείνη που με τον θάνατο των τελευταίων μαρτύρων χάνεται οριστικά αν δεν θεσμοθετηθεί.

Εξαίρεση— και ταυτόχρονα αποκαλυπτική επαλήθευση— αποτελεί ο Χ.Λ. (Παρ.Δ.1), του οποίου η μνήμη δεν είναι τρίτης αλλά δεύτερης γενιάς. Η μαρτυρία του περιλαμβάνει συγκεκριμένα ονόματα δασκάλων (ο χαρισματικός «Γανιάς», ο 19χρονος Δημήτριος Ραπτάκης το 1828-30), ταυτοποίηση κτιρίων (το σημερινό εστιατόριο «Familia» ως πρώην αγγλικό σχολείο Φρατσίων). Η συγκεκριμένη αυτή γνώση— εμπλουτισμένη με ονόματα, τόπους και χαρακτήρες— θέτει σε ανάγλυφη αντίθεση τον αφαιρετικό χαρακτήρα των περισσότερων άλλων απαντήσεων και λειτουργεί ως ζωντανό τεκμήριο του «floating gap» (Vansina, 1985, όπ. αναφ. στον Assmann, 2000, σ. 48) που κλείνει μπροστά μας⁶⁵.

Η τρίτη κατηγορία είναι η μνήμη που μεταβιβάζεται μέσω εκπαιδευτικών φορέων. Ο Σ.28 αναφέρει σχολική εργασία του 2017 με επίσκεψη στο σχολείο της Μηλαπιδέας ενώ ο Σ.31 περιγράφει τα συνέδρια που έχουν διοργανωθεί στα Κύθηρα με δασκάλους, οι οποίοι με τη σειρά τους «έχουν μεταφέρει τις γνώσεις τους αυτές στους μαθητές τους, σήμερα πλέον

⁶⁴ Συμμετέχοντες που δήλωσαν απουσία μνήμης (1η κατηγορία): Σ.1, Σ.4, Σ.5, Σ.17, Σ.19, Σ.23, Σ.25, Σ.32, Σ.40 κ.ά. Η επιλογή αντιπροσωπευτικών κωδικών δεν είναι εξαντλητική· η κατανομή αναλύεται στο πλαίσιο της ποιοτικής ανάλυσης της ενότητας 4.2.

⁶⁵ Βλ. Χ. Λ. (Παρ. Δ.1).

ενήλικες». Πρόκειται για τη μετάβαση από την επικοινωνιακή στην πολιτισμική μνήμη μέσω θεσμικής μεσολάβησης (Assmann, 2000, σ. 127). Η προφορική βιωματική εμπειρία μετασχηματίζεται σταδιακά σε μεταβιβάσιμη εκπαιδευτική γνώση.

Η τέταρτη και τελευταία κατηγορία είναι η πολιτισμική / θεσμική μνήμη. Ο Σ.16 παραπέμπει σε ψηφιακή πηγή («eleniharou.gr»), ο Σ.20 αναφέρεται γενικά σε «βιβλία και μαρτυρίες περιηγητών», η Σ.35– διδάκτωρ ιστορίας– δηλώνει ότι γνωρίζει «το ιστορικό πλαίσιο λόγω του επαγγέλματός του ως ιστορικού», ενώ ο Σ.41 έχει ο ίδιος συγγράψει βιβλίο για το σχολείο του Αγίου Θεοδώρου. Στην ίδια κατηγορία ανήκουν και όσοι γνωρίζουν θεσμικές δομές— αγγαρεία, υποχρεωτική φοίτηση, ονόματα δασκάλων⁶⁶: γνώση που προέρχεται κατά κανόνα από γραπτές πηγές (αρχεία, βιβλιογραφία) και όχι από οικογενειακές αφηγήσεις. Η μνήμη εδώ είναι ήδη κωδικοποιημένη και διαθέσιμη ως πολιτισμικό αγαθό.

Η κατανομή αυτή αποκαλύπτει ένα σημαντικό εμπειρικό εύρημα: μόλις περίπου το ένα πέμπτο του δείγματος έχει άμεση οικογενειακή μνήμη για τα σχολεία. Η μεγάλη πλειοψηφία είτε δεν έχει καθόλου σχετική γνώση είτε διαθέτει μνήμη ήδη διαμεσολαβημένη μέσω βιβλίων ή θεσμικών δράσεων. Η επικοινωνιακή μνήμη— ακριβώς όπως προβλέπει το σχήμα του Assmann (1995, σ. 127) εμφανίζει σαφή σημάδια εξασθένησης. Το παράθυρο για την κωδικοποίησή της σε πολιτισμική μνήμη παραμένει ανοιχτό, αλλά σταδιακά στενεύει.

4.2.2 Εμβάθυνση σε κεντρικές μαρτυρίες

Δύο μαρτυρίες αξίζουν ανάλυση σε βάθος. Η πρώτη, του Σ.33 από τον Δρυμόνα, συμπυκνώνει την επικοινωνιακή μνήμη στην πληρέστερή της μορφή: ανακαλεί τη γενιά του παππού ως «μάλλον την τελευταία που πήγε εκεί σχολείο», περιγράφει τις υλικές συνθήκες (ξυπόλητοι μαθητές), τον ρόλο του πρωτόσχολου και τον έμφυλο αποκλεισμό της γιαγιάς. Η μαρτυρία είναι αυτό που ο Halbwachs (1950, σσ. 38,48,128) χαρακτηρίζει «πλαισιωμένη» μνήμη: η ατομική ανάκληση είναι αδιαχώριστη από το οικογενειακό και χωρικό πλαίσιο που την παράγει.

Η δεύτερη μαρτυρία, του Σ.39 από τις Καρβουνάδες, λειτουργεί ως «τόπος μνήμης» κατά Nora (1989, σσ. 19, 22) και έχει συμβολικό σημείο αναφοράς. Η ιστορία για τον Μανώλη

⁶⁶ (Σ.10, Σ.12, Σ.21, Σ.30, Σ.37, Σ.43)

που αντικαθιστά τον άρρωστο δάσκαλο αποτελεί αλληγορία κοινοτικής αλληλεγγύης— «εδώ μάθαμε όχι μόνο να γράφουμε, αλλά να βοηθά ο ένας τον άλλον». Δεν έχει σημασία αν είναι ιστορικά τεκμηριωμένη. Έχει σημασία ότι ζει ως αφήγηση και νοηματοδοτεί το σχολείο όχι ως αποικιακό κατάλοιπο αλλά ως ρίζα της κοινοτικής συνοχής.

Η χρονολόγηση της σιωπής αποκτά ιδιαίτερο βάρος στη μαρτυρία Χ.Λ. (Παρ. Δ.1): «από την Κατοχή και έπειτα σταμάτησε να γίνεται λόγος στα καφενεία για τα σχολεία αυτά, είχαμε την κατοχή, τι κάνανε οι Αμερικανοί, οι Γερμανοί, άλλαξε το είδος της συζήτησης». Η Κατοχή δεν λειτούργησε ως φυσική φθορά της μνήμης, αλλά ως πολιτισμικά επαγόμενη διακοπή: ένα νεότερο, κυρίαρχο τραύμα εκτόπισε τις παλαιότερες αφηγήσεις από την επικοινωνιακή μνήμη, της οποίας ο ορίζοντας ούτως ή άλλως δεν ξεπερνά τις τρεις ή τέσσερις γενιές (Assmann & Czaplicka, 1995, σ. 127). Ο Doolan (2021, σ. 20) ονομάζει τη διαδικασία αυτή «unremembering» (το να επιλέγεις να ξεχνάς): η αφήγηση δεν λησμονείται, αλλά αποθηκεύεται. Η σιωπή εδώ δεν ισοδυναμεί με λήθη— μπορεί να συγκρατεί τη μνήμη ενώ την κρύβει (Doolan, 2021, σσ. 18–19).

Η παρατήρηση επιβεβαιώνεται και από τον Δ.Λ. (Παρ. Δ1), πρόσωπο μοναδικό στις μαρτυρίες καθώς υπήρξε μαθητής του σχολείου της Χώρας κατά την Κατοχή και δάσκαλός του μετά το 1968. Ο Δ.Λ. τοποθετεί τη διακοπή στο ίδιο σημείο, η Κατοχή ήταν τομή όχι μόνο στη λειτουργία του σχολείου (το κτίριο χρησιμοποιήθηκε ως αποθήκη από τους Ιταλούς), αλλά και στην αφήγηση γύρω από αυτό. Η σύγκλιση δύο ανεξάρτητων μαρτυριών ενισχύει την αξιοπιστία της παρατήρησης πέρα από την ατομική ανάμνηση.

Η εικόνα ολοκληρώνεται με δύο μαρτυρίες που αναδεικνύουν τη θεσμική διάσταση. Ο Χ.Π. (Παρ. Δ2), πρώην εκπαιδευτικός, διαπιστώνει ότι οι αφηγήσεις «τα τελευταία χρόνια έχουν αρχίσει να χάνονται» και εντοπίζει ως αίτιο «την έλλειψη ενημέρωσης από αρμόδιους και την αδιαφορία των κατοίκων». Ο Σ.Λ. (Παρ. Δ3) κατονομάζει την αδράνεια της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας με κριτική ακρίβεια: «αν δεν μπορούμε να το κάνουμε τέλεια, δεν το κάνουμε καθόλου— πολλές φορές, φοβούμενοι μην κάνουν λάθος, δεν κάνουν τίποτα». Η διπλή διαπίστωση— ατομικής απώλειας μνήμης και θεσμικής αδράνειας— προεικονίζει το κεντρικό ζήτημα της επόμενης ενότητας.

Συμπληρωματικά, η μαρτυρία του Σ.29 για τα Φράτσια αποκαλύπτει μια τρίτη, διάσταση της μνήμης: «στη διάρκεια του πολέμου του 1940 παρουσίαζε εικόνα ερειπίου με κατεστραμμένη σκεπή, η οποία επισκευάστηκε μετά τον πόλεμο με δωρεές ομογενών». Η

μαρτυρία τεκμηριώνει την επένδυση συμβολικού κεφαλαίου από τη διασπορά: το κτίριο του παλαιού αγγλικού σχολείου ταυτίζεται για τους Κυθηρίους του εξωτερικού με την πατρώα κοινότητα, διαμορφώνοντας μια υπερτοπική κοινότητα που διατηρεί ζωντανή τη μνήμη, γεγονός που έρχεται σε αντίθεση με τη μεταγενέστερη εμπορική επανάχρηση του κτιρίου.

4.3. Τα σχολεία στο παρόν: αξιολογήσεις, στάσεις και προοπτικές

Η πορεία από την ιστορική οικειοποίηση και τη συλλογική μνήμη φτάνει σήμερα σε ένα σημείο ταυτόχρονης κρίσης και δυνητικής ανάδειξης. Η ανάλυση των απαντήσεων στις ερωτήσεις E2 («Σημερινή κατάσταση ή χρήση»), E4 («Αλλαγή χρήσης και ιστορική μνήμη») και E5 («Συμβολή της τοπικής κοινωνίας») επιτρέπει να σκιαγραφηθεί η σύγχρονη κατάσταση των σχολικών κτιρίων, οι στάσεις της κοινότητας απέναντι στην επανάχρησή τους, και οι προοπτικές ενεργοποίησής της για την προστασία τους.

4.3.1 Σημερινή κατάσταση των κτιρίων

Η εικόνα που προκύπτει από τις 57 απαντήσεις στην E2 είναι σαφώς δυϊκή: από τη μία, εκτεταμένη εγκατάλειψη και φθορά («εγκατάλειψη», «παρακμάζουν», «ερείπια»— Σ.14, Σ.15, Σ.19), από την άλλη, σημειακές επιτυχίες αποκατάστασης. Το Αστικό Σχολείο του Ποταμού, χρηματοδοτούμενο μέσω του προγράμματος Leader, βρίσκεται σε διαδικασία μετατροπής σε «Κέντρο Πολιτισμού, Γραμμάτων και Τεχνών»⁶⁷. το σχολείο του Αγίου Θεοδώρου χρησιμοποιείται ως αίθουσα εκδηλώσεων με προοπτική τη διαμόρφωσή του σε βυζαντινό μουσείο, χωρίς ωστόσο συστηματική θεσμική ανάδειξη του σχολικού χαρακτήρα του⁶⁸. σχολεία όπως αυτό των Φρατσίων έχουν περάσει σε ιδιωτικά χέρια και λειτουργούν σήμερα ως εστιατόριο⁶⁹. Το σχολείο της Μηλαπιδέας και το σχολείο Κάτω Χώρας Μυλοποτάμου έχουν παραχωρηθεί στο Κ.Ι.Π.Α. από το 2007· μελέτες ανάπλασης εκπονήθηκαν και υποβλήθηκαν στο ΥΠ.ΠΟ, ενώ το σχολείο Μυλοποτάμου εντάχθηκε στον

⁶⁷ Σ.36, Σ.42.

⁶⁸ Σ.31, Σ.38, Σ.51.

⁶⁹ Σ.36, Σ.37, Σ.39, Σ.55.

Προϋπολογισμό 2021 της Περιφέρειας Νήσων Αττικής (Απόφ. 096/2021) με προϋπολογισμό 225.000€· ωστόσο έως σήμερα δεν έχει υλοποιηθεί καμία εργασία (Κ.Ι.Π.Α., 2020)⁷⁰.

Η συστηματική αυτή εγκατάλειψη δεν αποδίδεται μόνο σε έλλειψη πόρων. Η Ε.Χ. (Παρ. Δ.5) επισημαίνει ότι η Εγχώριος Περιουσία επικεντρώθηκε σε άλλες προτεραιότητες (Μυρτίδια, Αγία Μόνη), γεγονός που— σε συνδυασμό με την παρατήρηση του Σ.Λ. (Παρ. Δ.3) για την αδράνεια της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας— υποδηλώνει ότι το ζήτημα της προστασίας παραμένει ανοιχτό σε θεσμικό επίπεδο· η πλήρης αξιολόγηση των ευθυνών προϋποθέτει συστηματική έρευνα των αρχείων του ΥΠ.ΠΟ.

4.3.2 Στάσεις απέναντι στην αλλαγή χρήσης

Η πραγματικά ενδιαφέρουσα ανάλυση προκύπτει από την Ε4, που εξετάζει τις στάσεις της κοινότητας απέναντι στην αλλαγή χρήσης. Η κατανομή των 55 απαντήσεων διαμορφώνει μια καθαρή τυπολογία τριών κύριων στάσεων: η απορριπτική («βλάπτει», «απαράδεκτο», «ανεπίτρεπτο»), που εκπροσωπείται από περίπου 24 απαντήσεις⁷¹ η υπό όρους θετική, που αποδέχεται την αλλαγή χρήσης μόνο εφόσον είναι πολιτισμικού χαρακτήρα ή συνοδεύεται από κατάλληλη σήμανση (περίπου 12 απαντήσεις)· και η σαφώς θετική, που υποστηρίζει ότι η αλλαγή χρήσης βοηθά στη διατήρηση (περίπου 5 απαντήσεις). Οι υπόλοιπες 14 απαντήσεις δεν κατατάσσονται σε κάποια από τις τρεις κατηγορίες.

Η θεωρητικά πιο ενδιαφέρουσα παρατήρηση δεν είναι, ωστόσο, η αριθμητική κατανομή αλλά το αναλυτικό περιεχόμενο των απαντήσεων: η κοινότητα δεν εμφανίζεται κατά της αλλαγής χρήσης *per se*, αλλά κατά της εμπορευματοποίησης χωρίς πολιτισμική μεσολάβηση. Η μαρτυρία του Σ.21 για το σχολείο στα Φράτσια είναι αποκαλυπτική: «δεν θα μ’

⁷⁰ Συμβολαιογραφική πράξη παραχώρησης χρήσης (2007) της Επιτροπής Εγχωρίου Περιουσίας Κυθήρων προς το Κ.Ι.Π.Α. Μελέτες ανάπλασης αρχιτέκτονα Γ. Φατσέα: Μηλαπιδέα (ΥΠΠΟ/1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αρ. Πρωτ. 6556, 17.8.2009) και Μυλοπόταμος (Αρ. Πρωτ. 6551, 2009). Ο Μυλοπόταμος εντάχθηκε στον Προϋπολογισμό 2021 της Περιφέρειας Νήσων Αττικής με 225.000€ (Δήμος Κυθήρων, 2020)· η Μηλαπιδέα υποβλήθηκε στην Πρόσκληση ΑΤ14 «Ελλάδα 1821–Ελλάδα 2021» του προγράμματος «Αντώνης Τρίτσης», Απόφ. 096/2021, προϋπολογισμός 520.000€, με εγκεκριμένη σκοπιμότητα από την Επιτροπή «Ελλάδα 2021» (Δήμος Κυθήρων, 2021). Και για τα δύο κτίρια δεν έχουν υλοποιηθεί εργασίες έως σήμερα. Βλ. επίσης «Σχολείο Αγγλοκρατίας Κάτω Χώρας. Πως φθάσαμε ως εδώ!» (Σύλλογος Κοινοφελών Έργων Μυλοποτάμου Κυθήρων, χ.χ.).

⁷¹ Κατανομή κωδικών ανά κατηγορία (Ε4): απορριπτική (~24 απαντήσεις): Σ.1, Σ.2, Σ.3, Σ.8, Σ.11, Σ.12, Σ.17, Σ.27, Σ.29, Σ.30, Σ.34, Σ.37, Σ.39, Σ.49, Σ.50, Σ.55 κ.ά.· υπό όρους θετική (~12 απαντήσεις): Σ.5, Σ.13, Σ.16, Σ.20, Σ.21, Σ.32, Σ.33, Σ.45, Σ.47, Σ.54· σαφώς θετική (~5 απαντήσεις): Σ.7, Σ.9, Σ.18, Σ.41, Σ.48.

ενοχλούσε, αν υπήρχε κάποια σήμανση ότι εδώ λειτουργούσε αλληλοδιδασκτικό σχολείο, ώστε οι επισκέπτες-πελάτες να γνωρίζουν που βρίσκονται». Παρόμοια, ο Σ.40 διακρίνει σαφώς: «πρέπει να χρησιμοποιούνται ως πολιτιστικά κέντρα ή μουσεία και όχι ως κατοικίες ή εστιατόρια». Ο Σ.53, πρώην εκπαιδευτικός, εκφράζει την κάθετη άρνηση: «τα σχολεία πρέπει να διατηρούν και να συνεχίζουν την πνευματική και πολιτιστική τους χρήση».

Αυτό που αναδύεται είναι μια σαφής συμβολική οικονομία στη σύγχρονη κυθηραϊκή συνείδηση: το σχολικό κτίριο δεν είναι ουδέτερος αρχιτεκτονικός φορέας χρήσιμος προς εκμετάλλευση, αλλά τόπος με συμβολική ταυτότητα που υπερβαίνει τη λειτουργική του χρήση. Η εμπορική επανάχρηση γίνεται αντιληπτή ως «προσβολή» (Σ.46, Σ.55), ενώ η πολιτισμική επανάχρηση ως «συνέχεια» (Σ.41). Ο διαχωρισμός αυτός αντιστοιχεί ακριβώς στη διάκριση που εισάγει ο Nora (1989) μεταξύ των τόπων όπου η μνήμη επιβιώνει με σεβασμό προς τη συμβολική φόρτιση και των τόπων όπου ο χώρος εμπορευματοποιείται και «αδειάζει» μνημονικά.

4.3.3 Συμμετοχικότητα και προοπτικές δράσης

Η Ε5 αποτυπώνει το πεδίο της σύγχρονης συλλογικής δράσης. Δύο φωνές πολώνουν τη συζήτηση: από τη μία, ο απαισιόδοξος θεσμικισμός του Σ.42 («η τοπική κοινωνία δεν έχει ούτε όραμα ούτε χρήμα... μόνο να διεκδικήσει μπορεί τη διάσωσή τους και μόνο μέσω των θεσμών»). Από την άλλη, ο ενεργός συμμετοχικός οραματισμός του Σ.50 με αναλυτικό πενταβάθμιο σχέδιο δράσης που περιλαμβάνει συλλογή προφορικών μαρτυριών, εκπαιδευτικές πρωτοβουλίες, πολιτισμικές δράσεις, ψηφιακή ανάδειξη και συνεργασία με τοπικούς φορείς. Η ίδια η ύπαρξη του ερωτηματολογίου που τροφοδοτεί την παρούσα ανάλυση αποτελεί παράδειγμα του δεύτερου αυτού πόλου: η συμμετοχική έρευνα δεν είναι παθητική καταγραφή αλλά εργαλείο ευαισθητοποίησης. Η ενημέρωση και η διαμεσολάβηση μέσω συλλόγων, εκδηλώσεων, σχολικών επισκέψεων και ψηφιακών μέσων αποτελούν τα πιο συχνά αναφερόμενα εργαλεία ανάδειξης⁷².

Η σύγχρονη αξιολόγηση των αλληλοδιδασκτικών σχολείων, όπως αποτυπώνεται στο ερωτηματολόγιο, οδηγεί στο επόμενο κεντρικό ερώτημα της εργασίας: πώς μπορεί η συμβολική αξία που η κοινότητα ήδη αποδίδει σε αυτά τα κτίρια να μετατραπεί σε θεσμικά

⁷² Ενδεικτικά: Σ.13, Σ.18, Σ.30, Σ.31.

πλαίσια διατήρησης και ανάδειξης. Η περίπτωση του σχολείου της Μηλαπιδέας, που θα εξεταστεί στο επόμενο κεφάλαιο, αποτελεί δοκιμαστική περίπτωση όλων των ζητημάτων που τέθηκαν εδώ.

4.4 Σύνθεση: Η αμφίδρομη φύση της αποικιακής εμπειρίας

Η ζωντανή μνήμη αυτού του υβριδικού παρελθόντος βρίσκεται σε ένα μεταβατικό σημείο. Ελάχιστοι από τους ερωτηθέντες διαθέτουν άμεσες οικογενειακές αναφορές ενώ η τελευταία γενιά μαθητών που φοίτησαν στα σχολεία της Αγγλοκρατίας εκλείπει. Έτσι η «επικοινωνιακή μνήμη» που μεταδιδόταν μέσα από προσωπικές αφηγήσεις και βιώματα εξαντλείται (Assmann & Czaplicka, 1995, σ. 127). Το πώς θα περάσει αυτή η μνήμη σε πολιτισμική μνήμη— μέσα από βιβλία, μουσεία, εκπαιδευτικά προγράμματα και θεσμική προστασία— γίνεται έτσι το κρίσιμο ζήτημα για τη διατήρηση της κληρονομιάς. Συγχρόνως, τα κτίρια εξακολουθούν να νοσηματοδοτούνται ως στοιχεία της συλλογικής ταυτότητας. Η απόρριψη της καθαρά εμπορικής επανάχρησης μαζί με την αποδοχή της πολιτισμικής δείχνει ότι η ιστορική αξία των κτιρίων εξακολουθεί να αναγνωρίζεται και να εκτιμάται.

Όλη η κίνηση του κεφαλαίου συνοψίζεται στη φράση του de Certeau: «ο χώρος είναι ένας τόπος που τίθεται σε πρακτική» («space is a practiced place») (de Certeau, 1984, σσ. 117, 131). Τα σχολεία της Αγγλοκρατίας ξεκίνησαν ως θεσμοί που εισήχθησαν από τη βρετανική διοίκηση, αλλά ενσωματώθηκαν σταδιακά στην τοπική κοινωνία μέσα από καθημερινές «κυθηραϊκές» πρακτικές: την εθελοντική εργασία για την ανέγερσή τους, τη μετατροπή του monitor σε πρωτόσχολο, την ορθόδοξη ανάγνωση πάνω σε λανκαστριανές πινακίδες, την ένταξη της σχολικής διαδρομής στην καθημερινή ζωή. Η μετάβαση από τη βιωμένη μνήμη στη θεσμοθετημένη κληρονομιά επαναλαμβάνει την ίδια κίνηση: από αρχιτεκτονικό κατάλοιπο σε ζωντανό τόπο νοήματος.

Η αμφίδρομη αυτή σχέση παραμένει ενεργή και σήμερα: όπως τότε η κοινότητα οικειοποιήθηκε ένα ξένο εκπαιδευτικό μοντέλο, έτσι τώρα καλείται να ξαναδεί τα κτίρια ως πολιτισμική κληρονομιά. Το πώς μπορεί να επιτευχθεί αυτό— με τη Μηλαπιδέα ως μελέτη περίπτωσης— αποτελεί το αντικείμενο του επόμενου κεφαλαίου.

Κεφάλαιο 5: Αρχιτεκτονική και Μνήμη — Πολιτιστική Κληρονομιά και Ταυτότητα

5.1 Η αρχιτεκτονική ως φορέας μνήμης και τοπικής ταυτότητας

Η αρχιτεκτονική κληρονομιά δεν αφορά αποκλειστικά την αισθητική ή τεχνική αξία των κτιρίων αλλά και τη δυνατότητά τους να λειτουργούν ως φορείς κοινωνικής και ιστορικής εμπειρίας. Τα ιστορικά κτίρια επιτρέπουν στις κοινότητες να αποκτούν επίγνωση της ιστορικής τους συνέχειας και να οργανώνουν δημόσιες αφηγήσεις σχετικά με το παρελθόν και την πολιτισμική τους αυτοεικόνα (Choay 1992/2001, σσ. 121-124). Η διατήρηση μνημείων και ιστορικών χώρων συνδέεται επομένως με την ανάγκη προστασίας στοιχείων που θεωρούνται σημαντικά για τη συλλογική μνήμη και την πολιτισμική ταυτότητα μιας κοινωνίας⁷³. Παράλληλα, η σημασία των μνημείων δεν παραμένει σταθερή αλλά επαναπροσδιορίζεται ανάλογα με τις κοινωνικές ανάγκες, τις ιστορικές συνθήκες και τις μορφές δημόσιας μνήμης κάθε εποχής (Smith, 2006, σ. 3· Loukaki, 2025a, σ. 7).

Το παρόν κεφάλαιο υποστηρίζει ότι τα σχολεία της Αγγλοκρατίας στα Κύθηρα συγκροτούν αμφίσημους τόπους μνήμης: φέρουν ταυτόχρονα τη μνήμη της αποικιακής επιβολής και τη μνήμη της τοπικής οικειοποίησης, της παιδικής εμπειρίας και της κοινοτικής ζωής. Η ένταση αυτή δεν αποτελεί αδυναμία της κληρονομιάς τους—είναι δομικό της χαρακτηριστικό και κρίσιμη συνιστώσα της σύγχρονης πολιτισμικής ταυτότητας του νησιού. Η ανάδειξη της θέσης αυτής απαιτεί κατ' αρχάς ένα θεωρητικό πλαίσιο που εξηγεί πώς τα κτίρια λειτουργούν ως φορείς συλλογικής μνήμης.

Οι θεωρητικές έννοιες που θεμελίωσαν την ανάλυση του Κεφ. 4—η χωρική διάσταση της συλλογικής μνήμης κατά Halbwachs (1950), η μετάβαση από *milieux* σε *lieux de memoire* κατά Nora (1984-1992) και η διάκριση λειτουργικής/αποθηκευτικής μνήμης κατά Aleida Assmann (2008)—επιστρατεύονται και εδώ, με διαφορετικό αντικείμενο εφαρμογής: όχι πλέον οι προφορικές μαρτυρίες, αλλά η χωρική και υλική υπόσταση των ίδιων των κτιρίων.

Η χωρική αυτή διάσταση της μνήμης βρίσκει τη συγκεκριμένη της εφαρμογή στην έννοια της «μνήμης του τόπου» του Edward S. Casey (1987, σ. 46) και της Dolores Hayden

⁷³ Η επιλογή διατήρησης συγκεκριμένων μνημείων αντανακλά τις αντιλήψεις κάθε κοινωνίας σχετικά με το ποιο παρελθόν θεωρεί σημαντικό και άξιο ανάδειξης (Choay, 2001, σσ. 34-39).

(1995, σ. 47), η οποία δείχνει πώς «κοινοί τόποι όπως αίθουσες σωματείων, σχολεία και κατοικίες έχουν τη δύναμη να ενεργοποιούν οπτική, κοινωνική μνήμη»— παρατήρηση που εφαρμόζεται με ακρίβεια στην παρούσα έρευνα πεδίου. Το τοπίο, εξάλλου, συγκροτείται και το ίδιο ως πολιτισμική κατασκευή, στη διαμόρφωση της οποίας τα σχολικά κτίρια συμμετέχουν ενεργά (Μωραΐτης, 2015, σσ. 14-16).

Η αναγνώριση των κτιρίων ως φορέων μνήμης δεν συνεπάγεται, εντούτοις, τη νοσταλγική διατήρηση κάθε ίχνους του παρελθόντος. Όπως υποστηρίζει ο Τουρνικιώτης (2006, σσ. 67, 74), η μνήμη είναι ενεργός διαδικασία και η διαφύλαξη του παρελθόντος συνιστά κριτική πράξη επιλογής, υπό την έννοια ότι «πρέπει να ξεχνάς για να θυμάσαι»: να αφήνει κανείς στη λήθη το επουσιώδες ώστε να αναδεικνύονται οι «αρχιτεκτονικές αξίες» με ευρύτερο πολιτισμικό νόημα στο παρόν. Υπό αυτό το πρίσμα, τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία των Κυθήρων δεν αξίζει να διατηρηθούν ως αντικείμενα συναισθηματικής νοσταλγίας, αλλά ως τεκμήρια που φέρουν τέτοιες αξίες και μπορούν να επανενταχθούν ενεργά στην τοπική ταυτότητα. Στο ίδιο πλαίσιο, ακόμη και η χωροθέτηση του σχολείου της Μηλαπιδέας, εκτός του οικιστικού πυρήνα, μπορεί να αναγνωσθεί ως τεκμήριο μιας συνειδητής «πολιτικής οικονομίας του χώρου» (Τουρνικιώτης, 2006, σ. 70). Η συμβολική αυτή ανάγνωση δεν αναιρεί, ωστόσο, τους πρακτικούς λόγους χωροθέτησης: ο Lancaster συνιστούσε υπερυψωμένη θέση για λόγους υγιεινής, ενώ καθοριστικοί ήταν και η κατανομή του μαθητικού πληθυσμού και η πρόσβαση (Harlan, 2011, σσ. 353–356).

Στην περίπτωση της Μηλαπιδέας, ορισμένα φαινομενολογικά γνωρίσματα αξίζει να σημειωθούν εξ αρχής. Η προσέγγιση του κτιρίου γίνεται μέσω ανηφορικού χωματόδρομου σε υψόμετρο περίπου 295 μέτρων, στην κορυφή λόφου που εποπτεύει τους γύρω οικισμούς. Το σχολείο εμφανίζεται αιφνίδια: μνημειακό, απομονωμένο, ταυτόχρονα ξένο και εξοικειωμένο. Η τοπική πέτρα έχει πάρει το χρώμα του τόπου, αλλά η μορφή του παραμένει εμφαντικά ξένη προς το δομημένο περιβάλλον γύρω του. Η διττή αίσθηση εναρμόνισης και διαφοροποίησης είναι η ίδια η υλική αποτύπωση της θέσης που το κτίριο καταλαμβάνει στη συλλογική μνήμη του τόπου.

5.2 Η αρχιτεκτονική κληρονομιά και η διατήρηση της μνήμης της Αγγλοκρατίας

Από το θεωρητικό πλαίσιο της προηγούμενης ενότητας, η συζήτηση μετατοπίζεται τώρα στο εμπειρικό πεδίο: ποια είναι η συγκεκριμένη υλική κληρονομιά που η μνήμη της Αγγλοκρατίας έχει αφήσει στα Κύθηρα; Στόχος είναι να αναδειχθεί ότι τα σχολεία της περιόδου δεν αποτελούν μεμονωμένα κτίρια, αλλά εντάσσονται σε ένα ευρύτερο, συστηματικό πρόγραμμα δημόσιων έργων που εξακολουθεί έως σήμερα να δομεί το πολιτισμικό τοπίο του νησιού.

Η Βρετανική Προστασία εφάρμοσε συστηματική πολιτική δημόσιων έργων— δρόμοι, γέφυρες, φάρoi, σχολεία— που αντικατόπτριζε τόσο πρακτικές ανάγκες όσο και αποικιακή σημειωτική: τα έργα σήμαναν παρουσία εξουσίας (Gallant, 2002· Gekas, 2017)⁷⁴.

Η πολιτική αυτή είχε συνταγματική κατοχύρωση. Το άρθρο 23 του Συντάγματος του 1817 της Ιόνιας Πολιτείας υπό Βρετανική Προστασία χαρακτήριζε τη δημόσια εκπαίδευση «ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα που συνδέονται με την ευημερία και την ευτυχία κάθε κράτους», υποχρεώνοντας ρητά το Κοινοβούλιο να λάβει μέτρα για την ίδρυση πρωτοβάθμιων σχολείων (παρατίθ. στον Gekas, 2017· πρβλ. Λεοντσίνης, 2009). Η ανέγερση των αλληλοδιδασκτικών σχολείων στα Κύθηρα δεν αποτελεί επομένως *ad hoc* αποικιακή πρωτοβουλία, αλλά υλική έκφραση μιας συνταγματικής μέριμνας— γεγονός που πρέπει να ληφθεί υπόψη και κατά την ερμηνεία της σύγχρονης κληρονομιάς τους. Η ένταξη των σχολείων σε ένα ευρύτερο αποικιακό πρόγραμμα αποτυπώνεται και στην κλίμακα του δικτύου που τεκμηριώνουν οι πηγές. Έκθεση δημοσιευμένη στο *American Journal of Education* ανέφερε ότι ο Βρετανός τοποτηρητής είχε ανεγείρει στα Κύθηρα επτά σχολεία, ασυνήθιστα μεγάλος αριθμός για τόσο μικρό νησί, που εκπαίδευαν 772

⁷⁴ Η βρετανική πολιτική δημόσιων έργων (Maitland 1815-1824, Adam 1824-1831): οδοί, γέφυρες, υδραγωγεία, φάρoi, σχολεία— χωρικές παρεμβάσεις ταυτόχρονα τεχνικές και σημειωτικές (Gallant, 2002· Gekas, 2017). Βλ. και Κεφ. 2.1.3.

παιδιά, με το σχολείο θηλέων των 113 μαθητριών να χαρακτηρίζεται «admirably well managed» (Gekas, 2017, σ.292-293)⁷⁵.

Ταξιδιωτικές μαρτυρίες επιβεβαιώνουν την κάθετη ιεραρχία: από Αρμοστέια Κέρκυρας ως τοπική διοίκηση, οι παρεμβάσεις υλοποιούνταν ως ενιαίος σχεδιασμός⁷⁶.

Στα Κύθηρα, η οργανωμένη αυτή παρέμβαση αποτυπώνεται σε μια σειρά εμβληματικών τεχνικών έργων, η ιστορική τεκμηρίωση των οποίων οφείλει πολλά στο πολυετές ερευνητικό έργο του Γεωργίου Λεοντσίνη (Leontsinis, 1987· Λεοντσίνης 2005· Λεοντσίνης, 2009). Ο Φάρος του Μουδαρίου (1857), ένας από τους ψηλότερους πέτρινους φάρους της ευρύτερης μεσογειακής περιοχής, διατηρεί έως σήμερα τη λειτουργική του χρήση και έχει εδραιωθεί ως διακριτικό σημείο του βόρειου τοπίου. Η Γέφυρα του Καουνίου, που κατασκευάστηκε το 1826 υπό την επίβλεψη του Άγγλου τοποτηρητή Captain John Macphail, με τα δεκατρία τόξα της αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα τεχνικά έργα της βρετανικής εποχής στον ελληνικό χώρο (βλ. Εικ. 5.1) και κορυφαίο παράδειγμα του οδικού δικτύου που υλοποιήθηκε στα Κύθηρα κατά την Προστασία (Leontsinis, 1987). Υπέρ της ενιαίας χωρικής αντίληψης του δικτύου συνηγορεί το αμοιβαίο πεδίο διοπτείας που σώζεται μέχρι σήμερα μεταξύ της γέφυρας και του σχολείου της Μηλαπιδέας (βλ. Εικ. 5.3). Η Harlan (2011, σ. 356 και εικ. 19) επισημαίνει ότι το σχολείο Λειβαδίου (Μηλαπιδέα) βρίσκεται σε λόφο με άμεση οπτική επαφή προς τη γέφυρα του Καουνίου, και εκτιμά ότι η ευθυγράμμιση αυτή— δύο μνημεία κατασκευασμένα με διαφορά ενός έτους υπό την ίδια εποπτεία— πιθανώς δεν ήταν τυχαία.

⁷⁵ Λίγα χρόνια αργότερα, η επίσημη καταγραφή του Δεκεμβρίου 1832 αριθμούσε στα Κύθηρα 194 μαθητές σε πέντε σχολεία (Gekas, 2017), ενώ ήδη το 1830 ο Ύπατος Αρμοστής Adam είχε αναγγείλει το άνοιγμα ογδόντα τριών νέων αλληλοδιδασκτικών σχολείων σε ολόκληρα τα Επτάνησα. Τα μεγέθη αυτά προέρχονται από διαφορετικές πηγές και χρονικές στιγμές και δεν πρέπει να συγχέονται μεταξύ τους ούτε με τα οκτώ κτίρια που εντοπίζονται στην παρούσα έρευνα: αποτυπώνουν στιγμιότυπα ενός δικτύου που μετέβαλλε σύνθεση και μέγεθος καθ' όλη τη διάρκεια της Προστασίας.

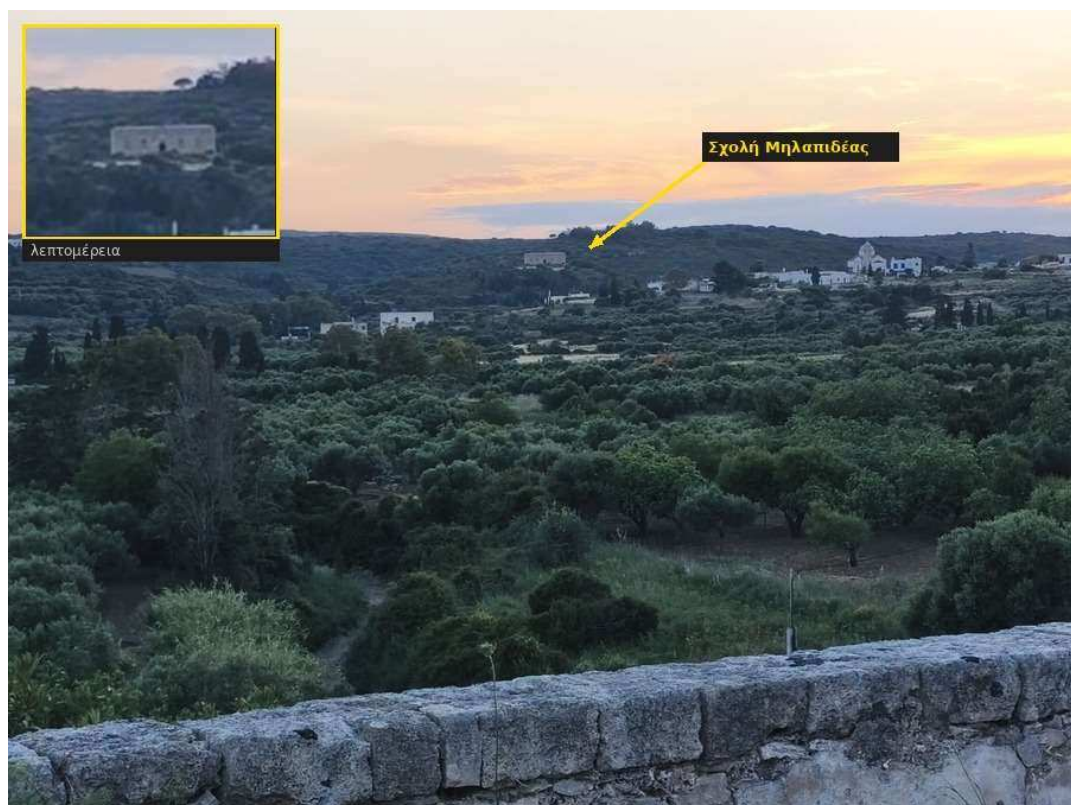
⁷⁶ Marcet (1827): επίσκεψη Αρμοστή Adam + συνεργασία με Macphail— επιβεβαίωση κάθετης ιεραρχίας Κέρκυρα → τοπική διοίκηση (Ανδριτσάκη-Φωτιάδη & Πετρόχειλος, 1982, σσ. 124-125).

Εικόνα 5.1: Καρτ-ποστάλ της Γέφυρας Κατούνι, 1926, εκατό χρόνια μετά την κατασκευή της.
Στο βάθος ο οικισμός Κατούνι. Δημιουργός: Π. Φατσέας. Πηγή: Ίδρυμα Αικατερίνης Λασκαρίδη, Ψηφιακή Συλλογή ΕΛΙΑ, κωδικός CP.CRATTI.228.

Εικόνα 5.2: Άποψη από τη Μηλαπιδέα προς ανατολάς.
Στο βάθος διακρίνεται η Γέφυρα Κατούνιου (1826) με τα τοξωτά ανοίγματά της (πρβλ. Harlan, 2011, σ. 358).
Πηγή: Προσωπικό αρχείο.

Εικόνα 5.3: Άποψη από τη Γέφυρα Κατούνιου (1826) προς τη Σχολή Μηλαπιδέας (1825).

Το κτίριο διακρίνεται μοναχικό στη ράχη του λόφου (πρβλ. Harlan, 2011, σ. 358). Ένθετο: λεπτομέρεια του κτιρίου. Πηγή. Προσωπικό αρχείο.

Η εντοιχισμένη επιγραφή του 1825 αποδίδει την ανέγερση του σχολείου στις «πατρικές φροντίδες» του Υπατου Αρμοστή Λόρδου Φρειδερίκου Άδαμ (Φατσέας, 2008α), της ανώτατης βρετανικής αρχής υπό την εποπτεία της οποίας υλοποιήθηκε το σύνολο του

προγράμματος δημόσιων έργων. Στην πράξη, ωστόσο, την πρωτοβουλία και την εκτέλεση του προγράμματος είχε ο τοποτηρητής (Resident) των Κυθήρων Λοχαγός John Macphail, ο οποίος μετέφερε στο νησί το σύστημα δημόσιων έργων που είχε εφαρμόσει ο Charles Napier στην Κεφαλονιά (Prineas, 2009, σσ. 141-142). Ο ίδιος ο Macphail σχεδίασε και εισηγήθηκε τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία. Ήδη τον Αύγουστο του 1824 κατέθεσε στη Γερουσία αίτημα επιχορήγησης 300 δολαρίων «για την ανέγερση και τον εξοπλισμό» νέων σχολείων στον Μυλοπόταμο, στα Φράτσια, στο Λειβάδι (Μηλαπιδέα) και στα Μητάτα, παράλληλα με τα ήδη λειτουργούντα σχολεία του Ποταμού και του Αγίου Θεοδώρου (Prineas, 2009, σσ. 153-154). Σχολεία και τεχνικά έργα— δρόμοι, γέφυρες, κρήνες— εντάσσονταν στο ίδιο πρόγραμμα: υπό την ίδια διοίκηση⁷⁷, με την ίδια χρηματοδοτική οδό (επιχορηγήσεις της Γερουσίας) και μέσα στο ίδιο χρονικό διάστημα— στοιχείο που πιστοποιεί αρχειακά τον συντονισμένο χαρακτήρα της βρετανικής χωρικής πολιτικής.

Η βρετανική πολιτική φαίνεται να επιδίωκε την αμοιβαία οπτική εγγραφή της εξουσίας στον τόπο. Πέρα από τη σχέση Μηλαπιδέας–Κατούνιου που ήδη σημειώθηκε, η Σχολή του Ποταμού και η ομώνυμη γέφυρα συγκροτούν ενιαίο οπτικό σύνολο και η Κεντρική Σχολή της Χώρας διατηρεί αντίστοιχη σχέση με το λιμάνι του Καψαλίου, τρεις ευθυγραμμίσεις συνολικά που ενισχύουν την υπόθεση μιας συνειδητής οπτικής στρατηγικής της βρετανικής παρέμβασης.

Η αποτύπωση της οπτικής συνεκτικότητας του ζεύγους σχολείου–γέφυρας του Ποταμού διασώζεται σε εξαιρετικά αποκαλυπτική φωτογραφία του Ολλανδού φωτογράφου Jean Bingen από το 1965 (βλ. Εικ. 5.4) πριν την κατασκευή του Γηροκομείου Ποταμού που σήμερα παρεμβάλλεται μεταξύ των δύο μνημείων διαρρηγνύοντας την οπτική τους σύνδεση.

⁷⁷ Από τον Αρμοστή Άδαμ έως τον τοποτηρητή Macphail.

Εικόνα 5.4: Σχολείο Ποταμού (πάνω αριστερά) και γέφυρα Ποταμού (δεξιά).

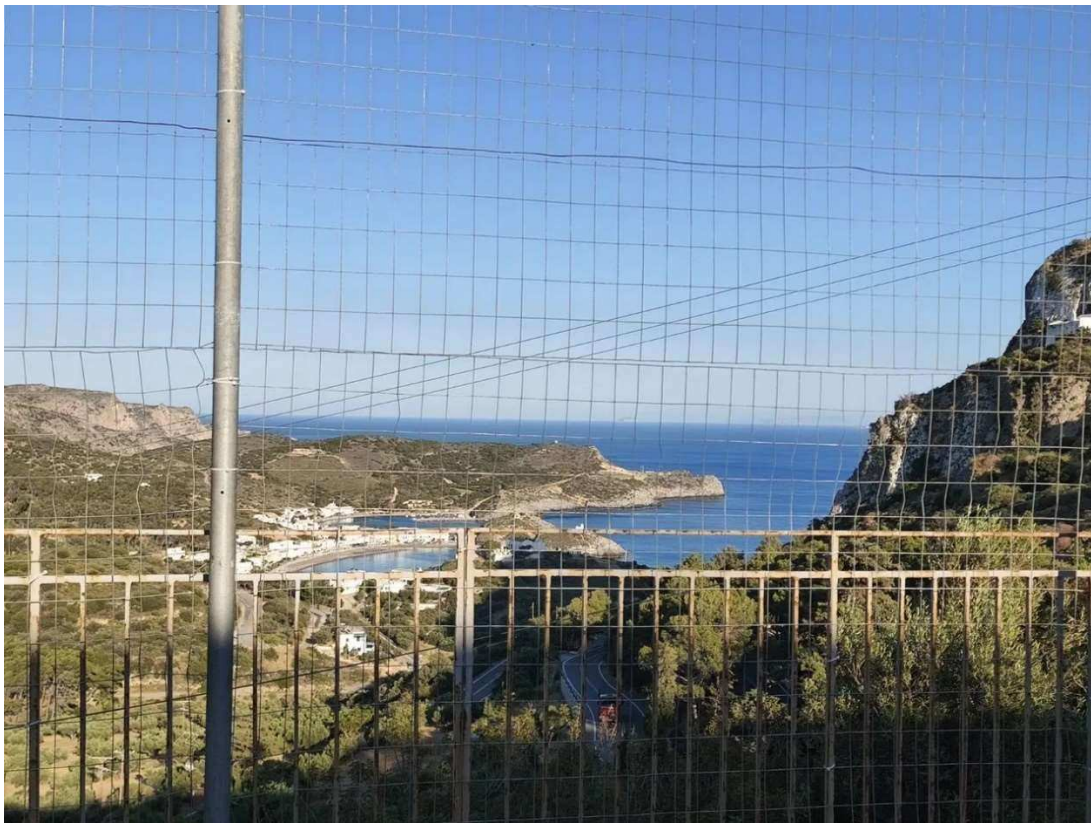
Σε οπτική επαφή στην ίδια πολεοδομική σύνθεση, σε φωτογραφία του 1965 πριν την κατασκευή του Γηροκομείου που σήμερα παρεμβάλλεται μεταξύ τους. Η εικόνα τεκμηριώνει υλικά τον ενιαίο σχεδιασμό της βρετανικής διοίκησης: σχολείο και γέφυρα— δύο διαφορετικές κατηγορίες δημόσιων έργων υπό την ίδια εποπτεία του τοποτηρητή Macrhaill, συγκροτούν συνεκτικό οπτικό σύνολο. Φωτογραφία: Jean Bingen, 1965 (Πηγή: dutchonkythira.com). Επεξεργασία: η συγγραφέας.

Στην περίπτωση της Κεντρικής Σχολής της Χώρας, η αντίστοιχη σχέση με το λιμάνι του Καψαλίου επιβεβαιώνεται από τρία συμπληρωματικά τεκμήρια: τη σύγχρονη φωτογραφία της σχολής, που αναδεικνύει την άμεση επαφή του κτιρίου με τη θάλασσα (βλ. Εικ. 5.5)· την επιτόπια φωτογράφιση από το προαύλιο, που αποτυπώνει τη θέα προς το λιμάνι και τον ομώνυμο φάρο— βρετανικό έργο και αυτός— ενώ αντιστρόφως το σχολείο παραμένει ορατό από τον φάρο και το λιμάνι (Βλ. Εικ. 5.6 και 5.7)· και ένα χαρακτηριστικό του 1888 από τη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, όπου διακρίνονται ταυτόχρονα το κάστρο της Χώρας και η γέφυρα που ένωνε το Καψάλι με την πρωτεύουσα (βλ. Εικ. 5.8). Η θέση δεν φαίνεται τυχαία: το κτίριο αποτελεί, κατά τα φαινόμενα, εξαίρεση στον κανόνα του Lancaster που απέτρεπε την τοποθέτηση της εισόδου σε κεντρικό δρόμο (Harlan, 2011, σ. 354), η επιλογή αυτή φαίνεται να εξυπηρετεί τη μέγιστη ορατότητα. Όπως η Harlan (2011, σ. 356) επισημαίνει λεκτικά τη σχέση σχολής–λιμανιού αλλά δεν την τεκμηριώνει φωτογραφικά, η παρούσα έρευνα την αποτυπώνει, εξ όσων γνωρίζουμε, για πρώτη φορά.

Εικόνα 5.5: Κεντρική Σχολή Χώρας Κυθήρων, σύγχρονη όψη.

Διακρίνεται η άμεση οπτική επαφή του κτιρίου με τη θάλασσα και το λιμάνι του Καψαλίου που βρίσκεται κάτω και δεξιά, εικονογραφώντας την οπτική σχέση εκπαιδευτικού κτιρίου και δικτύου δημόσιων υποδομών της Αγγλοκρατίας Πηγή: Προσωπικό αρχείο.

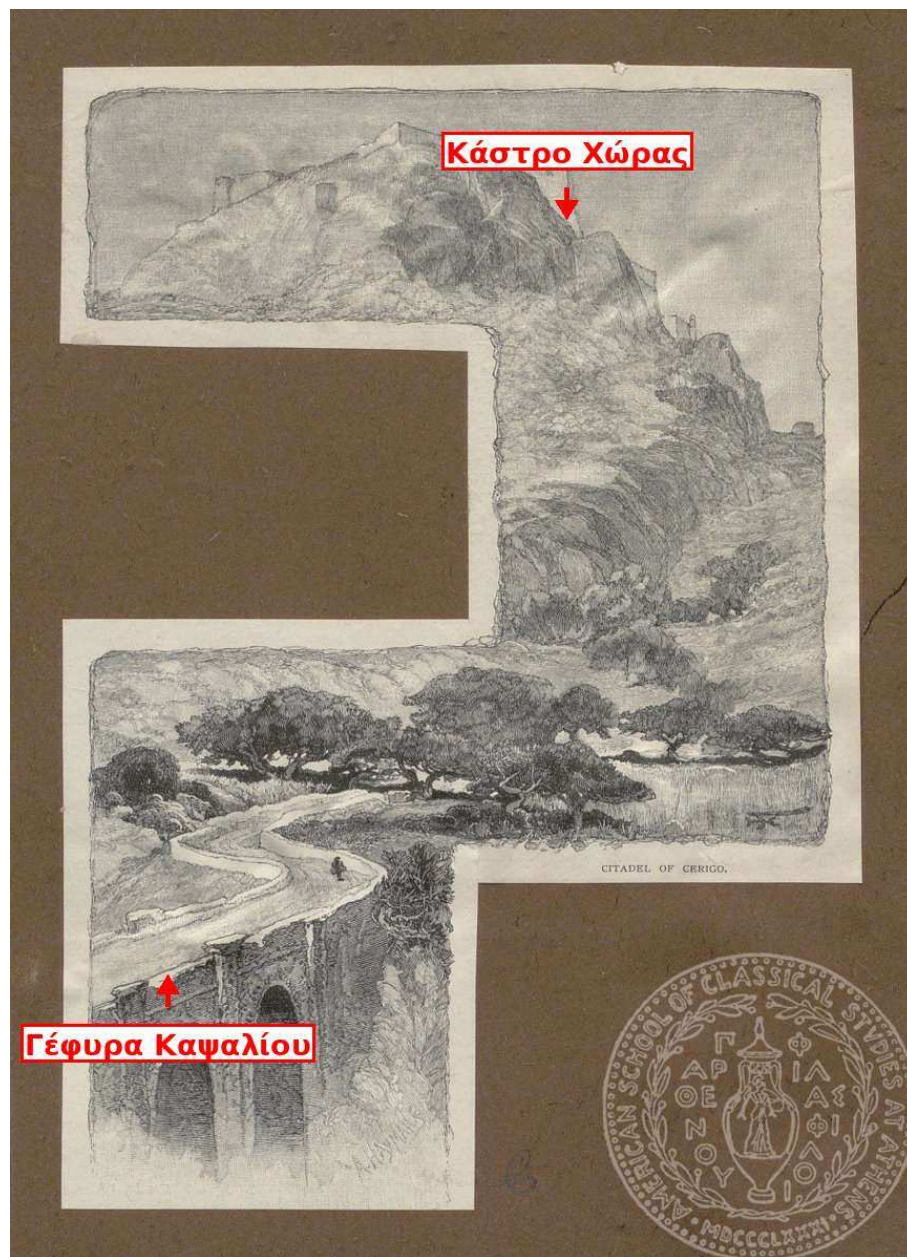
Εικόνα 5.6: Άποψη από το προαύλιο της Κεντρικής Σχολής Χώρας Κυθήρων.

Διακρίνονται ο οικισμός Καψαλίου, το λιμάνι και η θάλασσα. Πηγή: προσωπικό αρχείο.

Εικόνα 5.7: Ο Φάρος Καψαλίου.

Έργο της Αγγλοκρατίας, όπως φαίνεται από το προαύλιο της Κεντρικής Σχολής Χώρας. Πηγή: Προσωπικό αρχείο.

Εικόνα 5.8: «Citadel of Cerigo», χαρακτηριστικό του 1888 από αρχειακό υλικό της Γενναδείου Βιβλιοθήκης

American School of Classical Studies at Athens. Στο επάνω τμήμα διακρίνεται το κάστρο της Χώρας, όπου βρίσκεται η Κεντρική Σχολή, και στο κάτω η βρετανικής κατασκευής γέφυρα που ένωνε το Καψάλι με τη Χώρα — δύο δημόσια έργα της Αγγλοκρατίας σε οπτική συνέχεια. Πηγή: Gennadius Library, American School of Classical Studies at Athens, <https://collections.ascsa.edu.gr/item/gennadius/eb0cdd22-d9d1-4e16-94aa-089940f57dea>.

Εικόνα 5.9: Η δίτοξη γέφυρα του Καψαλίου.

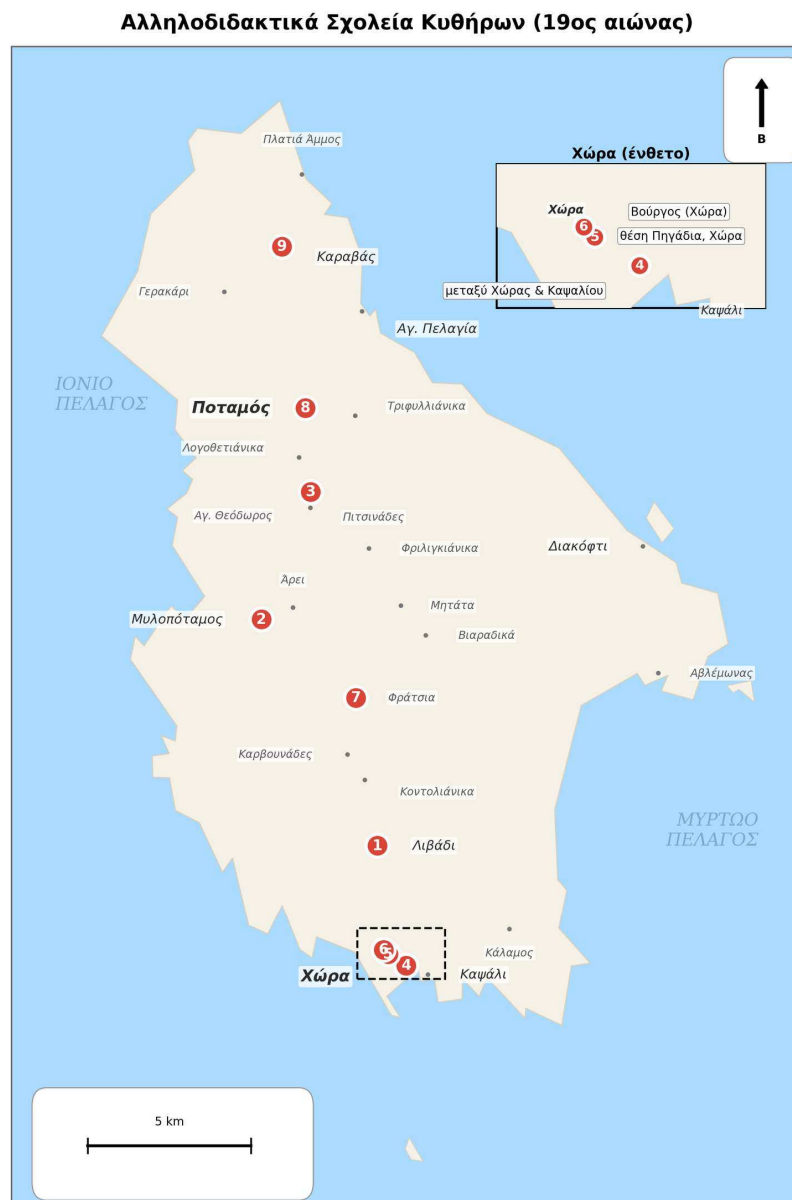
Έργο της Αγγλοκρατίας που αποτέλεσε σημαντική χωρική σύνδεση Καψαλίου–Χώρας. Διακρίνονται οι δύο ημικυκλικές καμάρες με πελεκητούς λιθόλιθους και η συνεκτική λιθοδομή που χαρακτηρίζει τα βρετανικά τεχνικά έργα της περιόδου. Φωτογραφία: Βακαλοπούλου Μ., Δανιήλ Μ., Λαμπρόπουλος Χ., Φασουράκης Η. (επιμ.), 2017, Βιομηχανικά Δελτία Απογραφής (www.vidarchives.gr).

Εικόνα 5.10: Αναμνηστική μαρμάρινη επιγραφή εντοιχισμένη στη γέφυρα του Καψαλίου αφιερωμένη στον Sir Thomas Maitland, πρώτο Υπάτο Αρμοστή του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων.

Η επιγραφή τεκμηριώνει επίσημα τη βρετανική απόδοση του έργου και ενσωματώνει το πολιτικό όνομα του Αρμοστή στη χωρική μνήμη του νησιού, ενισχύοντας τον συμβολικό χαρακτήρα της γέφυρας ως δημόσιου έργου της Αγγλοκρατίας. Φωτογραφία από το άρθρο «Η ύδρευση του Καψαλίου επί Αγγλοκρατίας» της Ε. Χάρου-Κορωνοαίου (2018). Πηγή: Κυθηραϊκά.

Η σύγχρονη οπτική διάρρηξη του συνόλου από τη μεταγενέστερη οικοδόμηση του γηροκομείου συνιστά παράδειγμα της σταδιακής αποδόμησης του ολοκληρωμένου δικτύου που αναπτύχθηκε από τη βρετανική διοίκηση. Η απώλεια αυτή— που δεν είναι αμιγώς φυσική φθορά αλλά συγκεκριμένη διοικητική επιλογή του 20ού αιώνα— ενισχύει τη συζήτηση που αναπτύσσεται στο Κεφ. 6 για την ανάγκη ολιστικής αντιμετώπισης των μνημείων της Αγγλοκρατίας ως ενιαίου συνόλου παρά ως διάσπαρτων μονάδων.

Χάρτης 5.1: Χωροθέτηση των αλληλοδιδασκτικών σχολείων της Αγγλοκρατίας στα Κύθηρα.

Σύνταξη: συγγραφέας. Υπόβαθρο: OpenStreetMap contributors. Πηγές εντοπισμού: Harlan (2011), Φατσέας (2008), Λεοντσίνης (1987· 2009), επιτόπια έρευνα. Διαδραστική εκδοχή με αναλυτικά δελτία ανά σχολείο: συμπληρώνεται με QR code. (βλ. Παρ.Β).

Το εκπαιδευτικό αποτύπωμα της Αγγλοκρατίας στα Κύθηρα διαρθρώνεται στη διπλή στρατηγική που αναλύθηκε στο Κεφ. 3.3: πέντε νέα κτίρια *ex novo* και τρία εντοπισμένα αλληλοδιδασκτικά σε μετασκευές προϋπαρχόντων⁷⁸ (βλ. Χάρτη 5.1). Δύο στοιχεία που δεν έχουν επισημανθεί εκεί αξίζει να προστεθούν εδώ. Πρώτον, από τα σχολεία του αιτήματος του 1824 (βλ. παραπάνω), εκείνο των Μητάτων δεν ανεγέρθηκε ποτέ⁷⁹. Σχολείο στα Μητάτα λειτούργησε από το 1835 και από το 1840 στα Αρωνιάδικα (Harlan, 2011, σ. 344, 363)· για κανένα από τα δύο δεν σώζονται μαρτυρίες, υλικά κατάλοιπα ή γνώση της θέσης, και έτσι η υλική ταυτότητα των σχολείων αυτών, και ιδιαίτερα των Μητάτων παραμένει ανοιχτό ζήτημα. Δεύτερον, ο έπαρχος Gerassimo Ciceli αναφέρει συνολικά δεκατρία αλληλοδιδασκτικά στα πέντε διοικητικά διαμερίσματα (Λεοντσίνης, 2009, σ.21)· μέρος αυτών στεγαζόταν σε ενοικιαζόμενους ή ευκαιριακούς χώρους χωρίς ίδιο υλικό αποτύπωμα, ενώ ένα ακόμη αναφέρεται στα Αντικύθηρα— στοιχεία που, σύμφωνα με την ενότητα 2.2.3, δεν αντιστοιχίζονται ευθέως με τα σωζόμενα κτίρια, καθώς αντανakλούν διαφορετικά επίπεδα τεκμηρίωσης. Το χάσμα αυτό ανάμεσα στις διοικητικές καταγραφές και στα υλικά κατάλοιπα ενισχύει τον επείγοντα χαρακτήρα της έρευνας πεδίου.

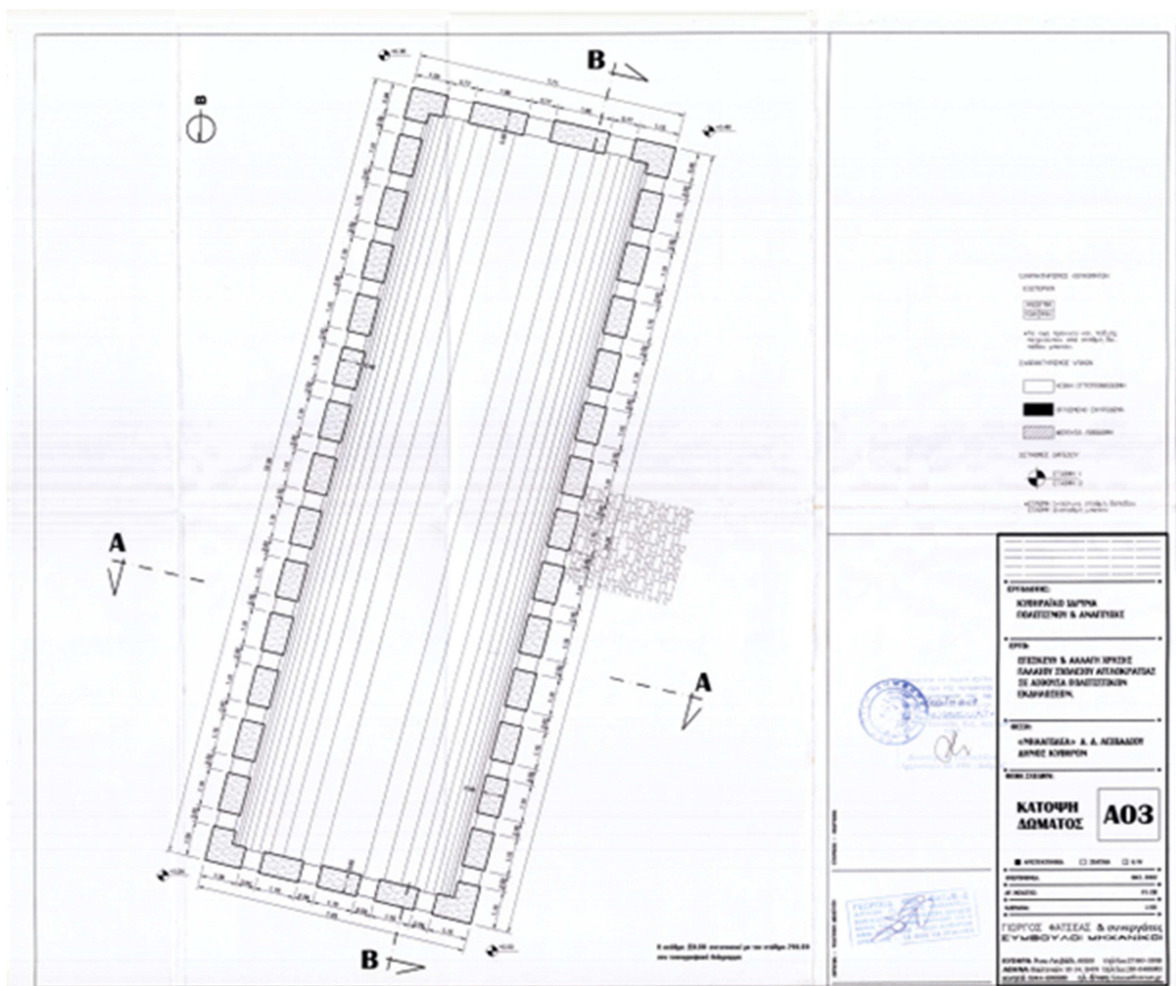
Η μετέπειτα τύχη των πέντε ανεγερθέντων κτιρίων παρουσιάζει αξιοσημείωτη ποικιλία. Η Κεντρική Σχολή της Χώρας διατηρεί αδιάλειπτη εκπαιδευτική χρήση μέχρι σήμερα, αν και διαδοχικές ανακατασκευές έχουν επικαλύψει την αρχική της αρχιτεκτονική. Στα Φράτσια και στον Ποταμό, τα κτίρια λειτούργησαν έως ότου ανεγέρθηκαν δίπλα τους νέα δημοτικά σχολεία στις αρχές του 20ού αιώνα. Σήμερα τα επιζώντα κτίρια έχουν αποκτήσει ριζικά διαφορετικές χρήσεις: το σχολείο του Λειβαδίου (Μηλαπιδέα) χρησιμοποιείται για ανεπίσημη αγροτική αποθήκευση, ενώ το σχολείο των Φρατσίων λειτουργεί ως ταβέρνα.

Η μορφολογική γλώσσα των ανεγερθέντων κτιρίων είναι ιδιαίτερα φορτισμένη. Στη Μηλαπιδέα, το νεογοτθικό λεξιλόγιο των οξυκόρυφων τόξων συνδυάζεται με ένα κλιμακωτό, οχυρωματικού τύπου περιμετρικό στηθαίο που παραπέμπει σε μεσαιωνικό κάστρο και διαφοροποιεί ριζικά το κτίσμα από τις παραδοσιακές νησιώτικες κατασκευές

⁷⁸ Η Σχολή Θηλέων της Χώρας, λ.χ., κατά την Harlan δεν ήταν εξ αρχής κτισμένη ως σχολείο αλλά μετασκευή προϋπάρχοντος οικιστικού κτίσματος— όπως υποδηλώνουν ο σύντομος χρόνος «κατασκευής», το χαμηλό κόστος και οι καταβολές ενοικίου (Harlan, 2011, σ.358).

⁷⁹ Αν και η Γερουσία είχε χορηγήσει 15 λίρες και μέρος των υλικών είχε ήδη αγοραστεί— με υπόλοιπο να παραμένει στο τοπικό ταμείο—, ο ίδιος ο Macphail έκρινε εκ των υστέρων ότι «δεν υπάρχει μεγάλη ανάγκη για σχολείο στα Μητάτα, τώρα που ο δρόμος από τα Φράτσια είναι ανοιχτός προς το χωριό» (Prineas, 2009, σ. 190).

των γύρω οικισμών (Φατσέας, 2008α). Η κάτοψη δώματος του κτιρίου (βλ. Εικ. 5.11) αποτυπώνει χαρακτηριστικά τη ρυθμικότητα και την περιμετρικότητα των επάλλξεων κατά μήκος των μακρών πλευρών— στοιχείο που οπτικά αναδεικνύει τις επιμήκεις αναλογίες και τη μονόχωρη διάταξη του κτίσματος. Η μορφολογική επιλογή εντάσσεται σε αυτό που οι Hobsbawm και Ranger (1983) ονόμασαν «εφευρεθείσα παράδοση»: η αναβίωση μεσαιωνικών μορφών στη βρετανική δημόσια αρχιτεκτονική του 19ου αιώνα δεν αποτελεί συνέχεια μιας πραγματικής γενεαλογίας, αλλά συγκρότηση μιας φαντασιακής συνέχειας που νομιμοποιεί την εξουσία προβάλλοντάς την ως αρχέγονη— στρατηγική που μεταφέρεται στις αποικίες και εκφράζεται με ευκρίνεια στη Μηλαπιδέα.

Εικόνα 5.11: Σχολείο Μηλαπιδέας — Κάτοψη Δώματος

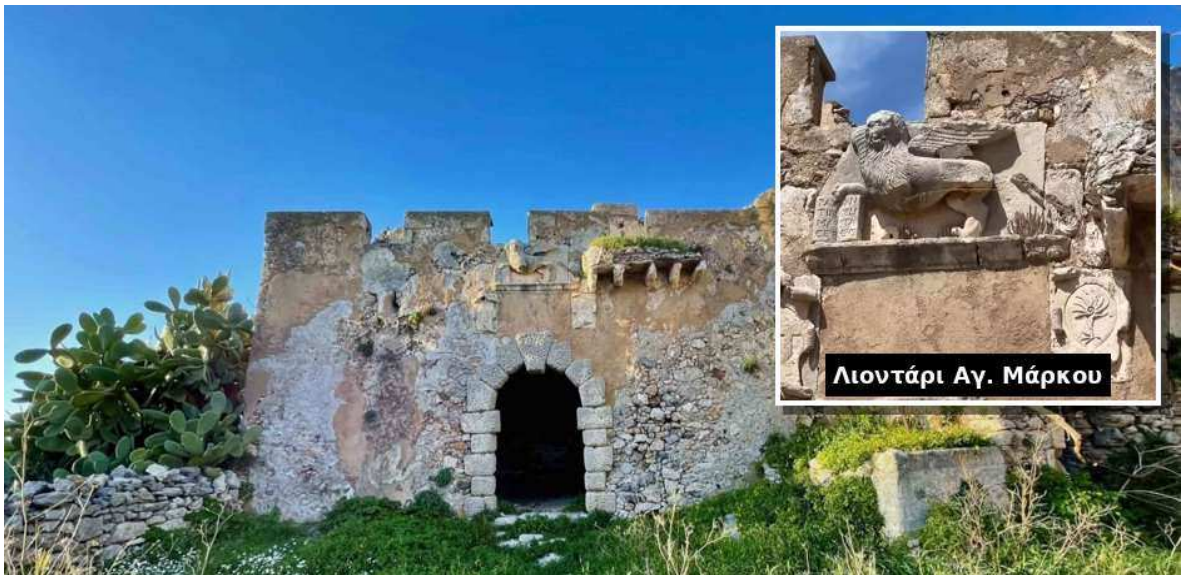
Σχέδιο A03, Αρ. Μελέτης F3-2IX, Κλίμακα 1:50. Από τη μελέτη επισκευής και αλλαγής χρήσης σε αίθουσα πολιτιστικών εκδηλώσεων. Διακρίνεται η περιμετρική, ρυθμική διάταξη των κλιμακωτών επάλλξεων και οι έντονα επιμήκεις αναλογίες της κάτοψης. Πηγή: Κάτοψη δώματος μηχανικού Γ. Φατσέα, 2007 (Φατσέας 2008α).

Η συμβολική στρατηγική που αποτυπώνεται στη Μηλαπιδέα επαναλαμβάνεται με διαφορετική υλικότητα και στον Μυλοπόταμο, όπου η αλληλοδιδασκτική σχολή εγκαθίσταται μπροστά από την είσοδο του παλαιού φρουρίου— που χτίστηκε από τους Ενετούς στις αρχές του 16ου αιώνα, στη δυτική πλευρά των Κυθήρων, για την επιτήρηση του πελάγους και την προστασία των κατοίκων από πειρατικές επιδρομές— και αποκρύπτει εν μέρει τη μνημειακή πύλη που φέρει ανάγλυφο το λιοντάρι του Αγίου Μάρκου (βλ. Εικ. 5.13). Η χωρική σύνθεση είναι σαφώς σκόπιμη: το νέο εκπαιδευτικό μνημείο υποκαθιστά το παλαιότερο, αντίπαλο αυτοκρατορικό μνημείο (Harlan, 2011, σ. 357), αναπαράγοντας τη χωρική του λογική— την κυρίαρχη θέση και τη σύνδεση με τον λειτουργικό πυρήνα του οικισμού— αλλά μεταφέροντας τη συμβολική φόρτιση από την αμυντική λειτουργία στην εκπαίδευση. Παρά την επανεγγραφή αυτή, τα ίχνη του ενετικού και του βρετανικού παρελθόντος παραμένουν ορατά, συγκροτώντας ένα αρχιτεκτονικό παλίμψηστο κατά τον Huysen (2003)— μια λογική διακριτή από τη διαδοχική στρωμάτωση χρήσεων της Μηλαπιδέας που αναλύεται στην ενότητα 5.5.

Εικόνα 5.12: Άποψη του οικισμού Μυλοποτάμου από αέρος.

Το αλληλοδιδασκτικό σχολείο της βρετανικής περιόδου (1825) σε άμεση χωρική γειτνίαση με την πύλη του Κάστρου της Κάτω Χώρας (1566)— υλική αποτύπωση του «παλίμψηστου εξουσιών». Στιγμιότυπο από αεροβιντεοσκόπηση: Thanassis Koustenis, YouTube, 2021 (youtu.be/sUm1Omwy65o). Επεξεργασία (σήμανση κτιρίων): η συγγραφέας.

Εικόνα 5.13: Η πύλη του Κάστρου της Κάτω Χώρας Μυλοποτάμου (1566).

Στο ένθετο, ανάγλυφο του λιονταριού του Αγίου Μάρκου με οικόσημα τοπικών οικογενειών— τεκμήρια της βενετικής εξουσίας. Στιγμιότυπο από αεροβιντεοσκόπηση: Thanassis Koustenis, YouTube, 2021 (youtu.be/sUm1Omwy65o). Επεξεργασία (σήμανση κτιρίων): η συγγραφέας.

Η μετατροπή δημόσιων έργων σε «κληρονομιά» εξαρτάται από θεσμικές επιλογές που η ενότητα 5.4 αναλύει μέσω της Μηλαπιδέας.

5.3 Σχολεία και συλλογική μνήμη: η σημασία των κτιρίων στην τοπική κουλτούρα

Σε αντίθεση με τους φάρους και τις γέφυρες, που ενσωματώνουν τη βρετανική παρουσία σε μια λογική τεχνικής υποδομής, τα σχολεία αφορούν άμεσα την κοινωνική και ιδεολογική σφαίρα: αποτελούν τους θεσμούς όπου η βρετανική διοίκηση παρενέβη στη διαμόρφωση των μελλοντικών υπηκόων-πολιτών και στη μεταβίβαση συγκεκριμένων αξιακών συστημάτων. Η μνήμη που φέρουν είναι ως εκ τούτου πιο φορτισμένη από εκείνη των τεχνικών έργων.

Ακριβώς επειδή τα σχολεία άγγιζαν την κοινωνική και ιδεολογική σφαίρα, ο ρόλος τους υπερέβη τις προθέσεις της εξουσίας που τα ίδρυσε. Όπως παρατηρεί ο Gekas (2017, σ. 290), η σχετικά «αποστασιοποιημένη» (hands-off) στάση της βρετανικής διοίκησης απέναντι στο εκπαιδευτικό σύστημα επέτρεψε στο δημόσιο σχολείο του Ιονίου Κράτους να διαμορφώσει πολλούς από τους φιλελεύθερους και ριζοσπάστες Ιόνιους που αμφισβήτησαν τη βρετανική κυριαρχία τη δεκαετία του 1850. Το σχολείο λειτούργησε

έτσι, άθελα της ίδιας της αποικιακής εξουσίας, ως «φυτώριο πολιτικής συνείδησης» και συλλογικής ταυτότητας— μια χαρακτηριστική απόκλιση ανάμεσα στην πρόθεση του θεσμού και στην πρόσληψή του από την τοπική κοινωνία, που καθιστά τη μνήμη των κτιρίων αυτών ακόμη πιο σύνθετη (Gekas 2017, σ. 290, 308).

Εικόνα 5.14: Π. Α. Βλαντής, σχολή Μυλοποτάμου, 1902.

Δίδυμο κτίριο της Μηλαπιδέας. Διακρίνονται τα τρία οξυκόρυφα τόξα της νεογοτθικής όψης και η συγχρονισμένη στάση των μαθητών— οπτική μαρτυρία της επιβίωσης της αλληλοδιδασκτικής λογικής τριάντα οκτώ χρόνια μετά τη λήξη της Βρετανικής Προστασίας. Πηγή: αναπαραγωγή σε Φατσέα (2008β, σ. 5).

Η φωτογραφία του Βλαντή του 1902, που αποτέλεσε πρωτογενή πηγή για την αρχιτεκτονική ανάλυση του διδύμου κτιρίου του Μυλοποτάμου στην ενότητα 3.4.2, αποκτά εδώ πρόσθετο ερμηνευτικό βάρος: μαρτυρεί ότι το βρετανικής έμπνευσης παιδαγωγικό μοντέλο και το αρχιτεκτονικό του κέλυφος επιβίωσαν της πολιτικής εξουσίας που τα παρήγαγε, ακριβώς επειδή είχαν ενσωματωθεί στην τοπική κοινωνική εμπειρία.

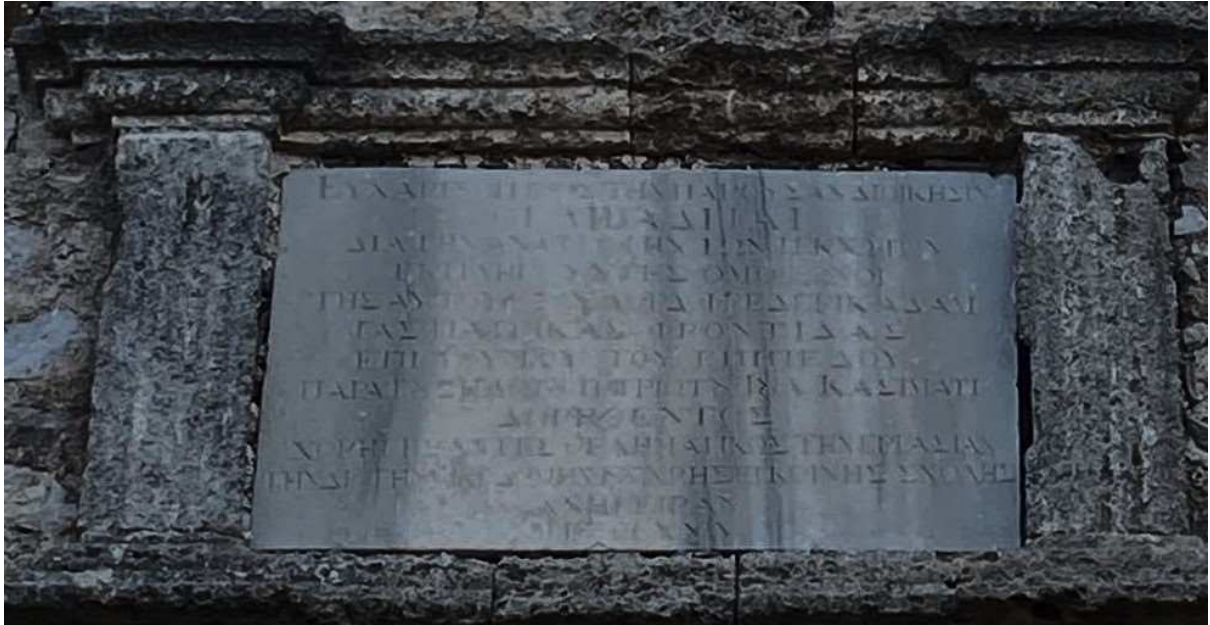
Η ανάλυση του Said (βλ. Κεφ. 2.2.1) αποκτά στα κυθηραϊκά πρόσθετη διάσταση, καθώς η βρετανική Μεσόγειος λειτούργησε ως δοκιμαστικό πεδίο αποικιακής εκπαίδευσης: σε ολόκληρες τις βρετανικές κτήσεις, από τη Μάλτα ως τα Ιόνια, εφαρμόστηκε ενιαίο πρόγραμμα (τα μεγέθη του κυθηραϊκού δικτύου αναλύονται στην ενότητα 5.2). Η μονοδιάστατη ανάγνωση όμως δεν επαρκεί (βλ. Κεφ. 4.1): τα σχολεία αποτέλεσαν «τρίτο χώρο» (Bhabha), όπου το βρετανικό πρότυπο υπέστη τοπική μετάφραση— αρχιτεκτονική

(αποκλίσεις 3:1, χαμηλά παράθυρα) και παιδαγωγική (πρωτόσχολος, ντόπιοι δάσκαλοι, Ορθόδοξοι ιερείς).

Η εμπειρική τεκμηρίωση της Harlan (2011, σσ. 366–367) ενισχύει την ανάγνωση αυτή. Παρά την ξενική προέλευση του παιδαγωγικού μοντέλου, στα αλληλοδιδασκτικά σχολεία της υπαίθρου πολλοί δάσκαλοι ήταν ντόπιοι— και τουλάχιστον δύο υπήρξαν Ορθόδοξοι ιερείς, λεπτομέρεια που υπονομεύει τη σχηματική εικόνα του «βρετανικού/προτεσταντικού» σχολείου που επιβάλλεται σε «ορθόδοξη» κοινότητα. Η δασκάλα του γυναικείου σχολείου ήταν ντόπια Κυθήρια. Παράλληλα λειτουργούσαν στο νησί και άλλα σχολεία διαφορετικού τύπου, όπως το Βιτζαμάνειο Ελληνικό Σχολείο, που ιδρύθηκε μέσω κληροδοτήματος ενός Ορθόδοξου ιερέα και δεν ακολούθησε το βρετανικό μοντέλο (Harlan, 2011, σ. 334). Η αλληλοδιδασκτική δεν εγκαθιδρύθηκε επομένως σε εκπαιδευτικό κενό, αλλά διαπραγματεύτηκε τη θέση της μέσα σε ένα ήδη πολυφωνικό σχολικό τοπίο.

Η ζωντανή προφορική μνήμη συμπληρώνει την εικόνα. Στις μαρτυρίες Σ.33 (Δρυμώνας) και Σ.39 (Καρβουνάδες) που αναλύθηκαν διεξοδικά στο Κεφ. 4.2— η πρώτη για τον παππού-πρωτόσχολο της Μηλαπιδέας, η δεύτερη για τον Μανώλη που αναπλήρωσε τον άρρωστο δάσκαλο— αποτυπώνεται ένα κοινό εύρημα: ο «τρίτος χώρος» δεν είναι θεωρητική κατασκευή αλλά η ίδια η κοινωνική εμπειρία που αναπαράγεται από τους απογόνους των μαθητών.

Κατά de Certeau (1984, σ. 119), οι μαρτυρίες λειτουργούν ως «tour» (αφήγηση του χρήστη του χώρου) έναντι των «maps» (αρχιτεκτονικές μελέτες/φωτογραφικές τεκμηριώσεις)— διάκριση που αναδεικνύει τη συμπληρωματικότητα προφορικής μνήμης και υλικής τεκμηρίωσης.

Εικόνα 5.15: Σχολείο Μηλαπιδέας — λεπτομέρεια εισόδου.

Διακρίνεται η εντοιχισμένη μαρμαρίνη πλάκα του 1825 πάνω από το οξυκόρυφο νεογοτθικό τόξο και ανάγλυφο σύμβολο στο κλειδί του τόξου. Φωτογραφία και επεξεργασία: η συγγραφέας.

Η εντοιχισμένη πλάκα του 1825⁸⁰ συμπυκνώνει σε λίγες γραμμές την πολλαπλότητα των φωνών της αποικιακής συνάντησης (βλ. Εικ. 5.15): ευγνωμοσύνη προς τον Λόρδο Φρειδερίκο Άδαμ, ρητή έμφαση στη «θεληματικότητα», της εθελοντικής εργασίας 47 χωρικών από την περιοχή του Κεραμουτού, και αναφορά στον δωρητή της γης Ιούλιο

⁸⁰ «Ευχάριστοι προς την παρούσαν διοίκειν οι Λιβαδίται δια την ανατροφήν των τέκνων των, εκτελούντες ομόφωνοι της Αυτού Εξοχότητος Λόρδου Φρειδερίκου Άδαμ τας πατρικάς φροντίδας επί τούτου του επιπέδου παρά του ζηλωτού πατριώτου Ιουλίου Κασιμάτη δωρηθέντος, χορηγήσαντες θεληματικώς την εργασίαν, τήνδε την οικοδομήν εν χρήσει κοινής σχολής ανήγειραν MDCCCXXV».

Κασιμάτη, ο οποίος δεν ήταν απλώς «ζηλωτής πατριώτης», ήταν Διευθυντής Αστυνομίας επί Αγγλοκρατίας και ταυτόχρονα πεθερός του ριζοσπάστη Τζώρτζη Μόρμωρη (κατάλογος 1825, ΤΑΚ· Φατσέας, 2008α, σ. 7). Αυτή η διπλή ένταξη, εντός του βρετανικού διοικητικού μηχανισμού και συγγενικά συνδεδεμένη με το αναδυόμενο αντισύστημα, εικονογραφεί ακριβώς το «υβριδικό υποκείμενο» που θεωρητικοποιεί ο Bhabha. Αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα του «Signs Taken for Wonders» (Bhabha, 1994, σσ. 102–122), η αναγνώριση της βρετανικής εξουσίας δεν διατυπώνεται από την ίδια τη διοίκηση ούτε στα αγγλικά, αλλά από την ίδια την κοινότητα— σε λόγια ελληνικά με ορθόδοξους τόνους, πάνω σε αναθηματική πλάκα που ακολουθεί τη βυζαντινή παράδοση των κτητορικών επιγραφών. Οι Λειβαδίτες δεν καταγράφουν μια εντολή· δηλώνουν ότι ανήγειραν το σχολείο «θεληματικώς», ευχαριστώντας τη διοίκηση. Έτσι η αποικιακή σχέση, περνώντας στον τοπικό χώρο, παύει να είναι αμιγώς βρετανική, γίνεται υβριδικό σημείο που οι ίδιοι οι κάτοικοι συνδιαμορφώνουν, αναδιατάσσοντας σιωπηλά τους όρους της εξουσίας.

Η ερμηνευτική δυναμική της επιγραφής αναδεικνύεται ιδιαίτερα μέσα από την αντιπαραβολή της με την αντίστοιχη πλάκα του αλληλοδιδασκτικού σχολείου Μυλοποτάμου (1825): «*Αισθητικοί των ωφελίμων της ανατροφής εμψυχωθέντες από πατριωτισμόν οι Μυλοποταμίται μόλα των τα δυνατά και κόπους ανύψωσαν ταύτην την σχολήν εις αφιέρωσιν των μεταγενεστέρων, 1825*» (Λεοντσίνης, 2009, σ. 28). Η αντίθεση είναι εύγλωττη, η Μηλαπιδέα δομεί αφήγηση τριμερή— ευγνωμοσύνη στον Λόρδο Φρειδερίκο Άδαμ, αναφορά στον δωρητή Κασιμάτη, «θεληματική» εργασία, ενώ ο Μυλοπόταμος δεν αναφέρει καθόλου τη βρετανική διοίκηση: οι «Μυλοποταμίται» εμψυχωμένοι από «πατριωτισμόν» ανεγείρουν το σχολείο αποκλειστικά «εις αφιέρωσιν των μεταγενεστέρων». Η αντίστοιχη πράξη ανέγερσης αποτυπώνεται σε διαφορετική αφήγηση ανάλογα με το ποια κοινότητα την εξιστορεί, τεκμήριο ότι η οικειοποίηση ήταν τοπικά διαφοροποιημένη και όχι ομοιόμορφη.

5.4 Προστασία και ανάδειξη της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς μέσα από την πολιτιστική μνήμη

Η αναγνώριση των σχολείων της Αγγλοκρατίας ως φορέων συλλογικής μνήμης δεν εξαντλείται στο θεωρητικό επίπεδο αλλά μεταφράζεται αναπόφευκτα σε ζητήματα

θεσμικής προστασίας, διαχείρισης και ανάδειξης. Η μετάβαση αυτή— από τη μνήμη ως κοινωνική διαδικασία στη μνήμη ως αντικείμενο πολιτικής— προσδιορίζει ποια στρώματα της κληρονομιάς θα ενισχυθούν, ποια θα αποσιωπηθούν και ποια θα παραμείνουν ορατά μόνο στην προφορική παράδοση.

Ο κλάδος των Heritage Studies (Tunbridge & Ashworth, 1996· Smith, 2006· Macdonald, 2009) έχει δείξει ότι ο ορισμός του τι «μετράει» ως κληρονομιά δεν είναι ουδέτερος. Η Laurajane Smith (2006, σ. 11) ονομάζει Θεσμικά Εξουσιοδοτημένο Λόγο για την Κληρονομιά (Authorized Heritage Discourse, ΘΕΛ) τον κυρίαρχο λόγο των ειδικών που κρίνει ποια κατάλοιπα αξίζουν αναγνώριση— έναν λόγο που λειτουργεί εκλεκτικά, και γι' αυτό αφήνει συστηματικά εκτός τις υβριδικές, αποικιακές αρχιτεκτονικές της «δύσκολης κληρονομιάς».

Η θεσμική αναγνώριση κληρονομιάς ξένης ή κατακτητικής προέλευσης δεν είναι, ωστόσο, άνευ προηγουμένου στην ελληνική πρακτική. Ήδη από το 1970 ο Χ. Μπούρας υποστήριζε ότι τα βενετσιάνικα μνημεία— ξένης έμπνευσης, αλλά δημιουργημένα κυρίως από Έλληνες τεχνίτες και στενά συνδεδεμένα με την ελληνική ιστορία— αποτελούν «κρίκο» ανάμεσα στην ελληνική και την ευρωπαϊκή αρχιτεκτονική, αξιώνοντας την προστασία τους (Μπούρας, 1970, σ. 78). Ακόμη πιο εύγλωττη είναι η μεταστροφή στην αποτίμηση της οθωμανικής φάσης στο Ρέθυμνο, όπου σήμερα αποκαθίστανται τα τζαμιά που ο Πικιώνης το 1966 αντιμετώπιζε ως «σύμβολα ταπείνωσης» (Λουκάκη, 2008/2016).

Η αναγνώριση όμως παραμένει επιλεκτική: ο αρμόδιος φορέας προκρίνει αξίες που εξυμνούν το «ένδοξο» εθνικό παρελθόν, με αποτέλεσμα ακόμη και προστατευόμενα κτίρια δύσκολης κληρονομιάς να αναγνωρίζονται για την αρχιτεκτονική ή εθνική τους αξία και όχι για το ίδιο το τραύμα που φέρουν (Pantzou, 2015b, σ. 241)⁸¹. Ο όρος δεν περιορίζεται στην αποικιακή εμπειρία: η «δύσκολη» κληρονομιά καλύπτει κάθε κατάλοιπο που αντιστέκεται στην ένταξη σε εθνικές αφηγήσεις, από τόπους τραυματικής μνήμης έως «αλλότρια» μνημεία (Meskell, 2002 · Pantzou, 2011). Τα αλληλοδιδασκτικά της Αγγλοκρατίας ανήκουν ακριβώς σε αυτή την κατηγορία, με μια όμως ιδιαιτερότητα: η «δυσκολία» τους δεν είναι τραυματικής φύσης, αλλά πηγάζει από την ίδια τους την

⁸¹ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της φυλακής της Αίγινας, τόπου πολιτικού εγκλεισμού: από το συγκρότημα κηρύχθηκαν ως μνημεία μόνο το κύριο κτίριο και ένα εκκλησάκι, ως αρχιτεκτονικό δείγμα της εποχής συγκρότησης του ελληνικού κράτους— δηλαδή για αξία άσχετη με τον ίδιο τον εγκλεισμό (Pantzou, 2015b, σ. 241).

προέλευση. Ως κτίσματα της βρετανικής διοίκησης, μένουν εξ ορισμού έξω από τον κανόνα της κλασικής και βυζαντινής συνέχειας γύρω από τον οποίο οργανώνεται η εθνική αξιολόγηση των μνημείων (πρβλ. Χαμηλάκης, 2012, σσ. 44–46, 51–52). Η μετάβαση μιας «δύσκολης» κληρονομιάς από την απόρριψη στη θεσμική φροντίδα είναι, επομένως, εφικτή στο ελληνικό πλαίσιο— αρκεί η αναγνώριση να αποδίδεται στα ίδια τα κτίρια για αυτό που πραγματικά είναι, και όχι μόνο για όσα τα συνδέουν με το εθνικό αφήγημα.

Η περίπτωση της Μηλαπιδέας προσφέρει αποκαλυπτικό υλικό εφαρμογής. Το κτίριο υπάγεται στη δικαιοδοσία της 1ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (νυν Εφορείας Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων), θεσμική επιλογή που από μόνη της περιέχει ερμηνευτική στάση. Η ταξινόμηση της Μηλαπιδέας υπό τη Βυζαντινή Εφορεία είναι νομικά ορθή βάσει του Ν. 3028/2002, ο οποίος ορίζει ως «αρχαία» όλα τα ακίνητα μνημεία έως το 1830 (άρθρο 2), εντάσσοντας έτσι το κτίσμα του 1825 στην ίδια κατηγορία με τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία. Ωστόσο, σε πρακτικό επίπεδο, μια Εφορεία επιφορτισμένη με την πλούσια βυζαντινή κληρονομιά ενός νησιού όπως τα Κύθηρα έχει αναπόφευκτα διαφορετικές προτεραιότητες από ένα αποικιακό εκπαιδευτικό κτίριο του 19ου αιώνα. Η διαφορετική αυτή μεταχείριση είναι δομική και όχι τυχαία: το σύγχρονο παρελθόν στην Ελλάδα υπάγεται στην αρμοδιότητα ιστορικών τέχνης, αρχιτεκτόνων και πολιτικών μηχανικών, κατά τη διάρθρωση του ίδιου του Υπουργείου Πολιτισμού (Pantzou, 2011, σ. 202). Έτσι η «ανάδειξη» της νεότερης κληρονομιάς ταυτίζεται θεσμικά με την αρχιτεκτονική αποκατάσταση παρά με την ένταξή της στη ζωντανή μνήμη. Το αδιέξοδο, ωστόσο, είναι βαθύτερο: η υπηρεσία της οποίας τα κριτήρια θα ταίριαζαν στο κτίριο— η Διεύθυνση Προστασίας και Αναστήλωσης Νεωτέρων και Σύγχρονων Μνημείων (ΔΠΑΝΣΜ)— αποκλείεται ρητά, αφού η αρμοδιότητά της εκτείνεται μόνο σε μνημεία μεταγενέστερα του 1830 (ΠΔ 4/2018, άρθρο 42 (ΦΕΚ 7/Α/22/22.1.2018). Ν. 3028/2002, άρθρο 6), παρότι τα κριτήρια κοινωνικής, ιστορικής και εθνολογικής σημασίας των αλληλοδιδασκτικών θα ταίριαζαν ακριβώς εκεί. Έτσι το σχολείο υπάγεται νομικά σε φορέα προσανατολισμένο σε άλλου τύπου μνημεία, ενώ ο φορέας που θα ανταποκρινόταν στη δική του σημασία το αφήνει εκτός— μια κληρονομιά «εκτός κατηγορίας» όχι επειδή μένει απροστάτευτη, αλλά επειδή κανένα θεσμικό πλαίσιο δεν είναι προσανατολισμένο στην ιδιαίτερη φύση της, με το όριο του 1830 να παγιώνει αυτή την εκτροπή.

Το 2008, σε σύμπραξη της Νομαρχίας Πειραιώς με το Κυθηραϊκό Ίδρυμα Πολιτισμού και Ανάπτυξης (Κ.Ι.Π.Α.), εκπονήθηκε εμπεριστατωμένη μελέτη επισκευής και αλλαγής χρήσης του σχολείου της Μηλαπιδέας, σε αίθουσα πολιτιστικών εκδηλώσεων, με ρητά διατυπωμένες αρχές αναστρεψιμότητας, διατήρησης του αυθεντικού υλικού και ελάχιστης χρήσης νέων υλικών (Φατσέας, 2008α). Η ίδια η μελέτη συνιστά κατεξοχήν παράδειγμα κειμένου ΘΕΛ: συγκροτεί λεπτομερώς τι θα διατηρηθεί, τι θα αποκαλυφθεί, τι θα συμπληρωθεί επί τη βάσει της σωζόμενης φωτογραφίας του 1902 του διδύμου σχολείου του Μυλοποτάμου (βλ. Εικ. 5.14), και πώς το κτίριο θα νοηματοδοτηθεί εκ νέου για το μέλλον. Η φωτογραφία λειτουργεί έτσι ως αντικείμενο «μετα-μνήμης» (Hirsch, 2012), μεσολαβώντας τη σχέση του παρόντος με ένα παρελθόν που κανείς πια δεν θυμάται άμεσα.

Η κριτική αυτή στον ΘΕΛ— ότι, προτάσσοντας τη μνημειακότητα και τη «δομική ακεραιότητα», περιθωριοποιεί συστηματικά την κοινωνική διάσταση της κληρονομιάς δεν αφορά μόνο την κυθηραϊκή περίπτωση· είναι δομικό χαρακτηριστικό των πρακτικών προστασίας διεθνώς. Μέτρο σύγκρισης προσφέρει η περίπτωση των ΗΠΑ, όπου μόλις το 5% των χαρακτηρισμένων μνημείων αφορά τη γυναικεία ιστορία και ακόμα μικρότερο ποσοστό την ιστορία μειονοτήτων (Hayden, 1995, σσ. 53–54), αναλογίες που αποκαλύπτουν πώς η «ιστορική και δομική ακεραιότητα» έχει συστηματικά υπερτερήσει της «κοινωνικής ιστορίας»⁸².

Η εμπειρική κατάσταση των κτιρίων, όπως καταγράφεται στα δεδομένα του ερωτηματολογίου (βλ. 4.2), επιβεβαιώνει την άνιση κατανομή της θεσμικής μέριμνας. Το αλληλοδιδασκτικό σχολείο του Ποταμού βρίσκεται σε διαδικασία αποκατάστασης μέσω χρηματοδότησης LEADER και προβλέπεται να μετατραπεί σε «Κέντρο Πολιτισμού, Γραμμάτων και Τεχνών» του Δήμου Κυθήρων· το σχολείο του Αγίου Θεοδώρου παραμένει αναξιοποίητο, παρά τη σχετικά καλή διατήρηση του κελύφους και την άμεση γειτνίασή του με τον λειτουργικό ναό· το σχολείο των Φρατσίων (σε ιδιωτική χρήση ως

⁸² Το φαινόμενο παραμένει ενεργό πέρα από τα Κύθηρα: το Γυμνάσιο–Λύκειο Λαγκαδά (Β. Γιαννάκης & Δ. Φατούρος, 1966), δείγμα του ελληνικού μοντερνισμού, κινδυνεύει με κατεδάφιση από τον Δήμο με πρόσχημα τη στατική ανεπάρκεια, παρά τα αιτήματα χαρακτηρισμού του ως νεότερου μνημείου· μέχρι τη συγγραφή του παρόντος (Ιούνιος 2026) δεν είχε εκδοθεί απόφαση των αρμόδιων φορέων. Μολονότι μεταγενέστερο του 1830 και άρα κανονικά υπαγόμενο στις υπηρεσίες νεότερων μνημείων, το κτίριο παραμένει ευάλωτο επειδή η μοντερνιστική του μορφή δεν αναγνωρίζεται εύκολα ως μνημειακή αξία— «λιγότερο κατανοητό σε μια απαίδευτη θέαση», κατά τον Καλογήρου (2026). Η ορθή θεσμική υπαγωγή, δηλαδή, δεν εξασφαλίζει από μόνη της προτεραιότητα προστασίας.

ταβέρνα, βλ. 5.2) παραμένει εκτός θεσμικής μέριμνας, έχοντας περιέλθει σε ιδιώτες μέσω ανταλλαγής οικοπέδου που είχε γίνει στις αρχές του 20ού αιώνα για την ανέγερση του νεότερου δημοτικού· το σχολείο της Μηλαπιδέας έχει παραχωρηθεί από την Εγχώριο Περιουσία στο Κ.Ι.Π.Α. για ανακαίνιση και αξιοποίηση, αν και στην πράξη εξακολουθεί να παραμένει σε εγκατάλειψη (βλ. 5.2). Από τις ίδιες απαντήσεις προέκυψε ότι το 2021 ο Δήμος Κυθήρων κατέθεσε σχετική πρόταση στο Πρόγραμμα «Αντώνης Τρίτσης», η οποία προκρίθηκε αλλά δεν χρηματοδοτήθηκε λόγω εξάντλησης των διαθέσιμων κονδυλίων. Η αντίθεση είναι εύγλωττη: η αποκατάσταση του Ποταμού— με ομόφωνη γνωμοδότηση του ΚΑΣ, έγκριση της Διεύθυνσης Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και χρηματοδότηση μέσω LEADER (Ραφαηλάκη, 2020, σ. 18)— αποδεικνύει ότι η ένταξη ενός αλληλοδιδασκτικού σε καθεστώς ενεργού προστασίας είναι εφικτή ακόμη και υπό τη βυζαντινή αρμοδιότητα. Το εμπόδιο για τη Μηλαπιδέα δεν είναι, επομένως, μια νομική αδυναμία προστασίας, αλλά η χαμηλή θεσμική προτεραιότητα που συνεπάγεται η υπαγωγή της σε φορέα διαφορετικού προσανατολισμού— προτεραιότητα που, τελικά, μεταφράζεται σε άνιση κατανομή χρηματοδότησης⁸³.

Παρόμοιες στρατηγικές εμφανίζονται διεθνώς σε ανάλογα σχολικά κτίρια. Το McCauley School της Αλμπέρτα είναι ένα σχολείο που μέσω της προσεκτικής αποκατάστασης από τον αρχιτέκτονα Niels Gerbitz «θυμάται το παρελθόν του και γιορτάζει την κληρονομιά του» μέσω της διατήρησης πρωτότυπων στοιχείων (πλακάκια, σκάλες, παλιές φωτογραφίες) δίπλα σε νέες προσθήκες (Burke & Grosvenor, 2008, σ. 156). Η μετατροπή σε λειτουργικό χώρο της κοινότητας έγινε χωρίς διαγραφή των στρωμάτων ιστορικής χρήσης. Το παράδειγμα αυτό προσφέρει χρήσιμο προηγούμενο για το έργο που σχεδιάζεται στη Μηλαπιδέα.

Σε διεθνές επίπεδο, η σύγχρονη πρακτική κινείται προς πιο συμμετοχικά μοντέλα διαχείρισης. Ο Χάρτης της Burra (Australia ICOMOS, 2013) εισάγει την έννοια της «πολιτισμικής σημασίας» ισότιμα με τη μνημειακή αξία, ενώ η Σύμβαση Faro του Συμβουλίου της Ευρώπης (Council of Europe, 2005) αναγνωρίζει ρητά το δικαίωμα των

⁸³ Ενδέχεται να συμβάλλει και ένας μορφολογικός παράγοντας: το σχολείο του Ποταμού φέρει συμμετρική, νεοκλασικίζουσα πρόσοψη (βλ. Εικ. 3.22), πιο «οικεία» προς το αποδεκτό αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο του ελληνικού κράτους απ' ό,τι το λιτότερο, χρηστικό κτίσμα της Μηλαπιδέας. Στον βαθμό που ο ΘΕΛ ευνοεί ό,τι αναγνωρίζεται ως «εθνικά οικείο», η ίδια η μορφή ενδέχεται να λειτουργεί ως πρόσθετος παράγοντας επιλεκτικότητας.

«κοινοτήτων κληρονομιάς» να συμμετέχουν στον προσδιορισμό και τη διαχείριση των πολιτιστικών αγαθών που τις αφορούν. Στην κατεύθυνση αυτή κινείται και η συμβολή της παρούσας έρευνας. Ο διαδραστικός χάρτης που αναπτύχθηκε στο πλαίσιο της εργασίας (βλ. Χάρτη 5.1), ο οποίος συγκεντρώνει σε ενιαίο δημόσιο ψηφιακό δελτίο τα οκτώ εντοπισμένα αλληλοδιδασκτικά κτίρια με αρχειακό και φωτογραφικό υλικό, αποτελεί ακριβώς το είδος ανοικτής πλατφόρμας που το πνεύμα της Σύμβασης Faro επιδιώκει να ενθαρρύνει— μια συμμετοχική πύλη πρόσβασης σε υλικό μέχρι σήμερα διασκορπισμένο σε αρχεία και επιστημονικές δημοσιεύσεις.

Η ίδια η λογική του δικτύου, αντί της μεμονωμένης μνημείωσης, βρίσκει θεωρητικό υπόβαθρο στη Hayden (1995, σ. 78), η οποία υποστηρίζει ότι «δίκτυα συναφών τόπων, οργανωμένα θεματικά, αξιοποιούν τις δυνατότητες μιας πληρέστερης πρόσβασης σε αστικά ακροατήρια με πιο σύνθετες ιστορίες», αρχή που εφαρμόζεται παραδειγματικά στο Black Heritage Trail της Βοστώνης και αναπτύσσεται αναλυτικά στο 6.2.

Μένει ωστόσο ένα κρίσιμο ζήτημα: πώς ερμηνεύεται μια κληρονομιά που δεν είναι ούτε εθνικά «δική μας» ούτε αμιγώς ξένη. Μια χρήσιμη διέξοδο προσφέρει η διάκριση του Harrison (2013) ανάμεσα σε «επίσημη» (official) και «ανεπίσημη» (unofficial) κληρονομιά: στην πρώτη ανήκουν όσα ο θεσμικός μηχανισμός αναγνωρίζει και καταγράφει, στη δεύτερη όσα επιβιώνουν στη συλλογική μνήμη και πρακτική χωρίς θεσμική κατοχύρωση (πβ. Pantzou, 2015a, σ. 23· Crooke, 2007). Τα αλληλοδιδασκτικά της Μηλαπιδέας κινούνται ακριβώς σε αυτό το ενδιάμεσο: τυπικά «επίσημα», αφού υπάγονται σε Εφορεία, ουσιαστικά «ανεπίσημα» ως προς τη ζωντανή τους αναγνώριση. Το δείχνει ο ίδιος ο χώρος του Αγίου Μηνά (βλ. Παράρτημα Α.4), όπου το σχολείο γειτνιάζε με αγγλικανικό κοιμητήριο Βρετανών στρατιωτών (1811–1860): ενώ τα αντίστοιχα νεκροταφεία σε Ζάκυνθο και Κέρκυρα προστατεύονται νομοθετικά, εδώ οι ταφόπλακες απομακρύνθηκαν ως μουσειακά αντικείμενα και ναός και σχολείο αφέθηκαν να ερειπωθούν (Tzortzopoulou-Gregory, 2009, σσ. 541, 562)— πρόκειται, μάλιστα, για σχολείο του ίδιου δικτύου που μελετάται εδώ. Είναι ακριβώς αυτοί οι παράγοντες πολυσημίας που εξετάζονται στην επόμενη ενότητα.

5.5 Παράγοντες που επηρεάζουν την κατανόηση και την ερμηνεία της κληρονομιάς

Η ανάλυση που προηγήθηκε ανέδειξε ότι η αρχιτεκτονική κληρονομιά της Αγγλοκρατίας στα Κύθηρα δεν επιδέχεται απλές αναγνώσεις. Στην παρούσα καταληκτική ενότητα, οι παράγοντες που επηρεάζουν την ερμηνεία της αναπτύσσονται υπό το πρίσμα της έννοιας της «δύσκολης κληρονομιάς» (Macdonald, 2009) και της συγγενούς έννοιας της «παράφωνης κληρονομιάς» (Tunbridge & Ashworth, 1996): εκείνης δηλαδή που δεν εντάσσεται ομαλά στις κυρίαρχες εθνικές, τοπικές ή κοινοτικές αφηγήσεις και προκαλεί αμηχανία ή ανταγωνιστικές ερμηνείες. Η ίδια η υποκειμενικότητα της συλλογικής μνήμης εξηγεί, εξάλλου, γιατί η κληρονομιά αυτή επιδέχεται αντικρουόμενες αναγνώσεις: κατά τον Halbwachs (1950), κάθε ομάδα ανακαλεί το παρελθόν μέσα από το δικό της «κοινωνικό πλαίσιο», και έτσι οι ντόπιοι, οι ιστορικοί και οι επισκέπτες προσδίδουν διαφορετικό νόημα στο ίδιο κτίσμα. Τέσσερις αλληλένδετοι παράγοντες προσδιορίζουν τη σύγχρονη ερμηνευτική τους τύχη.

Πρώτος, η αποικιακή προέλευση σε ένταση με την εθνική αφήγηση. Η αμηχανία απέναντι σε μια κληρονομιά που παραπέμπει σε σχέση εξάρτησης οδηγεί συχνά σε εξωραϊσμό—έμφαση στις «προοδευτικές» πλευρές της βρετανικής διοίκησης—ή σε περιθωριοποίηση. Η ένταση αυτή επιτείνεται από την ασύμμετρη σχέση εθνικής και τοπικής αφήγησης: η ελληνική ιστοριογραφία τείνει να εντάσσει την Αγγλοκρατία σε γραμμική πορεία προς την ένωση με την Ελλάδα, υποβαθμίζοντας τις τοπικές ιδιαιτερότητες, μια τάση που εντάσσεται στο ευρύτερο νεοελληνικό αφήγημα αδιάσπαστης συνέχειας με την κλασική αρχαιότητα, το οποίο τείνει να παρακάμπτει τα ενδιάμεσα ή «ξένα» επεισόδια (Lowenthal, 2015, σ. 119 · βλ. και Χαμηλάκης, 2012), ενώ η κυθηραϊκή τοπική μνήμη διατηρεί πιο σύνθετη σχέση με την περίοδο. Στη Μηλαπιδέα, η ένταση αποτυπώνεται ήδη στην ιδρυτική στιγμή: παράλληλα με τη συναινετική γλώσσα της επιγραφής, η ίδια διοίκηση επέβαλε υποχρεωτική φοίτηση μέσω προστίμων και αγγαρείας (βλ. ενότητα 2.3), μηχανισμός καταναγκασμού που εντείνει την αμφισημία της «θεληματοκτονίας».

Δεύτερος, η εξάλειψη της επικοινωνιακής μνήμης. Όπως αναπτύχθηκε στο 4.2, η Αγγλοκρατία βρίσκεται πλέον πέρα από το όριο της ζωντανής επικοινωνιακής μνήμης (Assmann, 2000), και η μνήμη της έχει μεταβεί στη σφαίρα της θεσμοποιημένης πολιτισμικής μνήμης, εξαρτώμενη από αρχεία, μελέτες και εκπαιδευτικές αφηγήσεις. Η εμπειρική αυτή τάση επιβεβαιώνεται από τα δεδομένα του ερωτηματολογίου (4.4): η

πλειοψηφία των ερωτώμενων εκφράζει αμφιβολία για τον βαθμό στον οποίο οι νεότερες γενιές γνωρίζουν τα σχολεία αυτά. Η τάση όμως δεν είναι απόλυτη— όπως αποκαλύπτεται στο 5.3, σε ορισμένες οικογένειες οι παππούδες-μαθητές αποτελούν ακόμη ζωντανό κρίκο.

Τρίτος, η σχέση τοπικού και τουριστικού/έξωτερικού βλέμματος. Όπως ανέλυσε ο John Urry (Τζων Άρι) (1990), για τον μαζικό τουρισμό του 20ού αιώνα, το τουριστικό βλέμμα συγκροτεί τον τόπο μέσα από στερεότυπα και αναζητήσεις «αυθεντικότητας». Στην περίπτωση των Κυθήρων ο μηχανισμός αυτός έχει βαθιές ιστορικές ρίζες: όπως δείχνει η Βιγγοπούλου (2003, σσ. 55–60) μελετώντας την περιηγητική φιλολογία, οι ταξιδιώτες προσέλαβαν το νησί διαμέσου ενός επίμονου μύθου—της γενέθλιας γης της Αφροδίτης και της ωραίας Ελένης— που συγκρουόταν με την άνυδρη, ορεινή πραγματικότητα του τόπου, με αποτέλεσμα η εικόνα των Κυθήρων να παράγεται περισσότερο από την προσδοκία παρά από το βίωμα. Η ίδια επισημαίνει ότι μόνο η ουσιαστική, χρονικά «βιωμένη» γνωριμία με τον τόπο επιτρέπει την υπέρβαση του στερεοτύπου— παρατήρηση που προεικονίζει, δύο αιώνες νωρίτερα, τη διάκριση τουρίστα/ταξιδιώτη του Urry. Ο μηχανισμός αυτός αφορά εδώ όχι την εποχή της Αγγλοκρατίας αλλά τη σύγχρονη τουριστική αξιοποίηση της κληρονομιάς της. Η ρητορική του «εκπολιτιστικού» έργου της βρετανικής διοίκησης δεν είναι σύγχρονη κατασκευή· διαμορφώνεται ήδη μέσα στην ίδια την περίοδο της Αγγλοκρατίας από Βρετανούς ταξιδιώτες (Davy, 1842· Kendrick, 1822, παρατίθ. στη Harlan, 2011, σ. 333). Ακόμη πιο εύγλωττη είναι η εσωτερίκευση αυτής της ρητορικής από τους ίδιους τους ντόπιους αξιωματούχους: ο έπαρχος Gerassimo Ciceli χρησιμοποιεί ευθέως τη ρητορική του «σκοτόν» και του «φωτός», αναπαράγοντας σχεδόν λέξη προς λέξη το ερμηνευτικό παράδειγμα των Βρετανών παρατηρητών (παρατίθ. στον Λεοντσίνης, 2009).

Ο λόγος του Ciceli αξίζει να παρατεθεί εκτενέστερα. Το πρωτότυπο έγγραφο δεν εντοπίστηκε στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας· το κείμενο αξιοποιείται όπως παρατίθεται στον Λεοντσίνη, ο οποίος αποτελεί την πρωτογενή πηγή για το παράθεμα αυτό. Ως τέτοιο, αποτελεί σπάνιο τεκμήριο ευθείας εσωτερίκευσης της αποικιακής ρητορικής από τοπικό αξιωματούχο. Ο Ciceli, απευθυνόμενος σε μαθητές και δασκάλους εκείνη ακριβώς τη στιγμή που δεκατρία αλληλοδιδασκτικά λειτουργούν ήδη στο νησί, δηλώνει: «Αν υπήρξατε καταδικασμένοι να ζείτε μέχρι σήμερα στο σκοτάδι και σε κατάσταση ταπεινωτικής βαρβαρότητας [...] τώρα πια ανατέλλουν ευνοϊκές συνθήκες [...].

Χάρη στο γενναιόψυχο έθνος που μας προστατεύει βλέπετε ήδη να επιστρέφει πρόσφατα στη χώρα σας η αγάπη για τη γνώση» (παρατίθ. στον Λεοντσίνης, 2009, σ. 21). Η χρήση του «μας» — «οι πρόγονοί μας», «το έθνος που μας προστατεύει» — από τον ντόπιο έπαρχο αποκαλύπτει την υβριδική του θέση: ταυτίζεται ταυτόχρονα με την ελληνική κοινότητα και με τη βρετανική εξουσία, αναπαράγοντας τον αποικιακό λόγο ως φυσική αυτο-περιγραφή.

Πρόκειται για τον μηχανισμό που ανέλυσε ο Said (1978) στο *Orientalism*: τη στιγμή που η αποικιακή ρητορική παύει να είναι εξωτερική επιβολή και γίνεται εργαλείο αυτο-περιγραφής των ίδιων των αποικιακών υποκειμένων. Στην περίπτωση του Ciceli, η μετάφραση των κατηγοριών «σκότος / φως» από τη γλώσσα της βρετανικής αναφοράς στη γλώσσα της τοπικής διοίκησης δεν συνιστά απλή μίμηση, αλλά ενσωμάτωση μιας ολόκληρης ερμηνευτικής αρχιτεκτονικής, μέσα στην οποία η εκπαίδευση των παιδιών των Κυθήρων, και η ανέγερση των κτιρίων που τη στεγάζουν, αποκτά νόημα ως «μετάβαση από το σκότος στο φως». Το «τουριστικό βλέμμα» δεν είναι επομένως εξωτερική επιβολή πάνω σε ένα παρθένο τοπικό αυτο-πορτρέτο, αλλά συνέχεια μιας ήδη εσωτερικευμένης ρητορικής με βαθιές ρίζες στον αποικιακό λόγο της ίδιας της Αγγλοκρατίας.

Ιδιαίτερα αποκαλυπτική ως προς τη διάρκεια αυτής της εσωτερίκευσης είναι η μαρτυρία της Ε.Χ (Παρ. Δ.5), η οποία αναφέρεται στα σχολεία με τη ρητορική του φωτός: «αυτά τα κτίρια εξέπεμψαν φως και από αυτά τα σχολεία μπήκε η φλόγα σιγά-σιγά». Το γλωσσικό σχήμα, φως/σκότος, φλόγα γνώσης, αντηχεί την ίδια ακριβώς εικονολογία που διέτρεχε τον λόγο του Ciceli στις αρχές του 19ου αιώνα. Το γεγονός ότι απαντά σε φιλόλογο και ερευνήτρια που παράλληλα απορρίπτει ρητά τον χαρακτηρισμό «αγγλικό σχολείο» δεν αποτελεί αντίφαση: επιβεβαιώνει αυτό που σημειώθηκε παραπάνω, ότι η αποικιακή ρητορική δεν κατανέμεται σε αντίπαλα στρατόπεδα, αλλά διαπερνά ακόμη και τις κριτικές φωνές που αρνούνται να την αποδεχτούν ρητά.

Εικόνα 5.16: Σχολείο Μηλαπιδέας, πλάγια όψη σήμερα.

Διακρίνονται το κλιμακωτό περιμετρικό στηθαίο (νεογοθικός οχυρωματικός τύπος), τα οξυκόρυφα παράθυρα της μακράς πλευράς και η υλική φθορά: κατάρρευση γύρω από το πλευρικό άνοιγμα και ξερολιθιά εντός των παραθύρων από διαδοχική αγροτική επανάχρηση του κτίσματος. Πηγή: προσωπικό αρχείο.

Τέταρτος, η υλική φθορά και η οικονομική παράμετρος. Η ίδια η υλικότητα του κτιρίου επηρεάζει τη δυνατότητα ερμηνείας: ένα ερειπωμένο κτίσμα παράγει διαφορετική σημασιολόγηση από ένα συντηρημένο. Στη Μηλαπιδέα (βλ. Εικ. 5.16), η διαδρομή των διαδοχικών νοσηματοδοτήσεων του ίδιου κελύφους είναι εύγλωττη: αλληλοδιδασκτικό σχολείο (1825 – αρχές 20ού αιώνα), εγκατάλειψη, σταβλισμός οικοσπιτων ζώων με σφράγισμα των παραθύρων από τους ίδιους τους κατοίκους με ξερολιθιά, και σχεδιαζόμενη αίθουσα πολιτιστικών εκδηλώσεων (Φατσέας, 2008α). Κάθε νέα στρώση δεν διαγράφει τις προηγούμενες, αλλά συνομιλεί μαζί τους.

Η ακολουθία αυτή των επικαλυπτόμενων στρώσεων χωρίς αμοιβαία ακύρωση είναι ακριβώς το «αρχιτεκτονικό παλίμψηστο» του Huyssen (2003, σ. 7) που εισήχθη παραπάνω (βλ. 5.2), δηλαδή πολλαπλά χρονικά στρώματα μνήμης συνυπάρχουν χωρίς το ένα να εξαλείφει το άλλο.

Αν ο Andreas Huyssen (Ανδρέας Χούισεν) προσφέρει τη μεταφορά για τη συσσώρευση των στρωμάτων, η Dolores Hayden (Ντολόρες Χέιντεν) εξηγεί γιατί αυτά κατοικούν στην ίδια την ύλη και όχι στις λέξεις. Όπως υποστηρίζει η Hayden (1995, σ. 227), «το αστικό τοπίο δεν είναι κείμενο που διαβάζεται, αλλά αποθήκη περιβαλλοντικής μνήμης πολύ

πλουσιότερη από οποιουσδήποτε λεκτικούς κώδικες». Στη Μηλαπιδέα, η ξερολιθιά μέσα στα οξυκόρυφα παράθυρα δεν αναιρεί τη νεογοτθική ρητορική του 1825, αλλά τη μετατρέπει σε υπόστρωμα μιας νέας, αγροτικής εγγραφής, που με τη σειρά της θα γίνει υπόστρωμα της επερχόμενης πολιτισμικής επανανοηματοδότησης.

5.6 Συμπέρασμα κεφαλαίου

Συνολικά, το κεφάλαιο ανέδειξε τρεις βασικές θέσεις. Πρώτον, ότι το σχολείο της Μηλαπιδέας, και κατ' επέκταση το σύνολο του δικτύου, λειτουργεί ως αμφίσημος τόπος μνήμης (Halbwachs, 1950 · Nora, 1984 · Assmann, 2000), που ταυτόχρονα τεκμηριώνει την αποικιακή χωρική πολιτική και αποκαλύπτει την τοπική οικειοποίησή της. Δεύτερον, ότι η αμφισημία αυτή δεν είναι εκ των υστέρων κατασκευή ερμηνευτών, αλλά εγγράφεται ήδη στην ιδρυτική στιγμή του κτίσματος: στην εντοιχισμένη επιγραφή του 1825 με την έμφαση στη «θεληματικότητα», στις αρχιτεκτονικές αποκλίσεις από τον λανκαστριανό κανόνα, στην πρόσληψη ντόπιων δασκάλων (κάποτε και Ορθόδοξων ιερέων), στην επιβίωση της επικοινωνιακής μνήμης σε οικογενειακές αφηγήσεις των απογόνων μαθητών. Τρίτον, ότι η αναγνώριση της κληρονομιάς αυτής ως «δύσκολης»— με την ακριβή έννοια των Tunbridge–Ashworth (1996) και Macdonald (2009)— δεν αποδυναμώνει αλλά αντιθέτως προϋποθέτει τη βιώσιμη μέριμνα γι' αυτήν.

Η ανάλυση εξέθεσε ταυτόχρονα τους θεσμικούς μηχανισμούς που διαμορφώνουν τη σύγχρονη ερμηνεία της κληρονομιάς αυτής: από την ταξινόμηση του κτίσματος του 1825 υπό βυζαντινή εφορεία— μια εκδοχή του ΘΕΛ (Smith, 2006, σσ. 29-34)— έως την άνιση κατανομή χρηματοδοτικών ευκαιριών μεταξύ των κτιρίων. Συνολικά, τα οκτώ εντοπισμένα κτίρια ανέδειξαν ένα δίκτυο που πρέπει να ερμηνευτεί ενιαία και όχι κτίριο προς κτίριο. Οι παρατηρήσεις αυτές οδηγούν αναπόφευκτα σε ζητήματα διαχείρισης: ποια συμμετοχικά μοντέλα μπορούν να μεταφράσουν τη θεωρητική αναγνώριση της διπλής αυτής φύσης σε πρακτικές προστασίας και ανάδειξης; Το ερώτημα αναπτύσσεται στο επόμενο κεφάλαιο, που μεταφέρει τη συζήτηση από το επίπεδο της μνήμης σε εκείνο των στρατηγικών αιφόρου διαχείρισης.

Κεφάλαιο 6: Στρατηγικές διατήρησης και ανάδειξης — Συμπεράσματα και προτάσεις

6.1 Από τη θεωρία στην πράξη: η Μηλαπιδέα ως δοκιμαστικό πεδίο

Η ανάλυση που προηγήθηκε στα πέντε προηγούμενα κεφάλαια συγκρότησε μια πολυεπίπεδη ανάγνωση των αλληλοδιδασκτικών σχολείων της Αγγλοκρατίας στα Κύθηρα: ως αρχιτεκτονικών αντικειμένων που ενσωματώνουν συγκεκριμένες παιδαγωγικές και πειθαρχικές αρχές (Κεφ. 3), ως κοινωνικών χώρων όπου το βρετανικό πρότυπο διαπραγματεύτηκε με την τοπική κοινότητα (Κεφ. 4), και ως τόπων μνήμης που φέρουν αμφίσημα στρώματα νοσηματοδότησης (Κεφ. 5). Το παρόν κεφάλαιο μετατοπίζει τη συζήτηση από την περιγραφή και ερμηνεία στην πρόταση: πώς μπορεί η θεωρητική κατανόηση που αναπτύχθηκε να μεταφραστεί σε συγκεκριμένες στρατηγικές διατήρησης, ανάδειξης και αξιοποίησης του κτιριακού αποθέματος.

Είναι σκόπιμο να αποσαφηνιστεί, κατ' αρχάς, η σχέση των τριών αυτών εννοιών— διατήρηση, ανάδειξη, αξιοποίηση— που εμφανίζονται συχνά ως αυτονόητα συμπληρωματικές αλλά ενίοτε εμφανίζουν εσωτερικές εντάσεις. Με τη διατήρηση εννοείται εδώ η συστηματική προστασία της υλικής υπόστασης των κτιρίων από περαιτέρω φθορά, με μεθοδολογίες που σέβονται την αυθεντικότητά τους και τη συσσωρευμένη ιστορική στρωμάτωση. Με την ανάδειξη εννοείται η ενεργοποίηση της σημασίας των κτιρίων στη σύγχρονη πολιτισμική σφαίρα, μέσω ερμηνείας, εκπαίδευσης, επικοινωνίας και θεσμικής ενσωμάτωσης σε δίκτυα κληρονομιάς. Με την αξιοποίηση, τέλος, εννοείται η οικονομική και κοινωνική θέση των κτιρίων στη σύγχρονη ζωή του νησιού— από την εκπαιδευτική και πολιτιστική χρήση έως τις δυνατότητες παραγωγής εσόδων μέσω πολιτισμικού τουρισμού.

Οι τρεις αυτές διαστάσεις δεν συμπίπτουν αυτονόητα: μια αξιοποίηση που προτεραιοποιεί τα έσοδα μπορεί να υπονομεύσει τη διατήρηση, ενώ μια διατήρηση που αναγάγει το κτίριο ως «μουσειακό» αντικείμενο μπορεί να αμβλύνει την ανάδειξη της ζωντανής του σχέσης με την κοινότητα. Η συνεκτική στρατηγική που προτείνει το παρόν κεφάλαιο επιδιώκει την ισόρροπη ανάπτυξη και των τριών διαστάσεων. Η διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς δεν αποτελεί τεχνική διαδικασία αλλά πολυεπίπεδη κοινωνική πράξη που συνδυάζει αισθητικές επιλογές, θεσμικές προτεραιότητες και κοινωνικές δυναμικές, συχνά σε σύγκρουση μεταξύ τους. Η διάκριση ανάμεσα σε preservation

(θεσμική προστασία) και conservation (διατήρηση υλικής υπόστασης) αντικατροπτρίζει αυτή ακριβώς την πολυπλοκότητα (Loukaki, 2008/2016, σσ. 19, 132).

Η Μηλαπιδέα συνιστά κρίσιμη περίπτωση μελέτης (critical case) όπως ο όρος αποδίδεται στη μεθοδολογία της περιπτωσιολογικής έρευνας. Κατά τον Flyvbjerg (Φλίβμπεργκ) (2006, σ. 230), μια κρίσιμη περίπτωση διαθέτει «στρατηγική σημασία ως προς το γενικό πρόβλημα», καθώς επιτρέπει τη διερεύνηση κεντρικών διαστάσεων του ερευνητικού ζητήματος και τη διατύπωση συμπερασμάτων ευρύτερης εμβέλειας. Η καταλληλότητα της Μηλαπιδέας ως κρίσιμης περίπτωσης τεκμηριώνεται στο παρόν κεφάλαιο σε τέσσερα διακριτά επίπεδα: το αρχιτεκτονικό, το τεκμηριωτικό, το μνημονικό και το θεσμικό, καθένα από τα οποία αναλύεται στη συνέχεια.

Πρώτον, σε αρχιτεκτονικό επίπεδο, η Μηλαπιδέα αποτελεί το πληρέστερα διατηρημένο δείγμα αλληλοδιδασκτικού σχολείου της Αγγλοκρατίας στα Κύθηρα (βλ. αναλυτικά 3.4). Σε αντίθεση με την Κεντρική Σχολή της Χώρας, που έχει υποστεί διαδοχικές ανακατασκευές, ή τον Ποταμό, που έχει ήδη ολοκληρώσει την αποκατάστασή του και έχει αλλάξει χρήση, η Μηλαπιδέα διατηρεί ακέραια τη μορφολογία της πρόσοψης, τη θολωτή της οροφή, τα χαρακτηριστικά οξυκόρυφα παράθυρα και το κλιμακωτό στηθαίο με τις επάλξεις. Η οποιαδήποτε επέμβαση στο κτίριο αυτό μπορεί να αποτελέσει πρότυπο εφαρμογής αρχών που επεκτείνονται στο σύνολο της αλληλοδιδασκτικής κληρονομιάς του νησιού.

Δεύτερον, σε τεκμηριωτικό επίπεδο, διαθέτουμε για τη Μηλαπιδέα μοναδικά επικαλυπτόμενα στρώματα πρωτογενούς υλικού: την εντοιχισμένη μαρμάρινη επιγραφή του 1825 με την κρίσιμη διατύπωση «θεληματικώς», τον σωζόμενο κατάλογο των 47 εθελοντών χωρικών του Κεραμουτού (Φατσέας, 2008α, σ. 7), την αρχιτεκτονική μελέτη του 2008, καθώς και την ταυτοποιημένη ταυτότητα του δωρητή Ιουλίου Κασιμάτη, της οποίας η πολιτική πολυπλοκότητα αναλύθηκε στην ενότητα 5.3. Κατασκευαστής του κτιρίου ήταν ο γνωστός κυθήριος «κτίστης» Νικόλαος Φατσέας ή Φουριάρης, ο ίδιος που κατασκεύασε το καμπαναριό της Παναγίας Μυρτιδιώτισσας (Κ.Ι.Π.Α., 2022).

Τρίτον, σε μνημονικό επίπεδο, η Μηλαπιδέα παραμένει ζωντανή στην επικοινωνιακή μνήμη ορισμένων οικογενειών, όπως αποτυπώνεται στη μαρτυρία Σ.33 για τον παππού-«πρωτόσχοιο» από τον Δρυμόνα (βλ. 4.2 και 5.3). Η μαρτυρία αυτή δεν είναι απλώς ανέκδοτη: λειτουργεί ως υλικός κρίκος που συνδέει τη σύγχρονη κοινότητα με το

αρχιτεκτονικό κέλυφος, καθιστώντας πιθανή τη συστηματική καταγραφή προφορικής μνήμης πριν αυτή χαθεί οριστικά.

Τέταρτον, σε θεσμικό επίπεδο, η Μηλαπιδέα βρίσκεται σήμερα σε ευνοϊκή συγκυρία: έχει παραχωρηθεί από την Επιτροπή Εγχωρίου Περιουσίας Κυθήρων και Αντικυθήρων στο Κ.Ι.Π.Α. με σκοπό την ανακαίνιση και αξιοποίηση, ενώ η μελέτη του Φατσέα (2008α) προσφέρει έτοιμο τεχνικό πλαίσιο εφαρμογής. Το κενό που απομένει είναι ακριβώς αυτό που το παρόν κεφάλαιο επιχειρεί να καλύψει: η μετάφραση των τεχνικών προδιαγραφών σε ολοκληρωμένη στρατηγική διαχείρισης πολιτισμικής κληρονομιάς.

Από αυτή τη συμπύκνωση κρίσιμων χαρακτηριστικών προκύπτει η θέση του παρόντος κεφαλαίου: η Μηλαπιδέα αποτελεί το πεδίο εφαρμογής μιας ολοκληρωμένης στρατηγικής διαχείρισης που αναπτύσσεται στις επόμενες ενότητες.

6.2 Δίκτυο, όχι μεμονωμένο μνημείο: η αλληλοδιδασκτική κληρονομιά ως ενιαίος πολιτιστικός τόπος

Η κυρίαρχη λογική στην ελληνική πρακτική προστασίας της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς εξακολουθεί να εστιάζει στο μεμονωμένο μνημείο: το κάθε κτίριο μελετάται, χαρακτηρίζεται και αναδεικνύεται ως αυτόνομη οντότητα, με δικό του διοικητικό φάκελο, δική του χρηματοδότηση και δική του ερμηνευτική αφήγηση. Η προσέγγιση αυτή, που ως ένα βαθμό αντανakλά τις προτεραιότητες του «Authorized Heritage Discourse» όπως τις περιέγραψε η Smith (2006· βλ. 5.4), παράγει συστηματικά αποκλεισμούς: κτίρια χωρίς προφανή μνημειακότητα, ή που η πολιτισμική τους σημασία προκύπτει από τη συστημική τους σχέση με άλλα, παραμένουν εκτός θεσμικής μέριμνας.

Η λογική αυτή έχει εφαρμοστεί παραδειγματικά στο Black Heritage Trail της Βοστώνης— μια διαδρομή 13 κτιρίων που τεκμηριώνουν την παρουσία της αφροαμερικανικής κοινότητας στη συνοικία Beacon Hill του 19ου αιώνα, δύο εκ των οποίων ήταν σχολικά κτίρια. Κανένα από τα 13 αυτά κτίρια δεν θα είχε, ως μεμονωμένο, την αρχιτεκτονική μνημειακότητα που απαιτεί η συμβατική προστασία: συνολικά όμως συγκροτούν αναγνωρίσιμο πολιτισμικό τόπο εθνικής εμβέλειας, αναγνωρισμένο από το National Park Service των ΗΠΑ. Το παράδειγμα είναι διδακτικό ως προς τη μεθοδολογία: η οργάνωση διάσπαρτων κτιρίων σε ενιαία διαδρομή αναδεικνύει ιστορία που παραμένη αόρατη ως μεμονωμένες περιπτώσεις— λογική εφαρμόσιμη στα κυθηραϊκά αλληλοδιδασκτικά,

ανεξαρτήτως της διαφορετικής ιστορικής συνθήκης (Hayden, 1995, σ. 54). Παράλληλο ευρωπαϊκό παράδειγμα αποτελούν οι Colonies of Benevolence Ολλανδίας-Βελγίου (UNESCO 2021): οικισμοί του 19^{ου} αιώνα με παρόμοια φιλοσοφία κοινωνικής μεταρρύθμισης μέσω εκπαίδευσης, που αναγνωρίστηκαν ως Παγκόσμια Κληρονομιά ως ενιαίο σύνολο.

Η εφαρμογή στα Κύθηρα είναι επιβεβλημένη. Όπως τεκμηριώθηκε αναλυτικά στην ενότητα 5.2, τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία της Αγγλοκρατίας συγκροτούν ένα δίκτυο οκτώ χωρικά εντοπισμένων κτιρίων— πέντε ανεγερθέντα *ex novo* και τρεις εντοπισμένες μετασκευές— μαζί με τη σχολή Καραβά, που ανήκει στο δίκτυο βάσει αρχειακών αναφορών αλλά παραμένει χωρικά αταυτοποίητη. Το δίκτυο αυτό δεν χρειάζεται να συγκροτηθεί από την αρχή, αρκεί να ερμηνευθεί συστηματικά. Η προσέγγιση αυτή εντάσσεται σε μια ευρύτερη διεθνή τάση επαναπροσδιορισμού της μνημειακότητας, η οποία πλέον «επεκτείνεται σταθερά ώστε να συμπεριλαμβάνει όχι μόνο μεμονωμένα έργα αλλά και ολόκληρα αστικά ή αγροτικά τοπία» (Loukaki, 2025c, σ. 243).

6.2.1 Μνημειακότητα και αορατότητα: η ασυμμετρία διατήρησης

Η εμπειρική παρατήρηση των σύγχρονων τυχών των κτιρίων αποκαλύπτει μια εντυπωσιακή ασυμμετρία ως προς τις δύο κατηγορίες που διακρίθηκαν στην ενότητα 3.3, ενισχύοντας το επιχείρημα υπέρ της προσέγγισης δικτύου. Και οι τρεις εντοπισμένες μετασκευές έχουν αποκοπεί από την αρχική τους εκπαιδευτική ταυτότητα, με διαφορετικό τρόπο η καθεμία: η σχολή Αγίου Μηνά βρίσκεται σε προχωρημένη ερείπωση, η Σχολή Θηλέων του Μέσα Βούργου χρησιμοποιείται σήμερα ως ιδιωτική κατοικία— κατηγορία χρήσης που η μαρτυρία Σ.40 του ερωτηματολογίου χαρακτηρίζει ρητά ως ασυμβίβαστη με τη συμβολική ταυτότητα των κτιρίων— ενώ ο Άγιος Θεόδωρος, αν και το κέλυφός του διατηρείται σχετικά καλά, παραμένει αναξιοποίητος ως εκπαιδευτικός τόπος μνήμης. Σε αντίθεση, τα ανεγερθέντα κτίρια εμφανίζουν ευρύτερο φάσμα τυχών, από εγκατάλειψη (Μηλαπιδέα, Μυλοπόταμος) και εμπορική επανάχρηση (Φράτσια) έως αδιάλειπτη εκπαιδευτική χρήση (Κεντρική Σχολή Χώρας) και ολοκληρωμένη αποκατάσταση (Ποταμός).

Η ασυμμετρία αυτή δε φαίνεται να είναι τυχαία· φωτίζει ένα παράδοξο εύρημα που υπερβαίνει τη συγκυρία της κάθε επιμέρους περίπτωσης. Η μνημειακή μορφολογία των

ανεγερθέντων κτιρίων (νεογοθικό ή νεοκλασικό λεξιλόγιο, πελεκητοί πυλώνοι, επάλξεις, μνημειακή κλίμακα) λειτούργησε ως προστατευτικός μηχανισμός θεσμικής αναγνώρισης: τα κτίρια αυτά πληρούν τα κανονιστικά κριτήρια του ΘΕΛ (Smith, 2006), γεγονός που ευνοεί τον χαρακτηρισμό τους ως μνημείων και την ένταξή τους σε διαδικασίες προστασίας. Οι μετασκευές αντίθετα, με τη λαϊκή επτανησιακή τυπολογία τους και την απουσία διακριτικών αρχιτεκτονικών στοιχείων, υπολείπονται των κριτηρίων αναγνώρισης· η ίδια η σύμπτυξη που αρχικά ήταν στρατηγική επιλογή της βρετανικής διοίκησης («πραγματιστική οικονομία πόρων» σύμφωνα με την ανάλυση του 5.2) έγινε ιστορικό μειονέκτημα στη φάση της θεσμοθετημένης πολιτισμικής μνήμης⁸⁴.

Η εξήγηση αυτή δεν εξαντλείται, ωστόσο, στα μορφολογικά κριτήρια· εδράζεται και σε ένα βαθύτερο ιδεολογικό στρώμα. Όπως παρατηρεί ο Lowenthal (2015, σ. 119), το εθνικό αφήγημα συνέχειας με τους κλασικούς προγόνους τείνει να αντιπαρέρχεται τις «ξένες» παρενθέσεις της ιστορίας ενός τόπου. Στα Κύθηρα η κρίσιμη τέτοια παρένθεση δεν είναι κάποια απομακρυσμένη εποχή, αλλά η ίδια η Αγγλοκρατία— ακριβώς η στιγμή που γέννησε τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία. Πρόκειται για τον μηχανισμό που περιγράφει ο Χαμηλάκης (2012, σ. 117) ως αρχαιολογική «αποκάθαρση»⁸⁵: τα κατάλοιπα κάθε «ξένης κατοχής»— οθωμανικά αλλά και δυτικά μεσαιωνικά— αντιμετωπίστηκαν ως ύλη εκτός τόπου, που αμαύρωνε την καθαρότητα του κλασικού μνημειακού τοπίου και έπρεπε να εξαλειφθεί⁸⁶. Έτσι ένα αγγλικό αποικιακό σχολείο του 19ου αιώνα γίνεται διπλά αόρατο: ως λιτό κτίσμα εκτός των μνημειακών κριτηρίων, αλλά και ως ίχνος μιας «ξένης» περιόδου που το κυρίαρχο αφήγημα δυσκολεύεται να ενσωματώσει.

Η παρατήρηση αυτή καθιστά τη λογική του δικτύου μεθοδολογική αναγκαιότητα και όχι απλή επιλογή: η μνημειακότητα δεν αποτελεί ουδέτερο κριτήριο αξιολόγησης, αλλά προκρίνει συστηματικά συγκεκριμένα κτίρια εις βάρος άλλων που έχουν την ίδια ή και

⁸⁴ Όπως δείχνει η Pantzou (2015b, σ. 235), όταν η επίσημη κρατική μέριμνα απουσιάζει, το έργο της διάσωσης αυτής της κληρονομιάς μετατίθεται συχνά σε φορείς της βάσης και σε τοπικές κοινότητες.

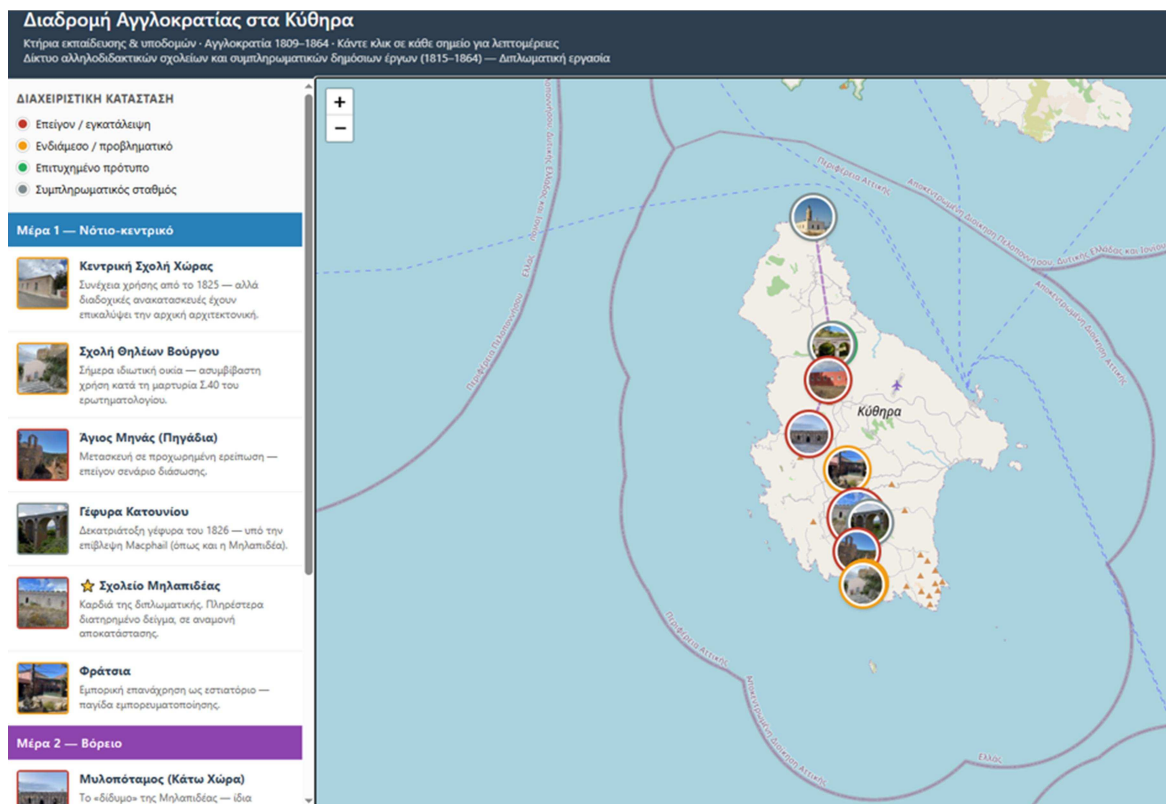
⁸⁵ Το Βυζάντιο, αντίθετα, ενσωματώνεται στην εθνική αφήγηση ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα (Χαμηλάκης, 2012, σ. 118). Η λογική της εξάλειψης δεν αφορά επομένως κάθε «ενδιάμεση» περίοδο, αλλά ειδικά τα κατάλοιπα «ξένης κατοχής» (οθωμανικά και δυτικά μεσαιωνικά), στα οποία εντάσσεται κατ' αναλογία και η βρετανική περίοδος των Κυθέρων.

⁸⁶ Η αορατότητα αυτή έχει σήμερα και θεσμική-γραφειοκρατική όψη: το Αρχαιολογικό Κτηματολόγιο του Εθνικού Αρχείου Μνημείων οργανώνεται ταξινομικά σε προκαθορισμένες κατηγορίες (μνημείο, αρχαιολογικός χώρος, ιστορικός τόπος, ζώνη προστασίας) και ό,τι δεν εντάσσεται σε κάποια από αυτές δεν καταγράφεται καν ως δεδομένο. Έτσι το διπλό μειονέκτημα των αλληλοδιδασκτικών— λιτή μορφή και «ξένη» προέλευση— μεταφράζεται σε απουσία από την ίδια την υποδομή της θεσμικής μνήμης, κενό που ο ψηφιακός μετασχηματισμός του Αρχείου τείνει να παγιώσει (ΥΠ.ΠΟ., 2026).

μεγαλύτερη ιστορική σημασία. Μια πολιτισμική στρατηγική που σέβεται την πληρότητα της αλληλοδιδασκτικής εμπειρίας οφείλει να εντάξει τις μετασκευές στο ίδιο επίπεδο μέριμνας με τα μνημειακά κτίρια— όχι παρά την αρχιτεκτονική τους λιτότητα, αλλά ακριβώς λόγω αυτής, ως μαρτυρίες του διπλού προτύπου της βρετανικής εκπαιδευτικής πολιτικής. Το ίδιο το δίκτυο, ως διαχειριστική κατηγορία, αποτελεί έτσι αντίβαρο στη συστημική προτίμηση του ΘΕΛ⁸⁷ προς τη μνημειακότητα. Η έννοια του «subtle monumental» (Loukaki, 2025a, σ. 10) έχει ήδη κατοχυρώσει θεωρητικά τη μνημειακή αξία λιτών, ανεπιτήδευτων συνόλων. Πρόκειται για την ίδια λογική της «αυτόνομης, όχι περιφερειακής» αξίας που, με όρους αρχιτεκτονικής παράδοσης, αναγνωρίστηκε ήδη στο Κεφ. 3.2 (Λουκάκη, 2009, σ. 248): ό,τι εκεί ίσχυε για τη μορφή, ισχύει εδώ για τη μνημειακότητα.

Με βάση αυτή τη θεμελίωση, η συγκεκριμένη πρόταση που διατυπώνεται στο παρόν κεφάλαιο είναι η συγκρότηση μιας θεματικής διαδρομής με τον τίτλο «Διαδρομή Αγγλοκρατίας στα Κύθηρα», η οποία θα συνδέει σε ενιαίο πολιτισμικό τόπο τα οκτώ χωρικά εντοπισμένα αλληλοδιδασκτικά κτίρια (πέντε ανεγερθέντα και τρία μετασκευασμένα με γνωστή θέση), με σήμανση για τη σχολή Καραβά ως τέταρτη μετασκευή που ανήκει στο δίκτυο αλλά εκκρεμεί η ακριβής χωρική της ταυτοποίηση (βλ. 5.2 και 6.2). Στη διαδρομή εντάσσονται επίσης τα τεχνικά έργα της ίδιας περιόδου— και ιδίως η δεκατριάτοξη γέφυρα του Καουνίου (1826), που κατασκευάστηκε υπό την επίβλεψη του τοποτηρητή Macphail— καθώς και άλλα συμπληρωματικά μνημεία, όπως ο Φάρος του Μουδαρίου (1857), που ανήκει στα μεταγενέστερα δημόσια έργα της Βρετανικής περιόδου και διατηρεί λειτουργική χρήση μέχρι σήμερα. Η ένταξη σχολείων και τεχνικών έργων στην ίδια διαδρομή αντανακλά αυτό που τεκμηριώθηκε στην ενότητα 5.2: αποτελούν οργανικά μέρη μιας ενιαίας αποικιακής χωρικής πολιτικής και ως τέτοια οφείλουν να αναδειχθούν από κοινού. Σε δεύτερη φάση, καθώς θα προχωρά η αρχαιακή έρευνα, θα μπορούσαν να ενσωματωθούν και τα μη εντοπισμένα σχολεία, καθώς και τυχόν άλλες υποδομές της εποχής (αγωγοί ύδρευσης, διοικητικά κτίρια, ναυτιλιακές εγκαταστάσεις, δομές υγειονομικής προστασίας).

⁸⁷ Θεσμικά Εξουσιοδοτημένος Λόγος για την Κληρονομιά (Authorized Heritage Discourse)

Εικόνα 6.1: Διαδρομή Αγγλοκρατίας.

Ο διαδραστικός χάρτης της «Διαδρομής Αγγλοκρατίας στα Κύθηρα» που εκπονήθηκε στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας (Παράρτημα Ζ). Τα 8 αλληλοδιδασκτικά κτίρια και τα συμπληρωματικά έργα της περιόδου κωδικοποιούνται χρωματικά ανάλογα με τη σημερινή κατάσταση διαχείρισης.

Η διαδρομή αυτή δεν μπορεί να λάβει τη μορφή πεζοπορικής περιήγησης κατά το πρότυπο της Βοστώνης, η γεωγραφία του νησιού επιβάλλει τη χρήση οχήματος, ποδηλάτου ή σύνθετων μετακινήσεων. Η μορφή της θα είναι επομένως πρωτίστως ψηφιακή και δευτερευόντως φυσική: ένα κεντρικό διαδραστικό ηλεκτρονικό περιβάλλον, που θα συγκεντρώνει αρχειακό υλικό, ιστορική τεκμηρίωση, φωτογραφικό υλικό και αφηγηματικά δελτία ανά τόπο, σε συνδυασμό με υλική σήμανση επί τόπου (επεξηγηματικές πινακίδες, QR codes, χρωματικός κώδικας) που να επιτρέπει τη φυσική επίσκεψη σε όποιον επιθυμεί. Το ψηφιακό σκέλος μπορεί να υιοθετήσει ποικίλες αφηγηματικές εκδοχές: μια χρονολογική, που να ακολουθεί τη σειρά ανέγερσης των κτιρίων και να αποτυπώνει τη σταδιακή επέκταση του βρετανικού εκπαιδευτικού δικτύου· μια θεματική, που να συγκρίνει αρχιτεκτονικές επιλογές (νεογοτθικά Μηλαπιδέας/Μυλοποτάμου έναντι νεοκλασικού Ποταμού και μεταβυζαντινής τυπολογίας Αγίου Θεοδώρου (Κολοκάθη, 2024, σ. 68))· και μια κοινωνική, που να αναδεικνύει τις

διαφορετικές δυναμικές εθελοντικής οικειοποίησης έναντι θεσμικού καταναγκασμού (Μηλαπιδέα έναντι Ποταμού, βλ. 5.3).

Ο διαδραστικός χάρτης που εκπονήθηκε στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας (βλ. Εικ. 6.1) και Παράρτημα Ζ) αποτελεί τον πυρήνα της πρότασης. Η μετατροπή του σε ώριμη υποδομή απαιτεί κυρίως θεσμική στήριξη— μεταφορά στα αγγλικά, σύνδεση με τις βάσεις δεδομένων του Υ.Π.Π.Ο., ενσωμάτωση πολυμεσικού υλικού και πρωτόκολλα ανοικτών δεδομένων (Linked Open Data) ώστε το υλικό να μπορεί να επαναχρησιμοποιηθεί από εκπαιδευτικές πλατφόρμες, ψηφιακούς χάρτες κληρονομιάς και ερευνητικά προγράμματα.

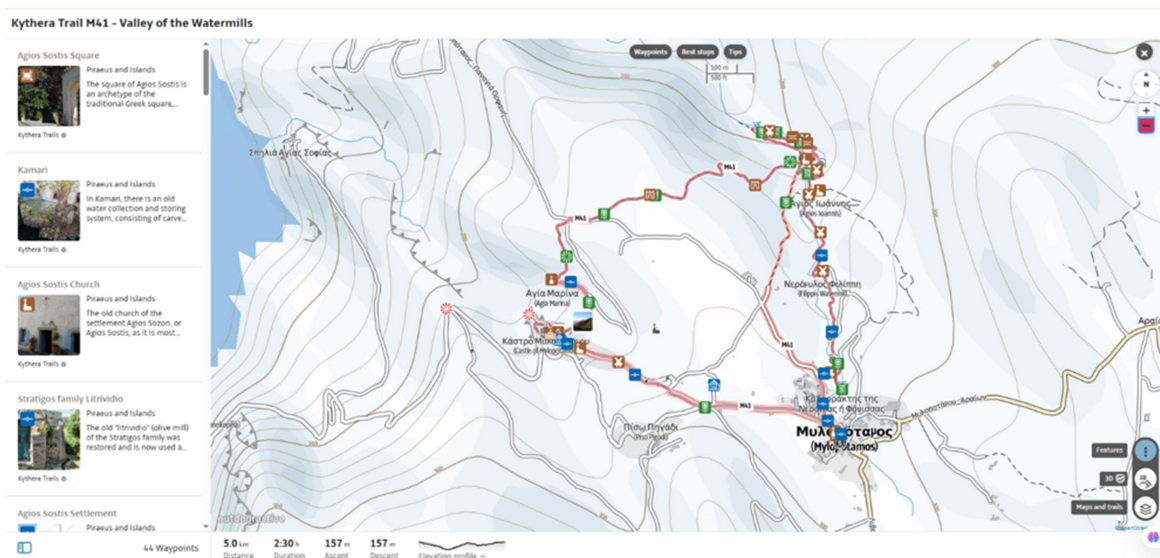
Η προτεινόμενη Διαδρομή δεν χτίζεται σε κενό. Το ίδιο το Κ.Ι.Π.Α. λειτουργεί από τον Οκτώβριο του 2010 πρόγραμμα σηματοδότησης και ανάδειξης παλαιών διαδρομών των Κυθήρων, με έξι μονοπάτια συνολικού μήκους 35 χιλιομέτρων σηματοδοτημένα και ρητό μακροπρόθεσμο στόχο την επέκταση πέραν των 50 χιλιομέτρων, ώστε το νησί να χαρακτηριστεί διεθνώς «πεζοπορικός προορισμός» (Δόδουρας & Λυρατζάκη, 2017, σ. 64).

Μεταγενέστερα στοιχεία επιβεβαιώνουν ότι η επέκταση αυτή έχει ήδη υλοποιηθεί: το δίκτυο έχει φτάσει τις 11 θεματικές διαδρομές συνολικού μήκους 100 χιλιομέτρων (βλ. Εικ. 6.2), δύο εκ των οποίων είναι οι πρώτες στην Ευρώπη πιστοποιημένες με το σήμα Green Flag Trails, ενώ το σύστημα αξιοποιεί QR codes και περιλαμβάνει το πρώτο αναρριχητικό μονοπάτι τύπου Via Ferrata (Βυθούλκα, 2021, σ. 93).

Οι ρητοί στόχοι του προγράμματος— ανάδειξη φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς, επιμήκυνση τουριστικής περιόδου, ευαισθητοποίηση των νέων, δημιουργία δικτύων— συμπίπτουν πλήρως με τη λογική της Διαδρομής Αγγλοκρατίας. Η ένταξη των αλληλοδιδασκτικών στο υπάρχον σύστημα δεν απαιτεί δηλαδή τη συγκρότηση νέας υποδομής από μηδενική βάση, αλλά τη συμπλήρωση μιας πολιτιστικής στρώσης πάνω σε ένα ήδη λειτουργικό περιπατητικό δίκτυο.

Αποκαλυπτικό ως προς αυτό είναι το γεγονός ότι ένα από τα αλληλοδιδασκτικά κτίρια, το σχολείο της Κάτω Χώρας Μυλοποτάμου, αναφέρεται ήδη ως τοπόσημο κατά μήκος της διαδρομής M41 («Η κοιλάδα των νερόμυλων») του υφιστάμενου δικτύου (Βυθούλκα, 2021, σ. 141). Αυτό αποδεικνύει ότι η ενσωμάτωση της αλληλοδιδασκτικής κληρονομιάς στο δίκτυο δεν αποτελεί καινοτομία χωρίς προηγούμενο, αλλά επέκταση μιας τάσης που

έχει ήδη αρχίσει να διαμορφώνεται ανεπίσημα. Η δυναμική αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι το Κ.Ι.Π.Α. αναπτύσσει ήδη συνέργειες σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, στρατηγική συμμαχία με το MedINA, συνεργασία με τα «Μονοπάτια της Ελλάδας» και αδελφοποίηση μονοπατιών με το Bruce Trail Conservancy του Καναδά και το Γεωπάρκο San'in Kaigan της Ιαπωνίας (Κ.Ι.Π.Α., χ.χ.). Η ίδια λογική θα μπορούσε να εφαρμοστεί στα αλληλοδιδασκτικά κτίρια, μέσω σύνδεσής τους με αντίστοιχα λανκαστριανά σχολεία άλλων χωρών, όπως το British Schools Museum στο Hitchin, τα σχολεία της Μάλτας ή το Penang Free School⁸⁸.

Εικόνα 6.2: Το Kythera Trails M41.

Απόσπασμα του επίσημου χάρτη της διαδρομής M41 «Κοιλάδα των Νερόμυλων» (Kythera Trails / Outdooractive, kytheratrails.gr/hiking/, ανακτήθηκε Ιούνιος 2026). Το αλληλοδιδασκτικό σχολείο της Κάτω Χώρας εμφανίζεται ως σημείο ενδιαφέροντος δίπλα στο Κάστρο Μυλοποτάμου, τεκμηριώνοντας την ήδη ανεπίσημη ένταξή του στο υφιστάμενο δίκτυο.

Η ενσωμάτωση στο περιπατητικό δίκτυο αποτελεί, ωστόσο, μόνο την πρώτη βαθμίδα. Η Διαδρομή Αγγλοκρατίας δεν συγκροτεί αυτόνομο «αποικιακό» θύλακα, αλλά μια ακόμη χρονική στρώση ενός πολυεπίπεδου παλίμψηστου— από τα βενετικά κάστρα (Χώρας, Κάτω Χώρας Μυλοποτάμου) και τα βυζαντινά μνημεία έως τη νεότερη εκκλησιαστική αρχιτεκτονική. Η σχέση δεν είναι θεωρητική: η σχολή Μυλοποτάμου χτίστηκε μπροστά στην ενετική πύλη του 1566 (βλ. 5.2), ενώ ο κτίστης της Μηλαπιδέας ανήγειρε και το καμπαναριό της Παναγίας Μυρτιδιώτισσας (βλ. 6.1). Ενταγμένα σε αυτό το ευρύτερο

⁸⁸ Και τα τρία αποτελούν τεκμηριωμένα παραδείγματα λανκαστριανών σχολείων εκτός Βρετανίας που διατηρούνται και αξιοποιούνται σήμερα ως χώροι πολιτιστικής μνήμης. Βλ. Burke & Grosvenor (2008) και Yusof & Ahmad (2018).

δίκτυο, τα αλληλοδιδασκτικά παύουν να διαβάζονται ως μεμονωμένα «αποικιακή» περίπτωση και αποκτούν θέση στη συνολική πολιτισμική αφήγηση των Κυθήρων.

Η προστιθέμενη αξία της προσέγγισης δικτύου είναι τριπλή. Πρώτον, αναβαθμίζει το ερμηνευτικό περιεχόμενο του κάθε επιμέρους κτιρίου: ο επισκέπτης της Μηλαπιδέας δεν εξετάζει ένα ιδιόμορφο νεογοτθικό κτίσμα στη μέση της κυθηραϊκής υπαίθρου, αλλά έναν κρίκο σε ευρύτερη χωρική στρατηγική της Βρετανικής Αυτοκρατορίας. Δεύτερον, εξορθολογίζει τη διοικητική και χρηματοδοτική διαχείριση: αντί διακριτών φακέλων ανά κτίριο, ένα ενιαίο πρόγραμμα μπορεί να διεκδικεί συνολικότερους πόρους και να ιεραρχεί προτεραιότητες με συστημική λογική. Τρίτον, ενεργοποιεί διαθεματική συνεργασία: η ενιαία διαδρομή απαιτεί συνεργασία ιστορικών, αρχιτεκτόνων, εκπαιδευτικών, ειδικών ψηφιακής τεκμηρίωσης και τοπικών φορέων, σπάζοντας τη συμβατική απομόνωση των επιστημονικών πεδίων.

6.3 Αρχές αναστρέψιμης επανάχρησης: από τη μελέτη Φατσέα στην εφαρμογή

Το θεωρητικό πλαίσιο που διέπει τις αρχές αποκατάστασης αντλεί από δύο συμπληρωματικές παραδόσεις. Κατά τον Norberg-Schulz (1980), κάθε τόπος φέρει ένα *genius loci*, ένα «πνεύμα τόπου» που προκύπτει από τη σχέση γεωμορφολογίας, ιστορικής στρωμάτωσης και βιωμένης εμπειρίας: η αποκατάσταση ενισχύει τον υπάρχοντα χαρακτήρα αντί να επιβάλει νέο νόημα. Η προσέγγιση αυτή, ωστόσο, κινδυνεύει να αντιμετωπίσει τον χαρακτήρα του τόπου ως στατικό δεδομένο, αγνοώντας ότι το *genius loci* συγκροτείται μέσα από τη συνύφανση υποκειμενικών και κοινωνικών παραμέτρων και διαδικασιών λήψης αποφάσεων (Loukaki, 2008/2016, σ. 132). Κατά τον Lynch (1972), η ποιότητα ενός τόπου εξαρτάται από την ικανότητά του να καθιστά ορατές τις διαδοχικές χρονικές στρώσεις χωρίς να αφανίζει καμία. Και οι δύο αρχές οδηγούν στο ίδιο συμπέρασμα για τη Μηλαπιδέα: η αποκατάσταση αναδεικνύει ορατά και τα τέσσερα στρώματά της— εκπαίδευση, εγκατάλειψη, αγροτική χρήση, πολιτισμική επανανοηματοδότηση— χωρίς να επιδιώκει την «καθαρή» επιστροφή στο 1825. Αυτό ακριβώς εννοεί ο Huyssen (2003) με τον όρο «αρχιτεκτονικό παλίμψηστο», που αποτελεί τον βασικό οδηγό για κάθε σχεδιαστική επιλογή.

Η μετάβαση από την πρόταση δικτύου στη συγκεκριμένη επέμβαση επί του κτιρίου της Μηλαπιδέας απαιτεί τη διατύπωση ορισμένων μεθοδολογικών αρχών αποκατάστασης και επανάχρησης. Η μελέτη Φατσέα (2008α) προσφέρει σταθερό τεχνικό υπόβαθρο, καθώς διατυπώνει ρητά τρεις αρχές που ευθυγραμμίζονται με τη διεθνή πρακτική: αναστρεψιμότητα των επεμβάσεων, διατήρηση του αυθεντικού υλικού όπου είναι εφικτό, και ελάχιστη χρήση νέων υλικών. Η παρούσα ενότητα δεν επιχειρεί να επανεξετάσει την τεχνική επάρκεια της μελέτης· αντίθετα εστιάζει στη συμπληρωματική ερμηνευτική και διαχειριστική διάσταση που πρέπει να συνοδεύσει την υλοποίηση.

Πρακτικά, η αρχή του παλίμψηστου σημαίνει συγκεκριμένες σχεδιαστικές επιλογές. Στα οξυκόρυφα παράθυρα, η διατήρηση μιας ή δύο φραγμένων κογχών ως «παράθυρο μνήμης» στην αγροτική φάση (με σχετική σήμανση) διασώζει την υλικότητα της εγκατάλειψης ως ενεργό συστατικό ερμηνείας. Αντίστοιχα, τα γκράφιτι (ορατή χρονολογία 1954) στο εσωτερικό θα μπορούσαν να διατηρηθούν πίσω από προστατευτικό υαλοπίνακα.

Σε επίπεδο αισθητικής διαχείρισης, η νέα στέγαση πρέπει να σέβεται τη μορφολογία της θολωτής οροφής, τα νέα κουφώματα να αναπαράγουν τη γεωμετρία των οξυκόρυφων ανοιγμάτων χωρίς να υποκριθούν την παλαιότητα, και η εξωτερική σήμανση να μην αλλοιώνει την εικόνα του μνημείου ιδιαίτερα κατά τις νυχτερινές ώρες. Η περιβάλλουσα αυλή— αναπόσπαστο μέρος της σχολικής χωρικής διάταξης (βλ. 3.2)— πρέπει να αναδειχθεί ως οργανική συνέχεια.

Τα διεθνή παραδείγματα που εξετάστηκαν στην 5.4— το McCauley School της Αλμπέρτα και ο Χάρτης της Burra— επιβεβαιώνουν ότι η αρχή του παλίμψηστου δεν είναι θεωρητική επιλογή αλλά εφαρμόσιμη πρακτική: η διατήρηση στρωμάτων ιστορικής χρήσης συμπεριλαμβανομένων των φαινομενικά «αρνητικών», αποτελεί διεθνώς αναγνωρισμένο μεθοδολογικό εργαλείο. Η διατήρηση και η αναστήλωση/ανάδειξη προϋποθέτουν, ωστόσο διαπραγμάτευση— μεταξύ θεσμικής εξουσίας, ειδικών και κοινωνικών αιτημάτων (Loukaki, 2008/2016, σ. 170)· η επιλογή των στρωμάτων που θα αναδειχθούν και εκείνων που θα υποχωρήσουν δεν είναι ποτέ τεχνικά ουδέτερη.

Εικόνα 6.3: Εξωτερική όψη Οικίας Κλεάνθη, Οδός Θόλου 5

Αθήνα: Μουσείο Ιστορίας Πανεπιστημίου Αθηνών.

Το κτίριο ενσωματώνει στοιχεία λαϊκής, οθωμανικής και νεοκλασικής αρχιτεκτονικής— ορατά στρώματα διαδοχικών ιστορικών φάσεων. Πηγή: Ιδία επεξεργασία, επιτόπια επίσκεψη Μάιος 2026.

Εικόνα 6.4: Εσωτερική αυλή Οικίας Κλεάνθη.

Η νεοκλασική πτέρυγα (αριστερά) σε άμεση επαφή με τη βυζαντινή/μεσαιωνική τοιχοποιία (δεξιά). Διακρίνεται το ξύλινο σαχνισί (οθωμανικό στοιχείο) στον πάνω όροφο— τρία χρονικά στρώματα συνυπάρχουν στην ίδια όψη. Η αποκατάσταση επέλεξε να μη σβήσει τη διαφορά. Πηγή: Ιδία επεξεργασία, επιτόπια επίσκεψη Μάιος 2026.

Εγχώριο παράδειγμα της ίδιας αρχής αποτελεί η Οικία Κλεάνθη στην Αθήνα (Θόλου 5), ένα από τα ελάχιστα σωζόμενα κτίρια της προ-οθωνικής περιόδου, που χρησίμευσε διαδοχικά ως οθωμανική κατοικία, έδρα του πρώτου Πανεπιστημίου Αθηνών (1837–1841), στρατώνας, χώρος φιλοξενίας προσφύγων, ταβέρνα και πολυκατοικία, πριν αποκατασταθεί ως Μουσείο Ιστορίας του Πανεπιστημίου (1987). Η αποκατάσταση (μελέτη Σ. Κυδωνιάτη, 1975–1985) επέλεξε συνειδητά να διατηρήσει ορατή τη συνύπαρξη λαϊκής, οθωμανικής, νεοκλασικής και μεσαιωνικής τοιχοποιίας, υλοποιώντας στην πράξη τη λογική του παλίμψηστου (βλ. Εικ. 6.3-6.5). Η δίγλωσση ερμηνευτική σήμανση στην είσοδο αποτελεί ακριβώς το μοντέλο που προτείνεται για τα κτίρια της Διαδρομής Αγγλοκρατίας (βλ. 6.4).

Εικόνα 6.5: Ερμηνευτική σήμανση στην είσοδο της Οικίας Κλεάνθη (Οδός Θόλου 5, Αθήνα).

Η δίγλωσση πινακίδα αναφέρει τη λειτουργία ως πρώτο Πανεπιστήμιο (1837–1841) και την αρχιτεκτονική ανακαίνιση από τον Κλεάνθη— πρότυπο ερμηνευτικής σήμανσης αναλογικό με αυτό που προτείνεται για τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία των Κυθήρων. Πηγή: Ιδία επεξεργασία, επιτόπια επίσκεψη Μάιος 2026.

Ιδιαίτερη μέριμνα απαιτείται στη διαχείριση των πρωτογενών εικονογραφικών πηγών για την αποκατάσταση. Η ιστορική φωτογραφία του Π. Α. Βλαντή του 1902 από το δίδυμο

σχολείο του Μυλοποτάμου (βλ. Εικ. 5.14) λειτουργεί ως αξιόπιστο τεκμήριο για στοιχεία που έχουν χαθεί στη Μηλαπιδέα, όπως η αρχική διαμόρφωση των ξύλινων κουφωμάτων με σταθερό φεγγίτη και ο τρόπος συνδυασμού επιχρισμάτων και πελεκητών πωρόλιθων στις όψεις. Η αντιγραφή αυτών των μορφολογικών λεπτομερειών, ωστόσο, δεν πρέπει να εκληφθεί ως απλή αναπαραγωγή «αυθεντικότητας»: αποτελεί ερμηνευτική επιλογή που προϋποθέτει σαφή θεωρητική θεμελίωση. Η Hirsch (2012) ονομάζει τέτοιες χρήσεις «μετα-μνημονικές» (postmemory, βλ. 5.4): πρόκειται για επιλογές που δεν αναπαράγουν την ιστορική πραγματικότητα αλλά την ερμηνεύουν μέσα από το παρόν— και η σχεδιαστική επιλογή αποκτά θεωρητική βάση όταν αναγνωρίζει ακριβώς αυτή τη διαφορά. Η χρήση της φωτογραφίας Βλαντή ως τεκμηρίου αποκατάστασης δεν αντιβαίνει κατ' ανάγκη στη Χάρτα της Βενετίας (1964): το Άρθρο 9 επιτρέπει ρητά τη χρήση πρωτογενών τεκμηρίων ως βάσης επέμβασης, εφόσον η νέα εργασία διακρίνεται σαφώς από το ιστορικό υλικό και δεν αξιώνει ιστορική αυθεντικότητα.

Στο υλικό σκέλος, η μελέτη Φατσέα (2008α) προσφέρει συγκεκριμένες τεχνικές προδιαγραφές: κονιάματα υδραυλικού ασβέστη, ταυτοποίηση των αρχικών λατομείων για τους πωρόλιθους, με βάση δείγματα από το ίδιο το κτίριο.

Η νέα χρήση που προβλέπει η μελέτη Φατσέα, αίθουσα πολιτιστικών εκδηλώσεων, είναι συμβατή με τη συμβολική φόρτιση του κτιρίου (βλ. 4.3). Το εσωτερικό (~190 τ.μ.) επιτρέπει επιπλέον υβριδική αξιοποίηση: εκθεσιακός πυρήνας αφιερωμένος στην αλληλοδιδασκτική, χώρος σχολικών επισκέψεων και αίθουσα εκδηλώσεων— με ερμηνευτικά πάνελ που αναπαράγουν σχηματικά τη χωρική λογική του 1825 (βάθρο δασκάλου, θρανία, ημικύκλια ανάγνωσης).

Σε επίπεδο εφαρμογής, η κλιμάκωση διαρθρώνεται σε τρεις φάσεις: άμεση σταθεροποίηση (έτος 1ο) με ταυτόχρονη αρχειακή τεκμηρίωση και προφορική ιστορία· πλήρης αποκατάσταση και ερμηνευτική σήμανση (έτη 2ο–3ο)· θέση σε λειτουργία και ένταξη στη Διαδρομή Αγγλοκρατίας (από το 4ο έτος)⁸⁹.

⁸⁹ Αναλυτικά: Φάση 1 (έτος 1ο)— επείγουσες εργασίες σταθεροποίησης (στατική στερέωση, προσωρινή κάλυψη, αποψίλωση βλάστησης) παράλληλα με αρχειακή τεκμηρίωση και έναρξη προφορικής ιστορίας. Φάση 2 (έτη 2ο–3ο)— πλήρης αποκατάσταση κατά τις προδιαγραφές Φατσέα (2008α), διαμόρφωση περιβάλλοντος χώρου, εγκατάσταση ερμηνευτικής σήμανσης. Φάση 3 (από έτος 4ο)— θέση σε λειτουργία ως πολιτισμικού χώρου, ένταξη στη Διαδρομή Αγγλοκρατίας, αξιολόγηση και προσαρμογή. Η κλιμάκωση επιτρέπει κατανομή χρηματοδοτικών αναγκών σε διαχειρίσιμα τμήματα και αναζήτηση συμπληρωματικών πηγών (ΕΣΠΑ 2021–27, Δημιουργική Ευρώπη, Erasmus+) σε διαφορετικούς κύκλους.

6.4 Πολιτισμικός τουρισμός με ιστορική ευθύνη

Η αξιοποίηση των αλληλοδιδασκτικών σχολείων ως πόλων πολιτισμικού τουρισμού αποτελεί συστατικό της πρότασης διατήρησης, αλλά απαιτεί προσεκτικό προσδιορισμό των ορίων της. Η σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα προσφέρει αρκετά παραδείγματα όπου η εμπορική επανάχρηση ιστορικών κτιρίων κατέληξε να αλλοιώσει αμετάκλητα τη συμβολική τους ταυτότητα. Στα Κύθηρα, η περίπτωση του παλαιού αγγλικού σχολείου των Φρατσιών, που λειτουργεί σήμερα ως εστιατόριο μέσω παλαιότερης ανταλλαγής οικοπέδου (βλ. 4.3 και 5.4), αποτελεί ακριβώς τέτοιο σημείο προσοχής. Δεν πρόκειται για περίπτωση καταστροφής— το κτιριακό κέλυφος έχει διασωθεί και συντηρείται από τους ιδιοκτήτες— αλλά για περίπτωση όπου η πολιτισμική σημασία έχει περάσει στο περιθώριο, χωρίς θεσμοποιημένη διαμεσολάβηση που να την επαναφέρει στην προσοχή του επισκέπτη.

Τα δεδομένα του ερωτηματολογίου (βλ. 4.3) τεκμηριώνουν με ασφάλεια τη συμβολική οικονομία της σύγχρονης κυθηραϊκής συνείδησης απέναντι σε τέτοιες περιπτώσεις. Από τις 55 απαντήσεις στην Ε4, 24 εκφράζουν απορριπτική στάση απέναντι στην εμπορική αλλαγή χρήσης, ενώ άλλες 12 αποδέχονται την αλλαγή χρήσης μόνο υπό όρους πολιτισμικής διαμεσολάβησης. Η αναλυτική επεξεργασία των απαντήσεων αποκαλύπτει ότι η κοινότητα δεν αντιτίθεται κατ' αρχήν στην επανάχρηση, αλλά στην εμπορευματοποίηση χωρίς ερμηνευτική σήμανση. Η μαρτυρία του Σ.21 το διατυπώνει ρητά: «δεν θα μ' ενοχλούσε, αν υπήρχε κάποια σήμανση ότι εδώ λειτουργούσε αλληλοδιδασκτικό σχολείο, ώστε οι επισκέπτες-πελάτες να γνωρίζουν που βρίσκονται». Αντίστοιχα, ο Σ.40 διακρίνει σαφώς ανάμεσα σε χρήσεις: «πρέπει να χρησιμοποιούνται ως πολιτιστικά κέντρα ή μουσεία και όχι ως κατοικίες ή εστιατόρια». Η στάση αυτή αξίζει να αντιπαρατεθεί με ευρωπαϊκά παραδείγματα εμπορικής επανάχρησης ιστορικών κτηρίων που διατήρησαν την αρχιτεκτονική τους μνήμη: το Freud's στην Οξφόρδη, μπαρ-καφενείο που στεγαζόταν επί δεκαετίες στην πρώην εκκλησία St Paul's (1836, αρχιτέκτονας H.J. Underwood), διατηρούσε τα βιτρό παράθυρα και τις ιονικές κολόνες in situ, συνδυάζοντας εμπορική λειτουργία με ορατή ιστορική υλικότητα. Το παράδειγμα υπενθυμίζει ότι η εμπορική χρήση δεν συνεπάγεται κατ' ανάγκη διαγραφή της μνήμης— αρκεί η ιστορική ταυτότητα του κτιρίου να παραμένει ορατή και αναγνώσιμη.

Η εμπειρική αυτή τεκμηρίωση επιτρέπει τη διατύπωση μιας ιεράρχησης αποδεκτών χρήσεων που μπορεί να εφαρμοστεί στο σύνολο των αλληλοδιδασκτικών κτιρίων του νησιού. Στο υψηλότερο επίπεδο συμβατότητας τοποθετούνται οι αμιγώς πολιτισμικές χρήσεις (μουσεία, βιβλιοθήκες, αρχεία, πολιτιστικά κέντρα), καθώς βρίσκονται σε άμεση νοηματική συνέχεια με την αρχική εκπαιδευτική αποστολή του κτιρίου. Στο μεσαίο επίπεδο εντοπίζονται οι μικτές χρήσεις (αίθουσες εκδηλώσεων με εκπαιδευτικό στοιχείο, εκθεσιακοί χώροι σε συνδυασμό με ξενώνες), εφόσον συνοδεύονται από σαφή ερμηνευτική σήμανση. Στο χαμηλότερο επίπεδο τοποθετούνται οι αμιγώς εμπορικές χρήσεις (εστιατόρια, καταστήματα, ιδιωτικές κατοικίες), όχι ως απαγορευτικές αλλά ως αποδεκτές μόνο όταν υπάρχει εμφανής σήμανση και προβλέπεται ελεγχόμενη πρόσβαση του κοινού σε προκαθορισμένα χρονικά διαστήματα.

Η ενσωμάτωση των κτιρίων σε μια ευρύτερη τουριστική στρατηγική προϋποθέτει τον σαφή προσδιορισμό του τύπου επισκέπτη στον οποίο επιθυμεί να απευθυνθεί η κυθηραϊκή κοινωνία. Σε αντίθεση με τα Κυκλαδίτικα νησιά, τα Κύθηρα δεν διαθέτουν —ούτε επιδιώκουν— μαζική τουριστική κίνηση. Η τουριστική περίοδος είναι σχετικά σύντομη, η υποδομή περιορισμένη και ο ρόλος της διασποράς (ελληνοαυστραλιανής κυρίως) διατηρεί ιδιαίτερη βαρύτητα. Σε αυτό το πλαίσιο, η αξιοποίηση των αλληλοδιδασκτικών ως κόμβων πολιτισμικού τουρισμού δεν μπορεί παρά να εστιάσει σε ποιοτικά εξειδικευμένο κοινό: επισκέπτες με ενδιαφέρον για ιστορία, αρχιτεκτονική, εκπαιδευτικό τουρισμό, καθώς και απογόνους Κυθηρίων που επιστρέφουν στο νησί καταγωγής.

Η ερμηνευτική σήμανση για όλα τα κτίρια του δικτύου απαιτεί τυποποιημένο σχεδιαστικό κώδικα που θα περιλαμβάνει πινακίδα ιστορικής ταυτότητας στην είσοδο, εξειδικευμένο πληροφοριακό υλικό για κάθε κτίριο και σύνδεση μέσω QR code με τον κεντρικό διαδραστικό χάρτη. Η τυποποίηση αυτή έχει τριπλό όφελος: εξασφαλίζει ομοιόμορφη ποιότητα ερμηνείας ανεξαρτήτως ιδιοκτησιακού καθεστώτος, αναδεικνύει το δίκτυο ως ενιαίο πολιτισμικό σύνολο και επιτρέπει την προοδευτική επέκτασή του χωρίς διαρκή ανάγκη επανασχεδίασης.

Συνοδευτικά εργαλεία, όπως έντυπος και ψηφιακός ξεναγός, εκπαιδευτικά πακέτα για σχολεία, σύντομο ντοκιμαντέρ, μπορούν να υλοποιηθούν με χαμηλό κόστος μέσω πανεπιστημιακών συνεργασιών ή εθελοντικού δυναμικού.

Το παράθυρο για συντεταγμένο ποιοτικό σχεδιασμό είναι ωστόσο πεπερασμένο. Όπως διαπιστώνει η μελέτη του MedINA, ενώ τα Κύθηρα είχαν καταφέρει μέχρι πρόσφατα να αποφύγουν τις έντονες πιέσεις του μαζικού τουρισμού, «τα τελευταία χρόνια οι «αντιστάσεις» του νησιού μειώνονται» (Δόδουρας & Λυρατζάκη, 2017, σ. 88), με τις πρώτες οικιστικές πιέσεις της τουριστικής ανάπτυξης ήδη εμφανείς σε Αγία Πελαγία, Καψάλι και Κάλαμο. Η παρατήρηση αυτή προσθέτει δεύτερο λόγο επείγοντος στο επιχείρημα της εξάντλησης της επικοινωνιακής μνήμης που αναπτύσσεται στην επόμενη ενότητα (βλ. 6.5): αν η ποιοτική τουριστική στρατηγική δεν διαμορφωθεί τώρα από συντονισμένους φορείς, θα διαμορφωθεί στη συνέχεια από τη μη ελεγχόμενη πίεση της αγοράς.

Σε επίπεδο διεθνών πλαισίων αναφοράς, η Σύμβαση Faro (Council of Europe, 2005), που εξετάστηκε στην ενότητα 5.4, προσφέρει ρητή νομιμοποίηση για συμμετοχικές μορφές αξιοποίησης που αποφεύγουν τις παγίδες της εμπορευματοποίησης: η έννοια της «κοινότητας κληρονομιάς» θέτει στο επίκεντρο όχι τους τουριστικούς πελάτες, αλλά τους ίδιους τους κατοίκους και τους απογόνους τους, ως πρωτογενείς δικαιούχους και διαμορφωτές της πολιτισμικής εμπειρίας. Η αναγνώριση αυτή των τοπικών δικαιωμάτων αποτελεί κρίσιμο αντίβαρο στις πιέσεις της τουριστικής βιομηχανίας και προσφέρει θεσμικό έρεισμα για την υιοθέτηση των αρχών ιεράρχησης χρήσεων που προτάθηκαν παραπάνω. Το ερώτημα «ποιανού το πνεύμα του τόπου»- που η Λουκάκη (1997) έχει αναδείξει ως κεντρικό ζήτημα εξουσίας στην ερμηνεία μνημειακών τόπων- παραμένει ιδιαίτερα οξύ στην περίπτωση των αλληλοδιδασκτικών: το *genious loci* είναι εξ ορισμού αμφισβητούμενο, αποικιακό στη γέννησή του και κυθηραϊκό στην οικειοποίησή του. Η Σύμβαση Faro απαντά έμμεσα: ορίζοντας ως πρωτογενείς δικαιούχους τις «κοινότητες κληρονομιάς», θέτει την τοπική κοινωνία στο επίκεντρο αυτού του ορισμού (Loukaki, 1997, σ. 309).

6.5 Συμμετοχικά μοντέλα: η ώρα που κλείνει

Η εφαρμογή της προτεινόμενης στρατηγικής δεν μπορεί να αναληφθεί από έναν μόνο φορέα. Η περίπλοκη ιδιοκτησιακή και διοικητική γεωγραφία των κυθηραϊκών αλληλοδιδασκτικών, όπου εμπλέκονται κρατικοί, εκκλησιαστικοί, ιδιωτικοί και κοινοτικοί παράγοντες, επιβάλλει τη συγκρότηση δικτύου συνεργασίας που θα καταναείμει ευθύνες,

θα αξιοποιεί συμπληρωματικούς πόρους και θα αναγνωρίζει τους ρόλους όλων των ενδιαφερομένων. Η ενεργός κοινωνική συμμετοχή αποτελεί άλλωστε βασική προϋπόθεση για τη διατήρηση της κληρονομιάς (Βόγια & Μαγουλά, 2019, σσ. 21-23). Η αναγνώριση των «κοινοτήτων κληρονομιάς» από τη Σύμβαση Faro (βλ. 6.4) θέτει το θεσμικό πλαίσιο για χαρτογράφηση πέντε βασικών εμπλεκόμενων στην κυθηραϊκή πραγματικότητα.

Πρώτος, ο Δήμος Κυθήρων ως θεσμικός άξονας. Ο Δήμος έχει ήδη αναλάβει συντονιστικό ρόλο σε επιμέρους έργα– αποκατάσταση Ποταμού μέσω LEADER, υποβολή πρότασης για τη Μηλαπιδέα στο Πρόγραμμα «Αντώνης Τρίτσης» (βλ. 5.4)– και διαθέτει την πολιτική νομιμοποίηση να εκπροσωπήσει την τοπική κοινωνία απέναντι σε εθνικά και ευρωπαϊκά χρηματοδοτικά πλαίσια. Η μη χρηματοδότηση της πρότασης αυτής υπογραμμίζει την ανάγκη παράλληλης αναζήτησης πόρων σε διαφορετικά μέτωπα: Δημιουργική Ευρώπη, ΕΣΠΑ 2021–27, Erasmus+ για το εκπαιδευτικό σκέλος.

Η επείγουσα ανάγκη ενεργοποίησης του Δήμου αντηχεί και στη δομημένη συνέντευξη του Χ.Π. (Παρ.Δ.2), συνταξιούχου δασκάλου από τα Φράτσια, που εντοπίζει με λακωνικότητα τους δύο πόλους της αδράνειας: «έλλειψη ενημέρωσης από αρμόδιους» και «αδιαφορία των κατοίκων». Η επισήμανση αυτή, προερχόμενη από πρόσωπο με άμεση εκπαιδευτική εμπειρία στην περιοχή, τεκμηριώνει ότι το πρόβλημα δεν είναι αποκλειστικά χρηματοδοτικό: παράλληλα με την έλλειψη χρηματοδοτικών πόρων, η απουσία συστηματικής πληροφόρησης της τοπικής κοινωνίας λειτουργεί ως εξίσου αποτρεπτικό εμπόδιο. Η παρατήρηση αυτή θέτει ένα βαθύτερο ερώτημα: τι είδους μνήμη μπορεί να επιβιώσει χωρίς ενημέρωση; Η μετάβαση από την επικοινωνιακή στη θεσμοθετημένη πολιτισμική μνήμη– που αναλύεται διεξοδικά παρακάτω– δεν είναι αυτόματη· προϋποθέτει ενεργή θεσμική παρέμβαση: ερμηνευτική σήμανση, εκπαιδευτικά προγράμματα, καταγραφή προφορικών μαρτυριών. Η «αδιαφορία των κατοίκων» που καταγράφει ο Χ.Π. δεν είναι λοιπόν ψυχολογικό φαινόμενο αλλά δομικό αποτέλεσμα της απουσίας αυτής της παρέμβασης. Η ερμηνευτική σήμανση και τα εκπαιδευτικά πακέτα που προτείνονται στο 6.4 αντιμετωπίζουν ακριβώς αυτό το δεύτερο επίπεδο του προβλήματος.

Δεύτερη, η Επιτροπή Εγχωρίου Περιουσίας Κυθήρων και Αντικυθήρων, ως νομικός ιδιοκτήτης μεγάλου μέρους του εν λόγω κτιριακού αποθέματος, συμπεριλαμβανομένης της Μηλαπιδέας. Η συμβολή της δεν περιορίζεται στην παραχώρηση χρήσης· μπορεί να επεκταθεί σε ενεργό συμμετοχή στη χάραξη της διαχειριστικής πολιτικής, στην

ταυτοποίηση και προστασία επιπλέον σχολικών κτιρίων που πιθανώς αποτελούν περιουσιακά της στοιχεία, και στη δημιουργία θεσμικού πλαισίου παρακολούθησης που να εγγυάται την τήρηση των αρχών αναστρεψιμότητας και ερμηνευτικής διαφάνειας.

Τρίτο, το Κ.Ι.Π.Α. ως ιδιωτικός μη κερδοσκοπικός φορέας με ήδη ανειλημμένη ευθύνη για τη Μηλαπιδέα μπορεί να λειτουργήσει ως φορέας υλοποίησης και ταυτόχρονα ως σημείο σύγκλισης ακαδημαϊκής έρευνας, αρχαιακής δραστηριότητας και εθελοντικής συμμετοχής. Επιπλέον, διαθέτει ήδη οργανωμένη υποδομή ανάδειξης διαδρομών μέσω του προγράμματος Μονοπατιών (από το 2010, βλ. 6.2)— τεχνογνωσία σηματοδότησης, καθαρισμού και τουριστικής επικοινωνίας άμεσα μεταφερόμενη στη Διαδρομή Αγγλοκρατίας.

Τέταρτη, η Ιερά Μητρόπολη Κυθήρων και Αντικυθήρων, που έχει υπό τη φροντίδα της το συγκρότημα του Οσίου Θεοδώρου, τόσο τον λειτουργικό βυζαντινό ναό όσο και το γειτονικό σχολικό κτίριο που λειτούργησε αρχικά ως Ιεροδιδασκαλείο της Επισκοπής και στη συνέχεια ως αλληλοδιδασκτικό σχολείο. Η ιστορική σύνδεσή του με την Επισκοπή και η προνομιακή χωρική σχέση του με τον λειτουργικό ναό καθιστούν τη Μητρόπολη φυσικό εταίρο, και αποδεικνύουν ότι η κληρονομιά της Αγγλοκρατίας, παρά την προτεσταντική της προέλευση, μπορεί να ενσωματωθεί σε ορθόδοξο θεσμικό περιβάλλον χωρίς αλλοίωση του ιστορικού της φορτίου.

Πέμπτοι, οι κυθηραϊκοί σύλλογοι εσωτερικού και διασποράς, με ιδιαίτερη έμφαση στις κοινότητες της Αυστραλίας και του Καναδά. Όπως τεκμηριώθηκε στη μαρτυρία Σ.29 για τα Φράτσια (βλ. 4.2), η μεταπολεμική αποκατάσταση του εκεί σχολικού κτιρίου χρηματοδοτήθηκε από δωρεές ομογενών— γεγονός που πιστοποιεί τη δυνατότητα κινητοποίησης συμβολικού και οικονομικού κεφαλαίου από τη διασπορά υπέρ της πατρικής κληρονομιάς. Πολλά μέλη αυτών των κοινοτήτων διατηρούν προσωπικά αρχεία και προφορικές μνήμες γονέων ή παππούδων που μετανάστευσαν τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα— άρα ακριβώς της γενιάς που είχε ζωντανή επαφή με την εμπειρία των αλληλοδιδασκτικών.

Η ίδια η πορεία της Μηλαπιδέας τεκμηριώνει τη δυνατότητα— αλλά και τις δυσκολίες— συντονισμένης δράσης πολλαπλών φορέων: το εκπονημένο σχέδιο αποκατάστασης (Φατσέας, 2008α) προέκυψε από συνεργασία της Επιτροπής Εγχωρίου Περιουσίας με το Κ.Ι.Π.Α. και έχει επανειλημμένα υποβληθεί σε χρηματοδοτικά προγράμματα χωρίς

αποτέλεσμα— ένδειξη που επαναλαμβάνει το πρότυπο που ήδη εντοπίστηκε για τη χρηματοδότηση από τον Δήμο (βλ. παραπάνω).

Η διαρθρωτική αυτή κριτική της θεσμικής λογικής βρίσκει ζωντανή τεκμηρίωση στις απαντήσεις του ερωτηματολογίου. Ο Σ.Λ. αποτυπώνει με χαρακτηριστική ακρίβεια την αντίληψη της τοπικής κοινωνίας για την πρακτική αδυναμία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας: «δεν προάγεται η αναστήλωση ... αν δεν μπορούμε να το κάνουμε τέλεια, δεν το κάνουμε καθόλου. Πολλές φορές, φοβούμενοι μην κάνουν λάθος, δεν κάνουν τίποτα, το οποίο είναι συχνά πιο λάθος επιλογή από το ενεργό λάθος». Η μαρτυρία αυτή τεκμηριώνει, βεβαίως, τα εσωτερικά αίτια της διοικητικής στάσης— η οποία υπαγορεύεται και από θεσμικές αρχές όπως η αναστρεψιμότητα και η ελάχιστη επέμβαση (βλ. 6.3), καθώς και από τις συνθήκες χρόνιας υποστελέχωσης— αλλά αποτυπώνει κάτι εξίσου σημαντικό για την παρούσα έρευνα: το πως η τοπική κοινωνία βιώνει αυτή την αδράνεια ως «τελειοθηρική παράλυση». Ανεξάρτητα από τα εσωτερικά της αίτια, το πρακτικό αποτέλεσμα επιβεβαιώνεται υλικά: ακόμη και έτοιμα εγκεκριμένα σχέδια, όπως της Μηλαπιδέας, παραμένουν ανεκτέλεστα.

Το πρόβλημα της Μηλαπιδέας είναι, ωστόσο, και δομικά θεσμικό. Η υπαγωγή του κτιρίου στη Βυζαντινή Εφορεία—νομικά ορθή αλλά πρακτικά δυσλειτουργική για ένα αποικιακό εκπαιδευτικό κτίριο του 19ου αιώνα (βλ. 5.4)— δικαιολογεί, κατ' ελάχιστον, στενή συνεργασία με τη ΔΠΑΝΣΜ⁹⁰ ή κατά προτεραιότητα μεταχείριση εντός της αρμόδιας Εφορείας, και χρήζει άμεσης αντιμετώπισης. Η συνεχιζόμενη αυτή αναμονή ενισχύει το επιχείρημα επείγοντος που διατυπώθηκε στο 6.4: τα διοικητικά κονδύλια μπορούν να περιμένουν, η μνήμη όμως όχι.

Πέρα από τη χαρτογράφηση των φορέων, υπάρχει ωστόσο μια κρίσιμη χρονική παράμετρος που καθιστά το ζήτημα επείγον. Στην περίπτωση της Αγγλοκρατίας έχουμε ήδη υπερβεί κατά πολύ το όριο της επικοινωνιακής μνήμης (Assmann, 2000· βλ. 4.2): οι τελευταίοι απεβίωσαν τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Διατηρούμε όμως ακόμη μια λεπτή στρώση διαμεσολαβημένης μνήμης: τα παιδιά και εγγόνια αυτών των μαθητών, που έχουν ακούσει σχετικές αφηγήσεις και τις διασώζουν με μεγαλύτερη ή μικρότερη ευκρίνεια. Τα δεδομένα του ερωτηματολογίου (βλ. 4.2) δείχνουν ότι μόνο το ένα πέμπτο

⁹⁰ Πρώην «Διεύθυνση Νεότερης και Σύγχρονης Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς» (ΠΔ 191/2003)· σημερινή ονομασία βάσει του ισχύοντος Οργανισμού του ΥΠ.ΠΟ.

περίπου των ερωτώμενων διαθέτει τέτοιου είδους άμεση οικογενειακή μνήμη, και ακόμη και αυτό το ποσοστό συρρικνώνεται με τον φυσικό κύκλο των γενεών.

Η διακύβευση αυτή αποκτά εύγλωττη διατύπωση στη φιγούρα του «τελευταίου ανθρώπου» από το ομώνυμο μυθιστόρημα της Mary Shelley, *The Last Man* (1826). Ο Lionel Verney γράφει όχι για να αφηγηθεί αλλά για να διασώσει τη μνήμη όταν δεν έχει απομείνει κανείς άλλος να τη φέρει. Η εικόνα αυτή αποτυπώνει με ακρίβεια τη συνθήκη που περιέγραψε ο Nora (1984–1992): οι τόποι μνήμης αναδύονται ακριβώς όταν εκλείπουν τα ζωντανά «περιβάλλοντα μνήμης», και η επόμενη γενιά κληρονομεί όχι την εμπειρία αλλά μόνο τα ίχνη της (Hirsch, 2012). Στα αλληλοδιδασκτικά των Κυθήρων ο «τελευταίος μάρτυρας» έχει συχνά υλική μορφή: του Καραβά και των Μητάτων αγνοείται η θέση, ενώ εκείνα των Φρατσίων και της Σχολής Θηλέων επιβιώνουν χωρίς να είναι πλέον αναγνωρίσιμη η εκπαιδευτική τους ταυτότητα. Κάθε σχολείο που καταρρέει ή αλλάζει χρήση χωρίς καταγραφή παρασύρει μαζί του ένα μη αναπληρώσιμο τμήμα της συλλογικής μνήμης⁹¹. Η κατηγορία αυτή ευάλωτης κληρονομιάς έχει, εξάλλου, φτάσει σε μια «κρίσιμη καμπή», όπου οι μηχανισμοί τεκμηρίωσης πρέπει να ενεργοποιηθούν προτού είναι πολύ αργά (Pantzou, 2011, σ. 202 · 2015b, σ. 249). Υπό αυτό το πρίσμα, η συστηματική καταγραφή, η χαρτογράφηση και το ψηφιακό αρχείο που προτείνονται εδώ αποτελούν τη χειρονομία του Verney σε συλλογική κλίμακα: την αρχειοθέτηση ως ανάχωμα στη λήθη.

Η ώρα για συστηματική καταγραφή προφορικών μαρτυριών είναι τώρα: ημιδομημένες συνεντεύξεις σε ηλικιωμένους κατοίκους όλων των οικισμών που είχαν αλληλοδιδασκτικά και σε εκπροσώπους διασπορικών κοινοτήτων, με ηχογράφηση και αρχειοθέτηση μέσω πανεπιστημιακών συνεργασιών ή εθελοντικού δυναμικού⁹². Ο ψηφιακός χάρτης της παρούσας έρευνας φιλοξενεί το αρχείο ως ζωντανό συστατικό, με αποσπάσματα ανά

⁹¹ Τα σχολικά κτίρια έχουν συχνά παλίμψηστη και μετατοπιζόμενη βιογραφία: στον Άη Στράτη το παλιό σχολείο λειτούργησε ως απομονωτήριο πολιτικών εξορίστων κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και η χωροφυλακή συστεγάστηκε με τους μαθητές στο κτίριο του Μαράσλειου, ενώ στη Χίο γυναίκες εξόριστες κρατήθηκαν σε σχολικό κτίριο (Pantzou, 2011, σσ. 196, 198 · 2015b, σ. 241).

⁹² Προτεινόμενοι θεματικοί άξονες συνεντεύξεων: ονόματα δασκάλων και πρωτόσχολων· σχολική διαδρομή και μεταφορικά μέσα· τιμωρίες, επιβραβεύσεις, ιεραρχίες· σχέση σχολείου με ενορία και τοπικούς θεσμούς· εορταστικές εκδηλώσεις και εξετάσεις· μνήμες παιδαγωγικών υλικών (άμμος, πλάκες, βιβλία). Στόχος επίσης η αναζήτηση οικογενειακών αρχείων: φωτογραφικό υλικό, μαθητικά τετράδια, αναμνηστικά διπλώματα. Η Harlan (2011) κατέγραψε ήδη παραδείγματα τέτοιου υλικού στα κυθηραϊκά αρχεία· η συστηματική αναζήτηση σε ιδιωτικές συλλογές— και ιδίως της διασποράς (Αυστραλία, Καναδάς)— μπορεί να αναδείξει σημαντικά νέα τεκμήρια.

κτίριο. Οι κυθηραϊκές κοινότητες Αυστραλίας και Καναδά— με ενεργούς συλλόγους και μνήμες γονέων που έζησαν την εποχή των αλληλοδιδασκτικών— αποτελούν πολύτιμη επιπλέον πηγή για ψηφιακή συλλογή μαρτυριών.

Υπό το πρίσμα του Souref (2025), η ψηφιακή αυτή αρχειοθέτηση δεν αποτελεί απλό βοηθητικό εργαλείο: η ψηφιακή καταγραφή ενός μνημείου «αναμεταδίδει, υποστηρίζει και ενισχύει» (μτφρ. της συγγραφέως) την ιστορική μαρτυρία και το συμφραστικό της πλαίσιο (Souref, 2025, σ. 91), και μάλιστα μπορεί η ίδια να αναχθεί σε αυτόνομο μνημείο και προστατεύσιμο πολιτιστικό αγαθό κατά την έννοια του Ν. 3028/2002— τη μετάβαση που ο συγγραφέας ονομάζει «από τη μνημειακότητα στη μνημονικότητα». Υπό αυτή την οπτική, ο διαδραστικός χάρτης της παρούσας έρευνας νομιμοποιείται θεωρητικά ως αυτόνομη συμβολή και όχι ως απλό παράρτημα.

6.6 Συμπεράσματα και ανοιχτά ερωτήματα

Η εξέταση των αλληλοδιδασκτικών σχολείων της Αγγλοκρατίας στα Κύθηρα— με εστία τη Μηλαπιδέα— οδήγησε σε τρεις αλληλένδετες θέσεις.

Τα κυθηραϊκά ευρήματα συνομιλούν με ανάλογα μοτίβα άλλων βρετανικών αποικιακών τοπίων της Μεσογείου— σύγκριση που φωτίζει τις τρεις θέσεις που ακολουθούν. Η διάκριση του Jacobs (1996, σ. 38) ανάμεσα σε αποικιοκρατία εδαφικής επέκτασης και αποικιοκρατία επαναπροσανατολισμού— όπως την αξιοποιεί η Seretis (2005) για την Κύπρο— εντάσσει τα Κύθηρα σαφώς στη δεύτερη κατηγορία: η Προστασία δεν αντικατέστησε την τοπική κοινωνία, αλλά την αναδιοργάνωσε μέσα από ένα κοινό αποικιακό πρότυπο δημόσιων έργων που εγγράφει το «αυτοκρατορικό τοπίο» στον χώρο.

Το παράδειγμα αυτό (Seretis, 2005· Jacobs, 1996, σ. 38) υπογραμμίζει ότι τα αποικιακά κτίρια επιβιώνουν της ιδεολογίας που τα παρήγαγε, και ότι το αποτέλεσμα της αποικιακής πολιτικής δεν ταυτίζεται πάντα με την πρόθεσή της— διαπιστώσεις που ισχύουν πλήρως και για την κυθηραϊκή περίπτωση.

Η πρώτη θέση αφορά την αμφίσημη φύση της ιστορικής εμπειρίας που τα κτίρια αυτά ενσαρκώνουν. Όπως τεκμηριώθηκε διαδοχικά, τα αλληλοδιδασκτικά δεν αποτελούν ούτε καθαρά αποικιακά εργαλεία επιβολής, ούτε αμιγώς τοπικές εκπαιδευτικές πρωτοβουλίες. Συγκροτούν αυτό που ο Bhabha (1994) ονόμασε «τρίτο χώρο»— πεδία πολιτισμικής

διαπραγμάτευσης όπου η βρετανική παιδαγωγική μέθοδος συνάντησε τις τοπικές κοινωνικές δομές, την ορθόδοξη παράδοση, την αγροτική οικονομία και τις έμφυλες ιεραρχίες, παράγοντας ένα ιδιότυπο επτανησιακό υβρίδιο. Το μοτίβο της αποικιακής μεταφοράς ως γόνιμης σύντηξης παρά ως μονόδρομης επιβολής η Λουκάκη (2025b) το εντοπίζει και σε αυτοκρατορική κλίμακα, στη σχέση ελληνικού κλασικισμού και ανατολικού μνημειακού. Η αμφισημία αυτή δεν πρέπει να εκλαμβάνεται ως αδυναμία της κληρονομιάς αλλά ως δομικό της χαρακτηριστικό, που η σύγχρονη διαχείριση οφείλει να προστατεύσει αντί να αποσιωπήσει.

Η δεύτερη θέση αφορά τη δυναμική της οικειοποίησης. Όπως δείχθηκε ιδιαίτερα στο Κεφ. 4 και επιβεβαιώθηκε στην ανάλυση της εντοιχισμένης επιγραφής της Μηλαπιδέας (βλ. 5.3), οι κυθηραϊκές κοινότητες δεν αποδέχθηκαν παθητικά τον βρετανικό θεσμό. Τον οικειοποιήθηκαν ενεργά μέσα από εθελοντική εργασία ανέγερσης (47 χωρικοί από το Κεραμουτό), παραχώρηση γης (η δωρεά Κασιμάτη), επανερμηνεία του ρόλου του monitor σε τιμητικό «πρωτόσχοιο», ενσωμάτωση της σχολικής διαδρομής στις πρακτικές αγροτικής επιβίωσης, και διαρκή υλική φροντίδα. Αυτή η δυναμική επανανοηματοδότησης— που με τους όρους του de Certeau (1984) μετατρέπει τον προδιαγεγραμμένο «τόπο» σε «χώρο» που παράγεται μέσα από την καθημερινή πρακτική (espace pratiqué), αποτελεί το πιο σημαντικό κληροδότημα της Αγγλοκρατίας στα Κύθηρα: όχι το ίδιο το βρετανικό μοντέλο, αλλά τη δυνατότητα μιας τοπικά μετασχηματισμένης εκδοχής του.

Η τρίτη θέση αφορά την ανάγκη κωδικοποίησης. Όπως αναλύθηκε στην 6.5, η ζωντανή προφορική μνήμη της εμπειρίας βρίσκεται σε οριακή φάση εξάντλησης· η μετάβαση από την επικοινωνιακή στη θεσμοθετημένη πολιτισμική μνήμη αποτελεί επείγουσα αναγκαιότητα, όχι αναβαλλόμενη επιλογή. Η συστηματική προστασία και ανάδειξη του υλικού αποθέματος, σε συνδυασμό με την προφορική ιστορία και την ψηφιακή τεκμηρίωση, αποτελούν επομένως όχι μόνο πολιτισμική αλλά και επιστημονική επιταγή.

Οι προτάσεις που διατυπώθηκαν στο παρόν κεφάλαιο— η συγκρότηση Διαδρομής Αγγλοκρατίας ως ενιαίου πολιτιστικού τόπου, η εφαρμογή των αρχών αναστρέψιμης επανάχρησης με αξιοποίηση της λογικής του παλίμψηστου, ο πολιτισμικός τουρισμός με ιστορική ευθύνη μέσω ιεραρχημένων αποδεκτών χρήσεων και υποχρεωτικής ερμηνευτικής σήμανσης, και η συμμετοχική διαχείριση μέσω δικτύου πέντε βασικών φορέων— αποτελούν μια συνεκτική στρατηγική που αξιοποιεί τα διαθέσιμα

μεθοδολογικά εργαλεία (Burra, Faro, Hayden, Huyssen, Smith) και τα προσαρμόζει στις ιδιαίτερες ανάγκες της κυθηραϊκής περίπτωσης.

Παραμένουν ανοιχτά ερωτήματα για περαιτέρω έρευνα. Πρώτον, μια συγκριτική μελέτη με την αλληλοδιδασκτική κληρονομιά των άλλων Επτανήσων, αλλά και άλλων βρετανικών μεσογειακών κτήσεων— και ιδίως της Μάλτας— θα αποκάλυπτε κατά πόσον τα ευρήματα της παρούσας έρευνας αποτελούν ιδιαιτερότητα των Κυθίων ή εκφράζουν ευρύτερα πρότυπα της βρετανικής αποικιακής εκπαιδευτικής πολιτικής. Δεύτερον, η ένταξη των αλληλοδιδασκτικών στα ελληνικά σχολικά αναλυτικά προγράμματα αποτελεί ζήτημα εκπαιδευτικής πολιτικής που απαιτεί ξεχωριστή έρευνα. Τρίτον, η αρχαιολογική μέριμνα για τους περιβάλλοντες χώρους των σχολείων θα μπορούσε να αναδείξει υλικά τεκμήρια της σχολικής καθημερινότητας— αυλή, βρύση, παιδαγωγικά αντικείμενα— που η παρούσα εργασία δεν εξερεύνησε⁹³.

Η εντοιχισμένη επιγραφή της Μηλαπιδέας του 1825, που λειτούργησε ως υλικό σημείο εκκίνησης σε όλη τη μελέτη, αναγνωρίζει ρητά τη συμμετοχή της κοινότητας στη συγκρότηση του κτίσματος: «χορηγήσαντες θεληματικώς την εργασίαν τήνδε». Η πρόκληση που αντιμετωπίζουμε σήμερα είναι αναλογικά παρόμοια: να συγκροτηθεί εκ νέου, σε σύγχρονους όρους, ένα συμμετοχικό πλαίσιο που θα διασώσει και θα αναδείξει αυτή την κληρονομιά. Από τη «δύσκολη» κληρονομιά (Macdonald, 2009) στη ζωντανή κληρονομιά της κοινοτικής μνήμης και της θεσμικής πολιτισμικής φροντίδας, η μετάβαση δεν είναι ούτε αυτονόητη ούτε εξασφαλισμένη. Είναι ωστόσο δυνατή, εφόσον τα συμπεράσματα της επιστημονικής έρευνας μετουσιωθούν σε πρακτικές προστασίας και η ώρα της επικοινωνιακής μνήμης δεν χαθεί ανεκμετάλλευτη.

⁹³ Δύο επιπλέον ανοιχτά ερωτήματα υπερβαίνουν τα όρια της παρούσας: (δ) Η συστηματική γλωσσολογική ανάλυση των επιγραφών, των διδακτικών εγχειριδίων και των αρχαιολογικών πηγών θα συμπλήρωνε την αρχιτεκτονική προσέγγιση με κειμενική διάσταση— η παρούσα εργασία θίγει το επίπεδο αυτό μόνο επιφανειακά στην ανάλυση της επιγραφής Μηλαπιδέας (ενότητα 5.3) και Μυλοποτάμου (ενότητα 5.3). (ε) Η σχέση των ευρωπαϊκών πλαισίων κληρονομιάς (Faro, Burra, ICOMOS) με τις εθνικές αφηγήσεις ιστορικής συνέχειας στην Ελλάδα— πώς η αποικιακή προέλευση κτιρίων «παρακάμπτει» τα κριτήρια εθνικής μνημείωσης— συνιστά ζήτημα πολιτισμικής πολιτικής για το οποίο τα κυθηραϊκά αλληλοδιδασκτικά αποτελούν αναλυτικά παραγωγική δοκιμαστική περίπτωση.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

Assmann, J. ([1992] 2000). *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. 3. Aufl. München: C. H. Beck.

Assmann, J., & Czaplicka, J. (1995). *Collective Memory and Cultural Identity*. New German Critique, (65), 125–133. <https://doi.org/10.2307/488538>.

Assmann, A. (2008). Canon and Archive. Στο A. Erll & A. Nünning (Eds.), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook* (σσ. 97–107). Walter de Gruyter.

Australia ICOMOS (1979/2013). *The Burra Charter: The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance*. Burwood: Australia ICOMOS.

Bentham, J. (1995). *The Panopticon writings* (M. Božovič, Ed.). London: Verso. (Πρωτότυπη έκδοση 1787/1791).

Bhabha, H. K. (1994). *The Location of Culture*. London & New York: Routledge.

Birchenough, C. (1914). *History of Elementary Education in England and Wales from 1800 to the Present Day*. London: W.B. Clive, University Tutorial Press.

Bowen, G. F. (1851). *The Ionian Islands under British protection*. James Ridgway. <https://digital.lib.auth.gr/record/125796/?ln=el>.

Braudel, F. (1972). *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, (S. Reynolds Trans.; Vol. 1). Collins.

British and Foreign School Society (1816). *Manual of the system of the British and Foreign School Society of London, for teaching reading, writing, arithmetic, and needlework in the elementary schools*. London: Longman.

British and Foreign School Society (1828). *Twenty-third Report*. London: BFSS.

British and Foreign School Society (1831). *Manual of the system of teaching reading, writing, arithmetic, and needlework, in the elementary schools of the British and Foreign School Society*. London: BFSS.

Burke, C., & Grosvenor, I. (2008). *School*. London: Reaktion Books.

- Casey, E. S. (1987). *Remembering: A Phenomenological Study*. Bloomington: Indiana University Press.
- Choay, F. (2001). *The Invention of the Historic Monument* (L. M. O'Connell, Trans.). Cambridge University Press. (Πρωτότυπη έκδοση 1992).
- Citadel of Cerigo (1888). [Χαρακτικό]. Gennadius Library, American School of Classical Studies at Athens. <https://collections.ascsa.edu.gr/item/gennadius/eb0cdd22-d9d1-4e16-94aa-089940f57dea>.
- Council of Europe (2005). *Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society (Faro Convention)*. Council of Europe Treaty Series No. 199.
- Crooke, E. (2007). *Museums and Community: Ideas, Issues and Challenges*. London: Routledge.
- Davy, J. (1842). *Notes and observation on the Ionian islands and Malta: with some remarks on Constantinople and Turkey, and on the system of quarantine as at present conducted* (Vol. 2). Smith, Elder & co. <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015063900354>.
- de Certeau, M. (1984). *The Practice of Everyday Life* (S. Rendall, Trans.). Berkeley: University of California Press. (Πρωτότυπη έκδοση 1980).
- Doolan, P. M. M. (2021). *Collective Memory and the Dutch East Indies: Unremembering Decolonization*. Amsterdam University Press.
- Flyvbjerg, B. (2006). Five Misunderstandings About Case-Study Research. *Qualitative Inquiry*, 12(2), 219–245. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2230464.
- Foucault, M. (1989). *Επιτήρηση και Τιμωρία: Η γέννηση της φυλακής* (μτφρ. Κ. Χατζηδήμου & Ι. Ράλλη). Αθήνα: Ράππας. [Πρωτότυπη έκδοση 1975].
- Fusaro, M. (2015). *Political Economies of Empire in the Early Modern Mediterranean: The Decline of Venice and the Rise of England, 1450–1700*. Cambridge University Press.
- Gallant, T. W. (2002). *Experiencing dominion: Culture, identity, and power in the British Mediterranean*. University of Notre Dame Press.

- Galt, J. (1812). *Voyages and Travels in the Years 1809, 1810 and 1811, Containing Observations on Gibraltar, Sardinia, Sicily, Malta, Serigo and Turkey*. London: T. Cadell and W. Davies.
- Gazi, E. (2009). «Revisiting religion and nationalism in nineteenth-century Greece». Στο R. Beaton & D. Ricks (επιμ.), *The Making of Modern Greece: Nationalism, Romanticism, and the Uses of the Past (1797–1896)* (σσ. 95–106). Farnham: Ashgate.
- Gekas, S. (2017). *Xenocracy: State, Class, and Colonialism in the Ionian Islands, 1815–1864*. New York: Berghahn Books.
- Grasset de Saint-Sauver, A. (1800). View of Chora of Cythera. Towards the end of the settlement the Venetian Castle of Cythera [Image]. Aikaterini Laskaridis Foundation Library, Travelogues: Travellers' Views. <https://eng.travelogues.gr/item.php?view=50456>.
- Halbwachs, M. (1925). *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris: Alcan.
- Halbwachs, M. (1950). *La mémoire collective*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Harlan, D. (2011). British Lancastrian schools of nineteenth-century Kythera. *Annual of the British School at Athens*, 106, 325–374. <https://doi.org/10.1017/S0068245411000062>.
- Harrison, R. (2013). *Heritage: Critical Approaches*. London: Routledge.
- Hayden, D. (1995). *The Power of Place: Urban Landscapes as Public History*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Hirsch, M. (2012). *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. Columbia University Press.
- Hobsbawm, E., & Ranger, T. (Eds.). (1983). *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press.
- Horden, P., & Purcell, N. (2000). *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History*. Oxford: Blackwell.
- Huyssen, A. (2003). *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory*. Stanford: Stanford University Press.
- Jacobs, J. M. (1996). *Edge of Empire: Postcolonialism and the City*. London & New York: Routledge.

ICOMOS (2008). *Québec Declaration on the Preservation of the Spirit of Place* [Διακήρυξη του Κεμπέκ για τη διατήρηση του πνεύματος του τόπου]. 16η Γενική Συνέλευση του ICOMOS, Κεμπέκ, Καναδάς, 29 Σεπτεμβρίου – 4 Οκτωβρίου 2008. <https://whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity-646-2.pdf>.

Kendrick, T. (1822). *The Ionian Islands: Manners and Customs*. London: J. Haldane.

Lagani, E. (2015). Post-War Legacies in the Island of Kythera: Oblivion Versus Historical Memory. Στο G. Carr & K. Reeves (eds), *Heritage and Memory of War: Responses from Small Islands* (σσ. 255-273). London: Routledge.

Lancaster, J. (1809). *The British System of Education*. London: Royal Free Schools.

Leftheris, B. P., Stavroulaki, M. E., Sapounaki, A. K., & Tsofopoulou-Gkini, E. (1999). The Bridges built by the English during the early part of the last century in the Ionian island of Kythera. *WIT Transactions on the Built Environment*, 42, 303–311. WIT Press.

Leontsinis, G. N. (1987). *The island of Kythera: A social history (1700–1863)*. National and Capodistrian University of Athens, Faculty of Arts, S. Saripolos' Library.

Loukaki, A. (1997). Whose genius loci? Contrasting interpretations of the "sacred rock of the Athenian Acropolis." *Annals of the Association of American Geographers*, 87(2), 306–329.

Loukaki, A. (2016). *Living ruins, value conflicts*. Routledge. (Πρωτότυπη έκδοση 2008, Ashgate).

Loukaki, A. (2025a). Introduction: Toward an ontology and epistemology of the monumental. Στο A. Loukaki (επιμ.), *The Monumental* (σσ. 1–24). Routledge.

Loukaki, A. (2025b). The East–West divide, the Eastern monumental, and Greek Classicism: The case of China and India. Στο A. Loukaki (επιμ.), *The Monumental* (σσ. 143–160). Routledge.

Loukaki, A. (2025c). Concluding thoughts. Στο A. Loukaki (επιμ.), *The Monumental* (σσ. 243–251). Routledge.

Lowenthal, D. (2015). *The Past is a Foreign Country – Revisited*. Cambridge University Press.

Lynch, K. (1972). *What Time Is This Place?* MIT Press.

- Macdonald, S. (2009). *Difficult Heritage: Negotiating the Nazi Past in Nuremberg and Beyond*. London: Routledge. https://www.researchgate.net/publication/288974566_Difficult_heritage_Negotiating_the_Nazi_past_in_Nuremberg_and_beyond.
- Martin, R. M. (1834). *History of the British colonies*. London: J. Cochrane.
- Meskell, L. (2002). Negative Heritage and Past Mastering in Archaeology. *Anthropological Quarterly*, 75(3), 557–574.
https://www.researchgate.net/publication/236716737_Negative_Heritage_and_Past_Mastering_in_Archaeology.
- Norberg-Schulz, C. (1980). *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture*. New York: Rizzoli.
- Nora, P. (1989). *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire*. Representations, 26, 7–24.
- Nora, P. (Ed.) (1984–1992). *Les Lieux de mémoire*, (vols. 1-7). Gallimard.
- Pagratīs, G. D. (2007). The Ionian Islands under British Protection (1815–1864). Στο C. Vassallo & M. D'Angelo (Eds.), *Anglo-Saxons in the Mediterranean: Commerce, Politics and Ideas (XVII–XX Centuries)* (σσ. 131–150). Malta University Press.
- Pantzou, N. (2011). Materialities and traumatic memories of a 20th-century Greek Exile Island. Στο A. Myers and G. Moshenska, G. (eds), *Archaeologies of Internment* (σσ. 191–205). London: Springer.
- Pantzou, N. (2015a). *By the people, for the people: The case of a community museum of traumatic Greek heritage*. *Conservation and Management of Archaeological Sites*, 17(1), 22–37. <https://doi.org/10.1179/1350503315Z.00000000091>.
- Pantzou, N. (2015b). War remnants of the Greek archipelago: Persistent Memories or Fragile Heritage?. Στο G. Carr and K. Reeves (eds), *Heritage and Memory of War: Responses from Small Islands* (σσ. 234–253). London: Routledge.
- Paschalidi, M. E. (2010). *Constructing Ionian Identities: The Ionian Islands in British Official Discourses; 1815–1864* [Doctoral dissertation, University College London]. <https://discovery.ucl.ac.uk/19415/>.

- Plevoets, B., & Van Cleempoel, K. (2019). *Adaptive Reuse of the Built Heritage: Concepts and Cases of an Emerging Discipline*. London: Routledge.
- Presser, S. (1964). *Photographic Archive of Kythera* [Photographs]. <https://dutchonkythira.com/>.
- Prineas, P. (2009). *Britain's Greek Islands: Kythera and the Ionian Islands 1809 to 1864*. [Kindle e-book]. Plateia. ISBN: 978-0-9872140-1-0.
- Said, E. W. (1978). *Orientalism*. New York: Pantheon Books.
- Said, E. W. (1994). *Culture and Imperialism*. New York: Vintage Books. [1η έκδ. Knopf, 1993].
- Scott, J. C. (1998). *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. Yale University Press.
- Seaborne, M. (1971/2020). *The English School: Its Architecture and Organization 1370–1870*. London: Routledge & Kegan Paul (επανέκδοση Routledge Revivals).
- Seretis, K. (2005). Identities and Empire: Cyprus under British Rule. Στο J. Clarke (Ed.), *Archaeological perspectives on the transmission and transformation of culture in the Eastern Mediterranean* (σσ. 214–218). Council for British Research in the Levant. <https://www.jstor.org/stable/j.ctv310vqks.31>.
- Shelley, M. (1826). *The Last Man*. London: Henry Colburn.
- Smith, L. (2006). *Uses of Heritage*. London & New York: Routledge.
- Soueref, K. I. (2025). The other monument: From monumentality to mnemonicality. Στο A. Loukaki (Επιμ.), *The Monumental* (σσ. 90–94). Routledge.
- Temple, P. (Ed). (2008). *Survey of London: Northern Clenkenwell and Pentonville* (Vol. 47). Yale University Press.
- Tompros, N., & Papadouris, P. (2020). The Monitorial System of Education in the Ionian State: The Example of the Ithaca Primary Schools. *History of Education Researcher*, 105, 21–31.
- Trimen, R. (1873). *An Historical Memoir of the 35th Royal Sussex Regiment of Foot*. Southampton: The Southampton Times. <https://archive.org/details/anhistoricalmem00trimgoog/page/n2/mode/2up>.

Tunbridge, J. E., & Ashworth, G. J. (1996). *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict*. Chichester: Wiley.

Tzortzopoulou-Gregory, L. (2009). The British cemeteries of Kythera and their tombstones in the Chora Museum. Στο *VIIIth International Panionian Conference Proceedings*, τ. 3, (σσ. 538–573). Αθήνα: Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών.

Upton, D. (1996). Lancasterian Schools, Republican Citizenship, and the Spatial Imagination in Early Nineteenth-Century America. *Journal of the Society of Architectural Historians*, 55(3), 238–253.

UNESCO (1972). *Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*. Paris: UNESCO.

UNESCO (2003). *Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*. Paris: UNESCO.

UNESCO World Heritage Centre (2021). *Colonies of Benevolence* (Belgium, the Netherlands) [Κατάλογος Παγκόσμιας Κληρονομιάς, αρ. 1555]. Paris: UNESCO.

Urry, J. (1990). *The Tourist Gaze: Leisure and Travel in Contemporary Societies*. London: SAGE.

Yusof, M. A. C., & Ahmad, A. G. (2018). Architecture Typology of a British-Era Colonial Schools at the World Heritage Sites of Georgetown and Melaka: Impact on Heritage Building Conservation Sector. Στο *SHS Web of Conferences* (vl. 45, 01004). EDP Sciences DOI:10.1051/shsconf/20184501004.

Wrigley, W. D. (1978). *The Ionian Islands and the advent of the Greek state (1827–1833)*. *Balkan Studies*, 19(2), 413–426.

Ελληνόγλωσση

Αλισανδράτος, Γ. (2003). Ο Ηλίας Ζερβός – Ιακωβάτος και άλλοι ριζοσπάστες εξόριστοι στα Αντικύθηρα. Στο Α. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη (επιμ.), *Α' Διεθνές Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών. Κύθηρα: Μύθος και Πραγματικότητα*. Τόμος Γ': Κοινωνία - Οικονομία (σσ. 23–36). Ελεύθερο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Δήμου Κυθήρων.

Ανδριτσάκη-Φωτιάδη, Δ., & Πετρόχειλος, Μ. Κ. (1982). *Κυθηραϊκά Μελετήματα*. (Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών, αρ. 164). Αθήνα: Βιβλιοπωλείον Διονυσίου Νότη Καραβία.

Βιγγοπούλου, Ι. (2003). Περιηγητές και Κύθηρα: Όψεις και αντικειμενικότητες, αυταπάτες και μυθοπλασίες για μια νέα αναζήτηση στην πρόσληψη ενός χώρου. Στο Α. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη (επιμ.), *Α' Διεθνές Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών. Κύθηρα: Μύθος και Πραγματικότητα*. Τόμος Γ': Κοινωνία - Οικονομία (σσ. 51–61). Ελεύθερο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Δήμου Κυθήρων.

Βλαχόπουλος, Σπ. (2021). Τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία στα Ιόνια Νησιά την περίοδο της Βρετανικής Προστασίας 1818–1864. Στο Π. Αγγελόπουλος (επιμ.), *Το Σχολείο στα Ιόνια Νησιά: 1864–2021* (σσ. 60–77). Περιφερειακή Διεύθυνση Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Ιονίων Νήσων.

Βλίζος, Σ. (2021). Μουσεία, φορείς και τοπική κοινωνία: Παρεμβάσεις «μουσειολογίας». Στο Σ. Βλίζος & Ν. Πάντζου (επιμ.), *Διαχείριση και Ανάδειξη Χώρων και Μνημείων* (σσ. 74–101). Αθήνα: diadrasis.

Βόγια, Ε., & Μαγουλά, Κ. (2019). *Τα μνημεία και η μνήμη στη συγκρότηση ενός τόπου*. Αθήνα.

Βρεττού, Ε. Δ. (2021). *Ο θεσμός της προσωπικής και οικονομικής αγγαρείας (angarie personali e reali) στις κτήσεις των Βενετών στον ελληνόφωνο χώρο. Η περίπτωση της Πελοποννήσου κατά τη Β' Βενετοκρατία (1685–1715)*. Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Βυθούλκα, Α. (2021). *Αειφόρος ανάδειξη, αξιοποίηση και προστασία των παραδοσιακών οικισμών και του πολιτιστικού αποθέματος, στο πλαίσιο της κυκλικής οικονομίας, για το νησί των Κυθήρων* [Μεταπτυχιακή εργασία]. Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.

Γερακάρης, Ν. (1915). Δημοσία εκπαιδεύσεις εν Επτανήσω. Στο Πρακτικά του εν Κερκύρα πρώτου Πανιονίου συνεδρίου: (20–22 Μαΐου 1914) (σσ. 250–258). Εκ του Τυπ. Π. Α. Πετράκου. <http://invenio.lib.auth.gr/record/129220?ln=e1>.

Γεωργοπούλου, Α. Μ. (2014). *Ο ριζοσπάστης Ηλίας Ζερβός-Ιακωβάτος: η ζωή, η δράση και η ιδεολογία του, συμβολή στον ενωτικό αγώνα της Επτανήσου*. Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. <https://doi.org/10.26250/heal.panteion.6759>

Γρατσία, Ε. & Χατζικωνσταντίνου, Κ. (2020). Η προστασία της νεότερης αρχιτεκτονικής κληρονομιάς. Στο Σ. Λεκάκης & Ν. Πάντζου (επιμ.), *Εισαγωγή στη διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς: Μια κριτική επισκόπηση του πεδίου στην Ελλάδα* (σσ. 203–228). Αθήνα: Ασίνη.

Γρηγοράκης, Π., Μακρή, Ελ., Μιγάδη, Σ., Ντέλλας, Γ., Σπηλιωτοπούλου, Λ., & Χαραλάμπους, Δ. (1983). *Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική: Κύθηρα*. Αθήνα: Μέλισσα.

Δελάκη, Μ. Ε. (2015). *Διδασκάλισσες της Κρήτης – Υποκείμενα Ιστορίας. Εκπαίδευση και επαγγελματική σταδιοδρομία (αρχές 19ου αιώνα έως το τέλος της Κρητικής Πολιτείας – 1913)* [Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής].

Δεληγιάννης, Β. (2025, 15 Δεκεμβρίου). *Μονοπάτι Κυθήρων M41 – Κοιλάδα των Νερόμυλων*. Kythera Trails. Outdooractive. <https://www.outdooractive.com/en/route/hiking-trail/kythera/kythera-trail-m41-valley-of-the-watermills/802447776>.

Destination Kythira. (χ.χ.). *Κύθηρα κάστρα / Κάτω Χώρας Μυλοποτάμου/Mylopotamos* [Βίντεο]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=JW7ynvBoO_I.

Destination Kythira. (χ.χ.). *Κύθηρα Μνημεία / Αγγλικό Σχολείο Ποταμού (Αστικό)/School in Potamos* [Βίντεο]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=_mHy3rCi6Ys.

Δήμος Κυθήρων. (χ.χ.). *Αγγλικό Σχολείο Ποταμού (Αστικών)*. <https://destinationkythira.gr/sxoleio-potamou/>.

Δήμος Κυθήρων (2020, 16 Νοεμβρίου). *Υπεγράφη η Προγραμματική Σύμβαση για το Αστικό Σχολείο Ποταμού*. <https://kythira.gr/2020/11/16/ypegrafi-i-programmatiki-symvasi-gia-to-astiko-scholeio-potamoy/>.

Δήμος Κυθήρων. (2020, 29 Δεκεμβρίου). *Ψηφίστηκαν ο Προυπολογισμός, το Τεχνικό Πρόγραμμα και το Ολοκληρωμένο Πλαίσιο Δράσης του Δήμου Κυθήρων για το έτος 2021*. <https://kythira.gr/2020/12/30/psifistikan-o-proypologismos-to-techniko-programma-kai-to-olokliromeno-plaisio-drasis-toy-dimoy-kythiron-gia-to-etos-2021/>.

Δήμος Κυθήρων. (2021). *Απόφαση Οικονομικής Επιτροπής 096/2021: Έγκριση μελέτης και συμμετοχής του Δήμου Κυθήρων στην Πρόσκληση ΑΤ14 του Προγράμματος «ΑΝΤΩΝΗΣ ΤΡΙΤΣΗΣ» του Υπουργείου Εσωτερικών. Πρόγραμμα Διαύγεια. ΑΔΑ:6Ν28ΩΛΨ-ΒΧΘ*.

<https://www.diavgeia.gov.gr/decision/view/6%CE%9D28%CE%A9%CE%9B%CE%A8-%CE%92%CE%A7%CE%98>.

Δόδουρας, Στ., & Λυρατζάκη, Ειρ. (2016/2017). *Καταγραφή και Αξιολόγηση των Πολιτιστικών Χαρακτηριστικών Κυθήρων και Αντικυθήρων* (Β' αναθεωρημένη έκδοση). Αθήνα: Μεσογειακό Ινστιτούτο για τη Φύση και τον Άνθρωπο / MedINA, Πρόγραμμα INCREAte.

Επιτροπή Εγχωρίου Περιουσίας Κυθήρων και Αντικυθήρων (n.d.). *Τα αγγλικά σχολεία*. <https://eghorios.gr/periousia/ta-anglika-scholia/> (Ανακτήθηκε 1 Δεκεμβρίου 2025).

Ζήβας, Δ. Α. (1970). *Η αρχιτεκτονική της Ζακύνθου: Από τον ΙΣΤ' μέχρι τον ΙΘ' αιώνα* (Β' έκδ.). Αθήνα: Τεχνικόν Επιμελητήριο Ελλάδος.

Ζερβός-Ιακωβάτος, Η. (1972). *Η επί των Αντικυθήρων αιχμαλωσία μου και η των συναιχμαλώτων μου, 1857* (Χ.Σ. Θεοδωράτος, επιμ.). Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός.

Καλαφάτη, Ε. (1988). *Τα σχολικά κτίρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης 1821–1929: Από τις προδιαγραφές στον προγραμματισμό*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.

Καλλίγερος, Ε. Π. (2017, 20 Οκτωβρίου). Από τους Ραπτάκηδες μέχρι τον Αττίκ. το εντυπωσιακό χρονικό μιας μεγάλης οικογένειας. *Κυθηραϊκά*. <https://www.kythiraika.gr/apo-tous-raptakides-mechri-ton-attik/>.

Καλλίγερος, Μ. (2024). [Σχόλιο σε ανάρτηση]. *Εξερευνώντας τα Κύθηρα* [δημόσια σελίδα Facebook]. <https://www.facebook.com/groups/274672013025552/posts/1055383761621036/>.

Καλλίγερος, Εμμ. Π. (2025, 26 Μαΐου). Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική Κυθήρων. Βόλτα (καμάρες) και σφεντόνια. Μνημεία τέχνης, μαστορίας και αντοχής. *Κυθηραϊκά*, 411. <https://www.kythiraika.gr/paradosiaki-architektoniki-kythiron-volta-kamares-kai-sfentonia-mnimeia-technis-mastorias-kai-antochis/>.

Καλογήρου, Ν. (2026, 16 Ιουνίου). Για την κατεδάφιση του Γυμνασίου και Λυκείου Λαγκαδά: Η απαξίωση του μοντέρνου. *Parallaxi*. <https://parallaximag.gr/thessaloniki-news/gia-tin-katedafisi-toy-gymnasiou-kai-toy-lykeiou-lagkada-i-apaxiosi-toy-monternoy>.

- Καράνη, Ι. (2021). *Το αρχιτεκτονικό και πολεοδομικό αποτύπωμα της Αγγλοκρατίας (1810–1864) στην πόλη της Λευκάδας* (Διδακτορική διατριβή). Πολυτεχνείο Κρήτης, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Χανιά.
- Κασιμάτης, Ι. (1978). *Ιστορικά από την παλαιά στη σύγχρονη Κυθηραϊκή ζωή*. Αθήνα: Αυτοέκδοση.
- Κασιμάτης, Γ. Π., & Καλλίγερος, Εμμ. Π. (2021, 27 Μαρτίου). Η εκπαίδευση στα Κύθηρα στην αγγλοκρατία. *Κυθηραϊκά: Εφημερίδα των Κυθήρων και Αντικυθήρων*. <https://www.kythiraika.gr/i-ekpaideysi-sta-kythira-stin-agglokratia/>.
- ΚΕΔΕ (2023, 14 Δεκεμβρίου). *Κύθηρα: Αποκατάσταση του Αστικού Σχολείου Ποταμού - Θα λειτουργήσει ως χώρος πολιτισμού*. <https://kede.gr/kythira-apokatastasi-tou-astikou-scholeiou-potamou-tha-leitourgisei-os-choros-politismou/>.
- Κολοκάθη, Β. (2024). *Ο εκ Κορώνης Όσιος Θεόδωρος Κυθήρων και το Ιερό Προσκύνημα «Όσιος Θεόδωρος» στα Κύθηρα*. Χανδρίνος Μεσσηνίας.
- Κονόμος, Ντ. (1964). *Ο Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος και η Ένωση της Επτανήσου*. Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων.
- Κορωναίου, Ε. (1989, Ιούνιος). Η Αλληλοδιδασκτική Σχολή Φρατσίων. *Κυθηραϊκή Ιδέα*, σ.4.
- Κυθηραϊκό Ίδρυμα Πολιτισμού και Ανάπτυξης. (χ.χ.). *Μονοπάτια Κυθήρων: Αξιοποίηση της πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς των Κυθήρων και Αντικυθήρων*. <https://kipa-foundation.org/programmata/monopatia-kythiron/>.
- Κυθηραϊκό Ίδρυμα Πολιτισμού και Ανάπτυξης. (2020, 21 Δεκεμβρίου). *Ανάπλαση αγγλικού σχολείου Κάτω Χώρας Μυλοποτάμου*. <https://kipa-foundation.org/anaplasti-agglikoy-scholeioy-kato-choras-mylopotamoy/>.
- Κυθηραϊκό Ίδρυμα Πολιτισμού & Ανάπτυξης. (2022). *Ενημερωτικό Δελτίο 005, Ιανουάριος 2022*. Ανακτήθηκε Μάιος 2026 από: <https://www.kythiraika.gr/kythiraiko-idryma-politismoy-amp-anaptyxis-enimerotiko-deltio-005/>.
- Κωτσάκης, Κ. (2021). Διαχείριση προϊστορικών θέσεων και τοπική κοινωνία. Στο Σ. Βλίζος & Ν. Πάντζου (επιμ.), *Διαχείριση και Ανάδειξη Χώρων και Μνημείων* (σσ. 74–101). Αθήνα: diadrasis.

Λεοντσίνη, Μ.-Κ. (2023). Έμφυλες όψεις πατριωτισμού στα Επτάνησα και το ζήτημα της εκπαίδευσης των γυναικών (1821–1832 περίπου). Στο *Επτανησιακός Πατριωτισμός (18ος–19ος): Πρόσωπα, Ιδέες, Θεσμοί & Δράσεις*. Πρακτικά Επετειακού Συνεδρίου «200 χρόνια από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης (1821–2021)» (Κέρκυρα, 12–14 Νοεμβρίου 2021). Αναγνωστική Εταιρία Κέρκυρας.

Λεοντσίνης, Γ. Ν. (2005). *Ζητήματα Επτανησιακής κοινωνικής ιστορίας*. Αθήνα: Τολίδη.

Λεοντσίνης, Γ. Ν. (2009). Συνθήκες υποδοχής του αλληλοδιδασκτικού συστήματος εκπαίδευσης στον ελληνικό χώρο και στις παροικίες. Στο Ν. Πετρόχειλος (επιμ.), *Πρακτικά Η' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου (Κύθηρα 21–25 Μαΐου 2006)*, τόμ. ΙΙΒ: Θεσμοί (Μέρος Β') – Λαογραφία (σσ. 11–41). Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών.

Λεοντσίνης, Γ. Ν. (2019). Η τύχη του σχεδίου Συντάγματος του Ουσάκοφ και ο ρόλος της μυστικής διπλωματίας στην ίδρυση της Επτανήσου Πολιτείας (21 Μαρτίου 1800). Στο Η. Τουμασάτος (επιμ.), *ΙΑ' Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο* (Τόμος Ι: Πολιτική Ιστορία) (σσ. 221–241). Αργοστόλι: Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών.

Λεκάκης, Σ. & Πάντζου, Ν. (2021). Μνήμη, ταυτότητα και τοπικές κοινωνίες. Ο ρόλος της αρχαιολογικής εθνογραφίας στη διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς. Στο Σ. Βλίζος και Ν. Πάντζου (επιμ.), *Διαχείριση και Ανάδειξη Χώρων και Μνημείων* (σσ. 30–53). Αθήνα: diadrasis.

Λευθέρης, Β., & Κασιμάτη, Κ. (2009). Η εφαρμογή της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου στα Κύθηρα. Στο Ν. Πετρόχειλος (επιμ.), *Πρακτικά Η' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου (Κύθηρα 21–25 Μαΐου 2006)*, τόμ. ΙΙΒ: Θεσμοί (Μέρος Β') – Λαογραφία (σσ. 42–59). Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών.

Λουκάκη, Α. (2009). *Μεσογειακή πολιτιστική γεωγραφία και αισθητική της ανάπτυξης: Η περίπτωση του Ρεθύμνου*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.

Λουκάτος, Σ. (1991, Δεκέμβριος). Το Ριζοσπαστικό Κίνημα στα Επτάνησα. *Κυμοθόη* (1) (σσ. 5-14).

Μαμμόπουλος, Α. (1973). *Λαϊκή Αρχιτεκτονική: Ηπειρώτες μάστοροι και γεφύρια*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη Ηπειρωτικής Εταιρίας Αθηνών.

- Μαργαρίτη, Λ. (2023, 17 Ιουλίου). Παλιό υδραγωγείο στο Καψάλι Κυθήρων. Στο Μ. Βακαλοπούλου κ.ά. (επιμ.), 2017. *Βιομηχανικά Δελτία Απογραφής*. https://www.vidarchives.gr/reports/2023_07_2747.
- Μαυρομμάτης, Γ. (2025). *Άγιος Θεόδωρος, Προστάτης των Κυθήρων: Η ιστορία και η διαχρονική συμβολή του μοναστηριού στην εξέλιξη του νησιού*. Κυθηραϊκός Σύνδεσμος Αθηνών.
- Μοσχονάς, Ν. Γ. (2015). «Πολιτική θεωρία και πράξη στο Ιόνιο Κοινοβούλιο». *Ιονικά Ανάλεκτα*, τόμ. 5, σσ. 181–194.
- Μπούρας, Χ. (1970). «Βενετική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα». *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, 4, 78–83.
- Μπρέγιαννη, Κ. (2017). *Ιόνιο Κράτος, 1814–1864: Θεσμοί και Κοινωνική Διάρθρωση*. Ακαδημία Αθηνών – Κέντρο Ερεύνες της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού.
- Μωραΐτης, Κ. (2015). *Η τέχνη του τοπίου: Πολιτιστική επισκόπηση των νεωτερικών τοπιακών θεωρήσεων και διαμορφώσεων*. Κάλλιπος, Ανοιχτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις.
- Νομαρχία Πειραιά-Διεύθυνση Πολεοδομίας (1989). *Βεβαίωση για Παραδοσιακό*. Πρακτικό ΕΠΑΕ υπ. αριθμ. 24/10/4.5.89. Υπηρεσιακό έγγραφο.
- Πάντζου, Ν. (2020). Η σύμβαση για την προστασία της παγκόσμιας πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς. Στο Σ. Λεκάκης & Ν. Πάντζου (επιμ.), *Εισαγωγή στη διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς: Μια κριτική επισκόπηση του πεδίου στην Ελλάδα* (σσ. 297–337). Αθήνα: Ασίνη.
- Παπαδάκη, Λ. (1992). *Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Τδρυμα Ερευνών για το Παιδί*. Εκδόσεις: Δωδώνη.
- Περιφέρεια Αττικής (2021). *Τεχνική Έκθεση Σχολείου Μηλαπιδέας Κυθήρων*. Πειραιάς.
- Πετρόχειλος, Μ. Κ. (1940). *Ιστορία της Νήσου Κυθήρων*. Αθήνα: Διονύσιος Νότης Καραβίας.
- Πλάντζος, Δ. (2023). Εισαγωγή: Κληρονομίες της μνήμης και της λήθης. Στο Δ. Πλάντζος (επιμ.), *Τα μνημεία των άλλων: Ανεπιθύμητες κληρονομίες στις παρυφές της μνήμης και της λήθης* (σσ. 13-34). Αθήνα: Νεφέλη.

Πλάντζος, Δ. (2023). Ο τουρμπές ενός ξεχασμένου ποιητή: η λησμονημένη οθωμανική κληρονομιά της Λήμνου. Στο Δ. Πλάντζος (επιμ.), *Τα μνημεία των άλλων. Ανεπιθύμητες κληρονομίες στις παρυφές της μνήμης και της λήθης* (σσ. 138-155). Εκδόσεις Νεφέλη.

Ραφαηλάκη, Ε. (2020). *Μελέτη 62/2020. Επισκευή και αλλαγή χρήσης παλαιού σχολείου Αγγλοκρατίας (Αστικών) σε αίθουσα πολιτιστικών εκδηλώσεων στον Ποταμό Κυθήρων*. Περιφέρεια Αττικής, Γενική Διεύθυνση Αναπτυξιακού Προγραμματισμού, Έργων & Υποδομών.

Σύλλογος Κοινοφελών Έργων Μυλοποτάμου Κυθήρων. (χ.χ.). *Σχολείο Αγγλοκρατίας Κάτω Χώρας. Πως φθάσαμε ως εδώ!*. <https://skem.gr/sholeio-kato-choras-to-istoriko/>.

Τουρνικιώτης, Π. (2006). *Η Αρχιτεκτονική στη σύγχρονη εποχή. Ζητήματα θεωρίας και κριτικής των τελευταίων πενήντα χρόνων στο ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο της σύγχρονης κοινωνίας*. Futura.

Τρακάδας, Χ. (2011). *Μελέτη Αποκατάστασης του Αστικού Σχολείου Ποταμού Κυθήρων*.

Τσερέ, Α. & Γκαμπρέλας, Μ. (2021). Κτήρια, σωζόμενα και μη, που στέγασαν δημόσια σχολεία πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στην πόλη της Λευκάδας κατά τον 19ο και τον 20ό αιώνα. Στο Π. Αγγελόπουλος (επιμ.), *Το Σχολείο στα Ιόνια Νησιά: 1864–2021* (σσ. 240–247). Περιφερειακή Διεύθυνση Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Ιονίων Νήσων.

Υπουργείο Πολιτισμού (ΥΠ.ΠΟ.). (2026, 23 Ιουνίου). Λίνα Μενδώνη: Με το Εθνικό Αρχείο Μνημείων δημιουργήσαμε τις τεχνολογικές υποδομές που απαιτεί η πολιτιστική διαχείριση του 21ου αιώνα [Δελτίο Τύπου]. <https://www.culture.gov.gr/el/Information/SitePages/view.aspx?nID=5716>

Φατούρου-Ησυχάκη, Κ. (1983). Η Κρητική Αναγέννηση και τα ιταλικά πρότυπα της αρχιτεκτονικής της. *Ariadne, I*, 103-138. <https://doi.org/10.26248/ariadne.v1i0.1183>.

Φατσέα, Α. (2024). *Τα ιστορικά κτίρια των αλληλοδιδασκτικών σχολείων στα Κύθηρα* [Διάλεξη]. Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής.

Φατσέας, Γ. (2008α). *Μελέτη επισκευής και αλλαγής χρήσης παλαιού σχολείου Αγγλοκρατίας σε αίθουσα πολιτιστικών εκδηλώσεων στη θέση Μηλαπιδέα του ΔΔ. Λειβαδίου του Δήμου Κυθήρων* [Τεχνική Έκθεση Επισκευών - Ενισχύσεων]. Κυθηραϊκό Ίδρυμα Πολιτισμού και Ανάπτυξης.

Φατσέας, Γ. (2008β). *Μελέτη επισκευής και αλλαγής χρήσης παλαιού σχολείου Αγγλοκρατίας σε αίθουσα πολιτιστικών εκδηλώσεων στη Κάτω Χώρα Μυλοποτάμου στα Κύθηρα* [Τεχνική Έκθεση Επισκευών - Ενισχύσεων]. Κυθηραϊκό Ίδρυμα Πολιτισμού και Ανάπτυξης.

Χαμηλοθώρης, Α.Γ. & Δουρίδας, Β.Π. (1988). *Τεχνική περιγραφή του έργου: Επισκευή - διαρρύθμιση κατοικίας, με επέμβαση στις όψεις*. Ιδιοκτησία: Λεωνίδας και Μαρία Δουρίδα (Τεχνική Έκθεση εγκεκριμένη από την Πολεοδομία Πειραιά, ΠΔ 3-9-1983 ΦΕΚ 394 Δ). Τεχνική Εταιρεία Στάθμη Ο.Ε.

Χαμηλοθώρης, Α.Γ. (1988). *Αρχές Αρχιτεκτονικής Σύνθεσης. Επισκευή – διαρρύθμιση κατοικίας, με επέμβαση στις όψεις*. Ιδιοκτησία: Λεωνίδας και Μαρία Δουρίδα. (Εγγραφο Δ/σης Πολεοδομίας Αρ. 425624/89). Τεχνική Εταιρεία Στάθμη ΟΕ.

Χαμηλάκης, Γ. (2012). *Το έθνος και τα ερείπιά του: Αρχαιότητα, αρχαιολογία και εθνικό φαντασιακό στην Ελλάδα* (μτφρ. Ν. Καλαϊτζής). Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου. [Τίτλος πρωτοτύπου: *The Nation and Its Ruins*, 2007].

Χάρου, Ε. (1989, Σεπτέμβριος). Η Σχολή του Αγίου Θεοδώρου. *Κυθηραϊκή Ιδέα*, σ. 9.

Χάρου, Ε. (2016, 21 Φεβρουαρίου). *Ντουριάνικα, το χωριό των μαστόρων*. <https://www.eleniharou.gr/ntourianika-to-chorio-ton-mastoron/>.

Χάρου-Κορωναίου, Ε. (2018, 29 Ιανουαρίου). Η ύδρευση του Καψαλίου επί Αγγλοκρατίας. *Κυθηραϊκά*. <https://www.kythiraika.gr/h-ydrefsi-tou-kapsaliou-epi-anglokratias/>

Χάρου, Ε. (2019). *Ο Άγιος Μηνάς και ο Άγιος Μαρτίνος στα Κύθηρα*. <https://www.eleniharou.gr/o-agios-minas-kai-o-agios-martinos-sta-kythira/>.

Henderson, G. P. (1980). *Η Ιόνιος Ακαδημία* (μτφρ. Φ.Κ. Βώρου). Κέρκυρα: Κέντρον Ερεύνης και Διεθνούς Επικοινωνίας «Ιόνιος Ακαδημία».

Αρχειακές Πηγές:

Γενικά Αρχεία του Κράτους – Τοπικό Αρχείο Κυθήρων. (1829, 27 Ιουλίου). *Απόφαση Ιονίου Βουλής για τα Αλληλοδιδασκτικά Σχολεία* [Αταξινόμητο Δίγλωσσο αρχειακό έγγραφο, εκτελεστική ρύθμιση της 13^{ης} Απριλίου 1829].

Γενικά Αρχεία του Κράτους – Τοπικό Αρχείο Κυθήρων. (1825, Ιούνιος). Έγγραφο διδασκτρων Αλληλοδιδασκτικής Σχολής Αγίου Θεοδώρου. 114 μαθητές, δίδακτρα 3 γρόσια ανά μαθητή, δάσκαλος Δ. Μαρσέλλος. [Αταξινόμητο Αρχειακό έγγραφο].

Γενικά Αρχεία του Κράτους – Τοπικό Αρχείο Κυθήρων. (1825, Απρίλιος). Επιστολή αγνώστου προς τον Κωνσταντίνο Κόντε για τη διενέργεια εράνου για τη συντήρηση των αλληλοδιδασκτικών σχολείων Κυθήρων. [Αταξινόμητο Αρχειακό έγγραφο].

Γενικά Αρχεία του Κράτους – Τοπικό Αρχείο Κυθήρων. (1827, 7 Μαΐου – 12 Μαΐου). Η Εν Λειβαδείω Αλληλοδιδασκτική Σχολή. Εβδομαδιαίο απουσιολόγιο. Διδάσκαλος Παναγιώτης Κασιμάτης. [Αταξινόμητο αρχειακό έγγραφο].

Γενικά Αρχεία του Κράτους – Τοπικό Αρχείο Κυθήρων. (1825, 17 Οκτωβρίου – 22 Οκτωβρίου). Αλληλοδιδασκτική Σχολή Μυλοποτάμου. Απουσιολόγιο των από 12 χρόνων και επάνω. Διδάσκαλος Πέτρος Μαρσέλλος. [Αταξινόμητο αρχειακό έγγραφο].

Γενικά Αρχεία του Κράτους – Τοπικό Αρχείο Κυθήρων. Μαθητολόγιο Σχολής Ποταμού. [Αταξινόμητο αρχειακό έγγραφο].

Γενικά Αρχεία του Κράτους – Τοπικό Αρχείο Κυθήρων. (δεκαετία 1920). Σχέδιο εργόχειρου μαθήτριας Σχολείου Θηλέων Κυθήρων. [Αταξινόμητο Αρχειακό τεκμήριο].

Γενικά Αρχεία του Κράτους – Τοπικό Αρχείο Κυθήρων. (δεκαετία 1920). Σχέδιο εργόχειρου μαθήτριας Σχολείου Θηλέων Κυθήρων (Ελένη Κασιμάτη). [Αταξινόμητο Αρχειακό τεκμήριο].

Γενικά Αρχεία του Κράτους – Τοπικό Αρχείο Κυθήρων. (1928-29, 4 Ιανουαρίου) Σχέδια εργόχειρων μαθήτριας Σχολείου Θηλέων Κυθήρων (δεσποινίδος Ελένης). [Αταξινόμητο Αρχειακό τεκμήριο].

Γενικά Αρχεία του Κράτους – Τοπικό Αρχείο Κυθήρων. (1842, 27 Δεκεμβρίου). Εντολή Τοπικού Διευθυντή Δημοσίων Έργων προς τον Προεστό Καραβά Νικόλαο Διακόπουλο. [Αρχειακό έγγραφο, αρ. 87].

Γενικά Αρχεία του Κράτους – Τοπικό Αρχείο Κυθήρων. (1855, 8 Οκτωβρίου). Αναφορά Διδάσκालου Δημητρίου Αναγ. Διλαβέρη προς Ιωάννη Α. Καλλονά, Διευθυντή Αλληλοδιδασκτικών Σχολείων. [Αταξινόμητο Αρχειακό έγγραφο].

Γενικά Αρχεία του Κράτους – Τοπικό Αρχείο Κυθήρων. (1825-1827). *Μαθητολογία/μητρώα Αλληλοδιδασκτικής Σχολής Φρατσίων. Διδάσκαλοι Εμμανουήλ Μαγγάκης και Ιωάννης Μιχαήλου* [Αταξινόμητο αρχειακό υλικό].

Γενικά Αρχεία του Κράτους – Τοπικό Αρχείο Κυθήρων. (1827, Ιανουάριος). *Πιστοποίηση θανάτου γαιδάρου. Βεβαιών Παναγιώτης Παυλάκης, ιερέας.* [Αταξινόμητο αρχειακό τεκμήριο].

Γενικά Αρχεία του Κράτους – Τοπικό Αρχείο Κυθήρων. *Απογραφή 1833.* Δημοσία Αλληλοδιδασκτική Κεντρική Σχολή Χώρας, διευθυντής Giovanni Caravà. [Αρχειακό έγγραφο, i, 24].

Γενικά Αρχεία του Κράτους – Τοπικό Αρχείο Κυθήρων. (1833). *Απογραφή 1833.* Σχολή Αγίου Μηνά, διευθυντής Giovanni Economidis (πολιτογραφημένος / «naturalizato»). [Αρχειακό έγγραφο TNA CO 136/1256, σ.28].

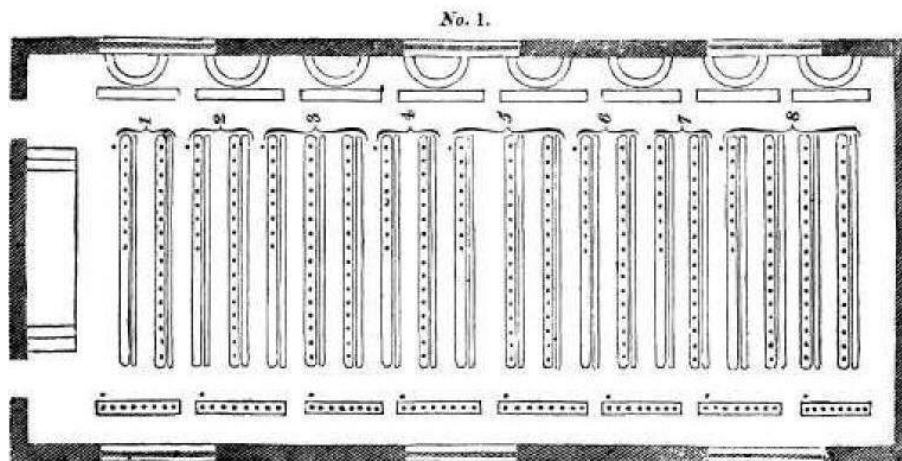
Γενικά Αρχεία του Κράτους – Τοπικό Αρχείο Κυθήρων. (1849, 13 Οκτωβρίου). *Αναφορά Παναγιώτη Μαλάνου, διδασκάλου Δημοσίου Σχολείου Μυλοποτάμου, προς τον Διευθυντή της Εκτελεστικής Αστυνομίας.* [Αρχείο Εκτελεστικής Αστυνομίας].

The National Archives, Kew, Colonial Office, CO 136/1256, σ. 52. Στοιχεία για τον διευθυντή Giovanni Caravà.

Παράρτημα Α: «Λανκαστριανό πρότυπο και κατάλογος σχολείων Αγγλοκρατίας στα Κύθηρα»

Τεχνικές προδιαγραφές του λανκαστριανού προτύπου

Στο μοντέλο που διατύπωσε ο Joseph Lancaster το 1811, η ιδανική αίθουσα οριζόταν με ακρίβεια: διαστάσεις 70 × 32 πόδια (περίπου 21 × 9,75 μ.) για 320 μαθητές, με αναλογία επτά τετραγωνικών ποδιών ανά παιδί, βάθρο για τον δάσκαλο και είκοσι σειρές θρανίων στραμμένες προς αυτό. Καθοριστικό στοιχείο της σύλληψης ήταν η ελαφρά κλίση του δαπέδου προς τα πίσω (Seaborne, 1971, σ. 137). Η διάδοση στη Γαλλία έγινε μέσω του *Manuel* του Sarazin (1829, 1839), ενώ ο Κοκκώνης (1830) μετέφερε σχεδόν αυτούσιες τις γαλλικές προδιαγραφές (Καλαφάτη, 1988, σσ. 63-78).

Εικόνα Α1: Κάτοψη της ιδανικής λανκαστριανής σχολικής αίθουσας.

Διακρίνονται το βάθρο του δασκάλου στο αριστερό άκρο, οι αριθμημένες σειρές θρανίων (1–8) ταξινομημένες κατά επίπεδο επίδοσης, οι θέσεις των επιτηρητών (monitors) μπροστά από κάθε σειρά, και οι περιμετρικοί πάγκοι για τα ημικύκλια ανάγνωσης. Πηγή: Lancaster, J. (1812), *The British System of Education*, Plate No. 1.

Εξίσου καθοριστική είναι η διάταξη των θρανίων και των διαδρόμων. Τα θρανία προβλέπεται να είναι σταθερά τοποθετημένα, με επαρκείς αποστάσεις μεταξύ τους, ώστε να επιτρέπεται η κυκλοφορία των μαθητών χωρίς διαταραχή της τάξης. Οι διάδρομοι οργανώνονται περιμετρικά και ανάμεσα στις σειρές, συμβάλλοντας τόσο στη λειτουργικότητα όσο και στην πειθαρχημένη κίνηση στον χώρο⁹⁴. Η οργάνωση αυτή

⁹⁴ Σε ώριμη μορφή του προτύπου, σύμφωνα με το *Manual* του 1831 (BFSS, 1831), τα ξύλινα στηρίγματα των θρανίων βυθίζονταν στο έδαφος σε βάθος 12 ιντσών, ενώ οι θέσεις σχηματισμού των ημικυκλίων διακρίνονταν από σιδερένιους κρίκους ή χαρακιές στο δάπεδο — λεπτομέρειες που επιβεβαιώνουν τη χωρική αυστηρότητα του συστήματος (Seaborne, 1971, σ. 138).

εξυπηρετεί τη μαζική διδασκαλία, όπου ένας μόνο δάσκαλος, με τη βοήθεια επιτηρητών μαθητών, μπορεί να διαχειριστεί μεγάλο αριθμό παιδιών.

Εικόνα Α2: British Schools Museum, Hitchin (Hertfordshire)

Η μοναδική σωζόμενη purpose-built λανκαστριανή αίθουσα διδασκαλίας στον κόσμο (1837). Διακρίνονται οι σταθερά τοποθετημένες σειρές μονών θρανίων με σχιστόλιθες πινακίδες, οι περιμετρικοί διάδρομοι για τα ημικύκλια ανάγνωσης, και τα παράθυρα τοποθετημένα ψηλά στους τοίχους. Φωτογραφία: British Schools Museum.

Οι οδηγίες της British and Foreign School Society (BFSS) εξειδικεύουν περαιτέρω τα χαρακτηριστικά της σχολικής αίθουσας, δίνοντας έμφαση στον φωτισμό, τον αερισμό και τη χωρική καθαρότητα. Τα παράθυρα προβλέπεται να τοποθετούνται σε ύψος περίπου επτά ποδιών από το δάπεδο, ώστε να εξασφαλίζεται επαρκής φυσικός φωτισμός χωρίς οπτικούς περισπασμούς από το εξωτερικό περιβάλλον· επιπλέον, η τοποθέτηση αυτή επιτρέπει τη χρήση των τοίχων για διδακτικές πινακίδες. Οι θύρες, αντίστοιχα, προβλέπεται να βρίσκονται στη στενή πλευρά κοντά στο βάθρο του δασκάλου, ώστε η είσοδος και η έξοδος των μαθητών να μη διαταράσσει την εποπτεία της τάξης.

Εικόνα A3: British Schools Museum, Hitchin.

Όψη από τη θέση του δασκάλου, με το αυθεντικό υπερυψωμένο βάθρο σε πρώτο πλάνο. Η οπτική γωνία αναδεικνύει τη λειτουργική σημασία του βάθρου και της κλίσης δαπέδου: εξασφαλίζουν στον δάσκαλο πλήρη οπτικό έλεγχο όλων των μαθητών ταυτόχρονα. Φωτογραφία: British Schools Museum.

Ενδεικτική της κατασκευαστικής λιτότητας που χαρακτήριζε το πρότυπο είναι η σύσταση της National Society του 1816, σύμφωνα με την οποία «μια αχυραποθήκη αποτελεί ικανοποιητικό μοντέλο, και μια καλή αχυραποθήκη μπορεί εύκολα να μετατραπεί σε σχολείο» (Seaborne, 1971, σ. 140)— μια διατύπωση που αποτυπώνει τη βασική φιλοσοφία της οικονομικής, μονόχωρης σχολικής αρχιτεκτονικής της εποχής. Οι μορφολογικές τάσεις της ύστερης γεωργιανής περιόδου— νεογοθτικές και νεοκλασικές αναβιώσεις— συγκροτούν το αισθητικό πλαίσιο μέσα στο οποίο θα διαβαστεί η αρχιτεκτονική εφαρμογή του λανκαστριανού προτύπου στα Κύθηρα (βλ. ενότητα 3.3).

Τα υπόλοιπα αλληλοδιδασκτικά σχολεία της Αγγλοκρατίας στα Κύθηρα

Στο παρόν Παράρτημα παρουσιάζονται συνοπτικά τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία της Αγγλοκρατίας που δεν αναλύθηκαν εκτενώς στο κυρίως κείμενο. Τα δελτία ακολουθούν ενιαία δομή (ιστορικό, αρχιτεκτονικός χαρακτήρας, σημερινή κατάσταση), ώστε να επιτρέπεται η συγκριτική ανάγνωση με τις τέσσερις περιπτώσεις που εξετάστηκαν στο Κεφ. 3.4.

A.1 Κεντρική Σχολή Χώρας («Εν Κυθήροις Δημοσία Αλληλοδιδασκτική Κεντρική Σχολή»)

Κατηγορία: Ανεγερθέν ex novo κτίριο

Έτος ίδρυσης: 1825

Θέση: Χώρα Κυθήρων— κεντρικός δρόμος Καψαλίου–Χώρας, με οπτική επαφή προς το λιμάνι

Σημερινή χρήση: Ενεργό δημοτικό σχολείο (τρεις τελευταίες τάξεις)

A.1.1 Ιστορικό

Η «Εν Κυθήροις Δημοσία Αλληλοδιδασκτική Κεντρική Σχολή» αποτελούσε τον θεσμικό κόμβο ολόκληρου του εκπαιδευτικού δικτύου. Σύμφωνα με τα Εθνικά Αρχεία του Αποικιακού Γραφείου (TNA CO 136/1256), εδώ εκπαιδεύονταν οι δάσκαλοι των αγροτικών σχολείων πριν αναλάβουν τη θέση τους. Τα αρχειακά κατάστιχα του 1826 καταγράφουν 190 μαθητές ηλικίας τεσσάρων έως τριάντα τριών ετών (Harlan, 2011, σ.344, Χάρου, Ε. (2024, 6 Ιουλίου)).

Διευθυντής ήταν ο Giovanni Caranà από την Ιθάκη (TAK Απογραφή 1833 i, 24 · TNA CO 136/1256, 52)— από τους ελάχιστους μη Κυθήριους διευθυντές, γεγονός που αντικατοπτρίζει τον ανώτερο ρόλο του Κεντρικού στο δίκτυο. Αρχικά λειτούργησε ως σχολή αρρένων· μετά το 1930 συγχωνεύτηκε με το θηλέων σε μικτό δημοτικό. Το 2022 αποκαταστάθηκαν σεισμικές βλάβες του 2019. Είναι το μοναδικό κτίριο του δικτύου που διατηρεί αδιάλειπτη εκπαιδευτική χρήση από το 1824 έως σήμερα— διακόσια χρόνια στον ίδιο χώρο.

Στρατηγική θέση στο τοπίο: το κτίριο τοποθετήθηκε ακριβώς πάνω από την προσέγγιση στο νησί από τη θάλασσα— στον δρόμο από το λιμάνι Καψαλίου προς το φρούριο— και ήταν ορατό από τα πλοία καθώς έμπαιναν στο λιμάνι (Harlan, 2011, σσ. 353–355). Αποτελεί εξαίρεση στον κανόνα Lancaster που απαγόρευε την τοποθέτηση σχολείου σε κεντρικό δρόμο, γεγονός που αποκαλύπτει τη σκόπιμη επιλογή για μέγιστη ορατότητα.

A.1.2 Αρχιτεκτονικός χαρακτήρας

Επίμηκες ορθογώνιο κτίριο με νεοκλασικές αναλογίες και λιτά πελεκητά περιθυρώματα. Τα ανοίγματα έχουν ορθογωνικό σχήμα— σε αντίθεση με τα οξυκόρυφα (Μηλαπιδέα,

Μυλοπόταμος) και ημικυλινδρικά (Ποταμός, Φράτσια) ανοίγματα των άλλων σχολείων. Ο αρχικός όγκος έχει λάβει μεταγενέστερη προσθήκη δεξιά, αντικατάσταση της κεραμοσκεπής με επίπεδο δώμα και δύο τοιχοποιημένα παράθυρα στη βόρεια όψη.

A.1.3 Προφορική μνήμη: μαρτυρία Δ.Α.

Ο Δ.Α., ενενηντάχρονος συνταξιούχος δάσκαλος που υπήρξε μαθητής κατά την Κατοχή και αργότερα δίδαξε στο σχολείο, αφηγείται ότι το κτίριο επιτάχθηκε από τους Ιταλούς ως αποθήκη και αργότερα επισκευάστηκε με χρήματα Αμερικανού Κυθηρίου. Όταν διορίστηκε μετά το 1968, το σχολείο ήταν μονοθέσιο: «έτσι εφάρμοζα πρακτικές αλληλοδιδασκτικής, λόγω του μικρού αριθμού δασκάλων»— άθελη συνέχεια της μεθόδου ενάμιση αιώνα αργότερα.

«Άμα τα εγκαταλείψουμε θα χαθεί η ιστορία μας. Το να φθάσεις σε κάτι και να μην έχει συνέχεια είναι αμαρτία. — Δ.Α.»

A.1.4 Λαογραφική συλλογή και πρόταση ερμηνευτικής σήμανσης

Ο Δ.Α. δημιούργησε με δική του πρωτοβουλία λαογραφική συλλογή αντικειμένων του νησιού που φιλοξένησε αρχικά σε αίθουσα του σχολείου. Ο στόχος για τη «Διαδρομή Αγγλοκρατίας» (βλ. Κεφ. 6) δεν είναι αλλαγή χρήσης αλλά ερμηνευτική σήμανση εντός ενεργού σχολείου— πρακτική που εφαρμόζεται σε αντίστοιχα ιστορικά σχολεία στη Βρετανία και τη Μάλτα.

Α.1.5 Τεκμηρίωση — Φωτογραφικό υλικό

Εικόνα Α1.1: Το «Σχολείο της Πόλεως των Κυθήρων» (Scuola Centrale in Città).

Χώρα Κυθήρων. Αρχές 20ού αιώνα. Αναρτημένη στο kythiraika.gr (προβολή 19 Μαρτίου 2023). Πιθανόν από αρχείο Π. Α. Βλαντή. Επεξεργασία: η συγγραφέας.

Εικόνα Α1.2: Η κύρια όψη του Δημοτικού Σχολείου Χώρας Κυθήρων στη σημερινή του μορφή.

Φωτογραφία και ψηφιακή επεξεργασία: η συγγραφέας.

Εικόνα Α1.3: Η πίσω πλευρά του Δημοτικού Σχολείου στον δρόμο Χώρας–Καψαλίου.
Από το σημείο αυτό πραγματοποιείται η πρόσβαση των μαθητών. Φωτογραφία και ψηφιακή επεξεργασία: η συγγραφέας.

Εικόνα Α1.4: Η πίσω και πλάγια όψη, όπου διακρίνονται δύο χτισμένα παράθυρα από μεταγενέστερες επεμβάσεις— κλειστά ήδη από τη δεκαετία του 1940.
Φωτογραφία και ψηφιακή επεξεργασία: η συγγραφέας.

Εικόνα Α1.5: Το σχολείο σε πανοραμική λήψη από υψηλότερο σημείο.

Πηγή: Προσωπικό αρχείο.

Εικόνα Α1.6: Δορυφορική εικόνα (Google Maps) με σημείωση της θέσης της Κεντρικής Σχολής Χώρας.

*Επιβεβαιώνει τη στρατηγική ορατότητα του κτιρίου από το λιμάνι Καψαλίου (Harlan, 2011, σσ. 353–355).
Επεξεργασία: η συγγραφέας.*

Α.2 Αλληλοδιδασκτική Σχολή Φρατσίων

Κατηγορία: Ανεγερθέν ex novo κτίριο

Έτος λειτουργίας: 1825

Θέση: Λόφος Τζιγγούρα, πλατεία οικισμού Φράτσια

Σημερινή χρήση: Εστιατόριο «Φαμίλια»— ιδιωτική ιδιοκτησία (Αυστραλός ομογενής)

Α.2.1 Ιστορικό

Η αλληλοδιδασκτική σχολή στα Φράτσια κατασκευάστηκε κατά τα έτη 1824–1825, επί της θητείας του Επάρχου Macphail, σύμφωνα με τα λογιστικά κατάστιχα του ΤΑΚ (ΕΚ4). Εντάσσεται στη συντονισμένη οικοδομική δραστηριότητα της περιόδου που περιλάμβανε γέφυρες, δρόμους και πηγάδια. Εξυπηρετούσε τους οικισμούς Φράτσια, Βιαράδικα και Δόκανα, με 37 μαθητές το 1825 και 47 το 1826· κατά τις επόμενες δεκαετίες ο αριθμός κυμαινόταν μεταξύ 30 και 40 (Harlan, 2011, σσ. 344–345 & 349). Η επιλογή του λόφου Τζιγγούρα— κοινό σημείο αναφοράς για τους γύρω οικισμούς— δεν φαίνεται τυχαία (μαρτυρία του Η.Μ., Παρ. Δ.7).

Σημαντικό: στις επίσημες εκθέσεις 1828–1829 το σχολείο δεν καταγράφεται, αλλά τα ΤΑΚ μητρώα επιβεβαιώνουν τη συνεχή λειτουργία του (ΓΑΚ - ΤΑΚ Αταξινόμητο 1825–8). Τον Απρίλιο 1825 το χωριό έγινε εστία της πιο δυναμικής συλλογικής αντίστασης που κατέγραψε η βρετανική διοίκηση στα Κύθηρα— με αφορμή επιβολή νέας αγγαρείας (βλ. αναλυτικά Κεφ. 4.1).

Γύρω στο 1910, με την ανέγερση νέου δημοτικού σχολείου δίπλα στο αλληλοδιδασκτικό, πραγματοποιήθηκε ανταλλαγή ιδιοκτησιών: ο κάτοικος γνωστός ως Καρατέλης παραχώρησε οικόπεδό του για το νέο προαύλιο και έλαβε ως αντάλλαγμα το παλαιό σχολικό κτίριο. Η εκπαιδευτική χρήση στο νέο κτίριο τερματίστηκε περί το 1926. Το παλαιό αλληλοδιδασκτικό παρέμεινε στην ιδιοκτησία Καρατέλη και βρίσκεται σήμερα στα χέρια Αυστραλού ομογενή με καταγωγή από τα Φράτσια.

Α.2.2 Αρχιτεκτονικός χαρακτήρας

Ημικυκλικά («cavello») τόξα στα ανοίγματα κατατάσσουν το κτίριο στη «νεοκλασική γραμμή» του δικτύου, μαζί με τον Ποταμό (Harlan, 2011, σ. 350). Σύμφωνα με την Ελένη Χάρου (Κυθηραϊκή Ιδέα, Ιούνιος 1989, σ. 4): «Έχει ωραίες αναλογίες, με 4 μεγάλα

παράθυρα τοξωτά κατά μήκος και με την είσοδο από τη στενή πλευρά. Έχει θολωτή στέγη και πελεκητά πωριά στην είσοδο, στα παράθυρα και στις στέψεις των τοίχων. Επιγραφή πάνω από την κεντρική είσοδο δεν υπάρχει. Έχει αύλειο χώρο με εξωτερική είσοδο και μάνδρα.»

Στη σημερινή του μορφή, η κύρια είσοδος έχει μεταφερθεί στη μακρά πλευρά, η επικλινή στέγη αντικαταστάθηκε από επίπεδη και ο περιβάλλον χώρος διαμορφώθηκε για εστιατόριο. Παρά τις επεμβάσεις, ο επιμήκης όγκος και τα τοξωτά ανοίγματα διατηρούν αναγνωρίσιμα ίχνη της αρχικής κατασκευής.

A.2.3 Ιστορικές μαρτυρίες και αρχαιικά τεκμήρια

A. Κυθηραϊκή Ιδέα, Ιουνίου 1989, σ. 4 (Ελένη Χάρου)

Πρωτογενής πηγή για την καθημερινότητα της Σχολής. Αξιοσημείωτη είναι η μοναδική καταγραφή κοπέλας στα μαθητολόγια: η Αικατερίνη Παυλίνη φοίτησε κατά τα έτη 1825–1827, σε σχολείο αποκλειστικά αρρένων.

Η φοίτηση ήταν υποχρεωτική. Οι απόντες μαθητές υποχρεώνονταν σε αγγαρεία — ακόμα και κάτω των 12 ετών, «μαζί με το ζώο τους». Τα δικαιολογητικά απουσίας συντάσσονταν από τον ιερέα της ενορίας. Η απαίτηση είχε αναπάντεχες προεκτάσεις: αφού το ζώο ήταν απαραίτητο τόσο για τη μεταφορά του μαθητή όσο και για την αγγαρεία, έπρεπε να δικαιολογείται και η απουσία του. Όταν ψοφούσε ένας γάιδαρος, εξέδιδαν πιστοποιητικό θανάτου:

«1827 Μηνός Ιανουαρίου 1 Τσερίγο — πηστοπηό εγό ο υπογεγραμμένος εφημέριος του ιερού ναού της υπεραγής θεοτόκου ης χορήο φράτζηα ότη η γαηδάρα του Γεώργη Σκολινού ποτέ φηληπο εψόφησε δηά τούτο το κάνο γνοστό της δηκεοσήνης. — Παναγιώτης ιερές Παυλάκης βεβαιών.»

Στα μαθητολόγια 1825–1827 ως δάσκαλος υπογράφει ο Εμμανουήλ Μαγγάκης· τον Οκτώβριο 1827 τον διαδέχεται ο Ιωάννης Μιχαήλου. Εντοπίζονται δύο βαπτιστικά ονόματα που έχουν εκλείψει από τα Κύθηρα: Πέρος και Φιλοήτης. Ωράριο: πρωί 7:30–12:00, απόγευμα 13:30–17:00, χωρίς θερινές διακοπές.

B. Προφορική μνήμη

Μεταξύ των τελευταίων δασκάλων συγκαταλέγονται ο Κώστας Παυλάκης και ο Γανιάς. Ο Δημήτρης Ραπτάκης φέρεται να δίδαξε κατά τα έτη 1828–1830 (Καλλίγερος, 2017). Η

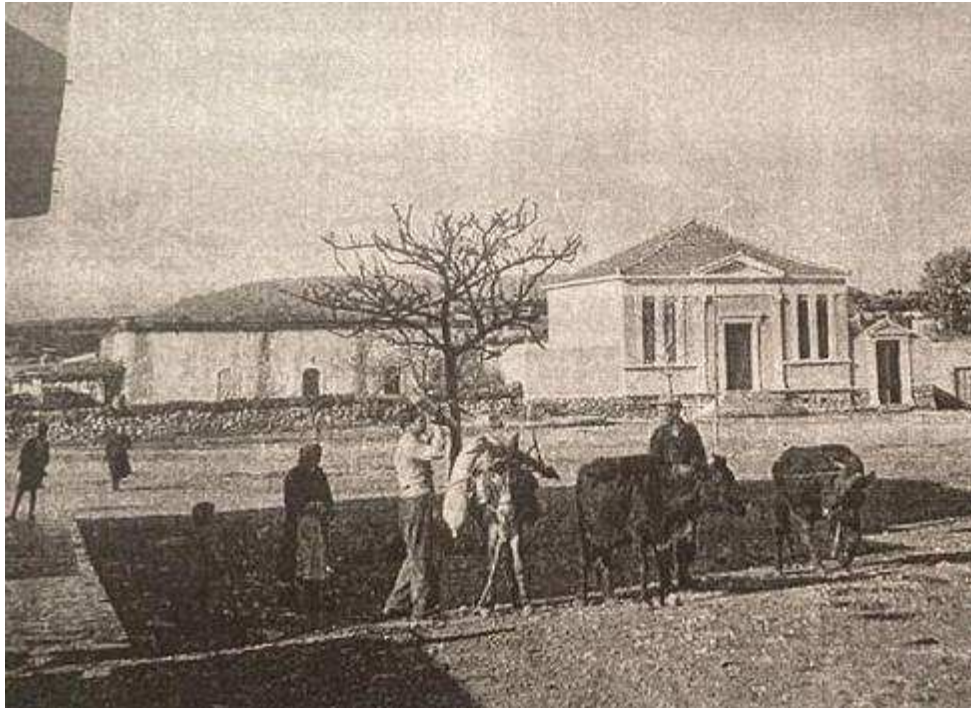
μνήμη του κτιρίου ως «στάβλου» κυριαρχεί στις αφηγήσεις ηλικιωμένων κατοίκων — τα παράθυρα είχαν κλειστεί με πέτρα για να αποτρέπεται η διαφυγή των ζώων.

Α.2.4 Τεκμηρίωση — Φωτογραφικό υλικό

Εικόνα Α2.1: Η παλαιότερη γνωστή φωτογραφία (χρονολογία άγνωστη).

Διακρίνεται η θολωτή στέγη και η λιθοδομή. Πηγή: Κυθηραική Ιδέα, Ιανουάριος 1992 («Το Αγγλικό Σχολείο στα Φράτσια ανακαινίζεται»).

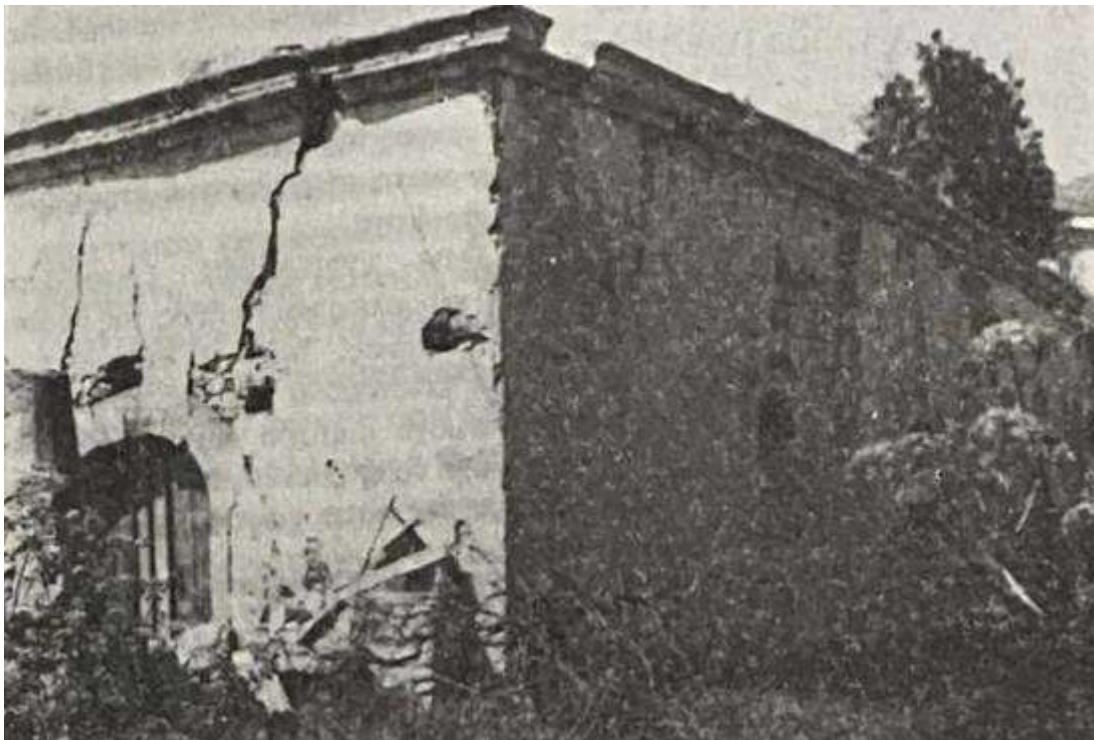
Εικόνα Α2.2: Το κτίριο γύρω στα μέσα της δεκαετίας 1940 (περ. 1945).

Αριστερά το παλιό αλληλοδιδασκτικό, δεξιά το νεότερο δημοτικό. Πηγή: ιδιωτική συλλογή.

Εικόνα Α2.3: Έγχρωμη φωτογραφία ίδιας εποχής — ο κτιριακός συνδυασμός της πλατείας Τζιγγούρας.

Πηγή: ιδιωτική συλλογή.

Εικόνα Α2.4: Το κτίριο σε κατάσταση εγκατάλειψης.

Τα παράθυρα έχουν κλειστεί με πέτρα για χρήση ως στάβλος. Πηγή: Κυθηραϊκή ιδέα, 1989.

Εικόνα Α2.5: Χρήση ως ταβέρνα (παλαιότερη φάση).

Ο επιμήκης όγκος με πρώτα σημάδια εμπορικής διαμόρφωσης. Πηγή: Harlan, 2011 (σ.351).

Εικόνα Α2.6: Εξωτερικός χώρος σήμερα— εστιατόριο «Φαμίλια».

Η ξύλινη βεράντα και τα σκίαστρα έχουν μεταβάλει την αρχική εικόνα. Πηγή: Προσωπικό αρχείο..

Εικόνα Α2.7: Εσωτερικό σήμερα. Καλαμένια οροφή, ροζ τοιχοποιία.

Στο βάθος τα αρχικά τοξωτά ανοίγματα της σχολικής κατασκευής. Πηγή: Προσωπικό αρχείο.

A.3 Αλληλοδιδασκτική Σχολή Θηλέων (Μέσα Βούργος, Χώρα Κυθήρων)

Κατηγορία: Ανεγερθέν κτίριο (1837) — αποκατεστημένο

Πρώτη λειτουργία: 1821 (σε προσωρινό χώρο)

Μόνιμο κτίριο: 1837 — Μέσα Βούργος

Θέση: Κάτω από τα τείχη του Κάστρου, σε επαφή με τον βράχο

Σημερινή χρήση: Ιδιωτική κατοικία (αποκατεστημένο κτίριο)

A.3.1 Ιστορικό

Η Σχολή Θηλέων αποτελεί τη μοναδικά φορτισμένη περίπτωση του δικτύου: επί δεκαέξι χρόνια (1821–1837) λειτούργησε χωρίς μόνιμο κτίριο, χρηματοδοτούμενη αποκλειστικά από τοπικές συνδρομές— η πιο χαρακτηριστική έκφραση κοινοτικής οικειοποίησης ενός θεσμού που η βρετανική διοίκηση δεν θεωρούσε προτεραιότητα (βλ. Κεφ. 2.2.2 και 4.1). Είναι επίσης το μοναδικό σχολείο του δικτύου 1824–1826 που δεν ήταν ειδικά ανεγερθέν κτίριο αλλά ανακαίνιση υπάρχουσας κατοικίας— επιβεβαιώνεται από τον σύντομο χρόνο «κατασκευής» στο TAK EK4 και τις πληρωμές ενοικίου από το 1827 (Harlan, 2011, σσ. 348 & 358).

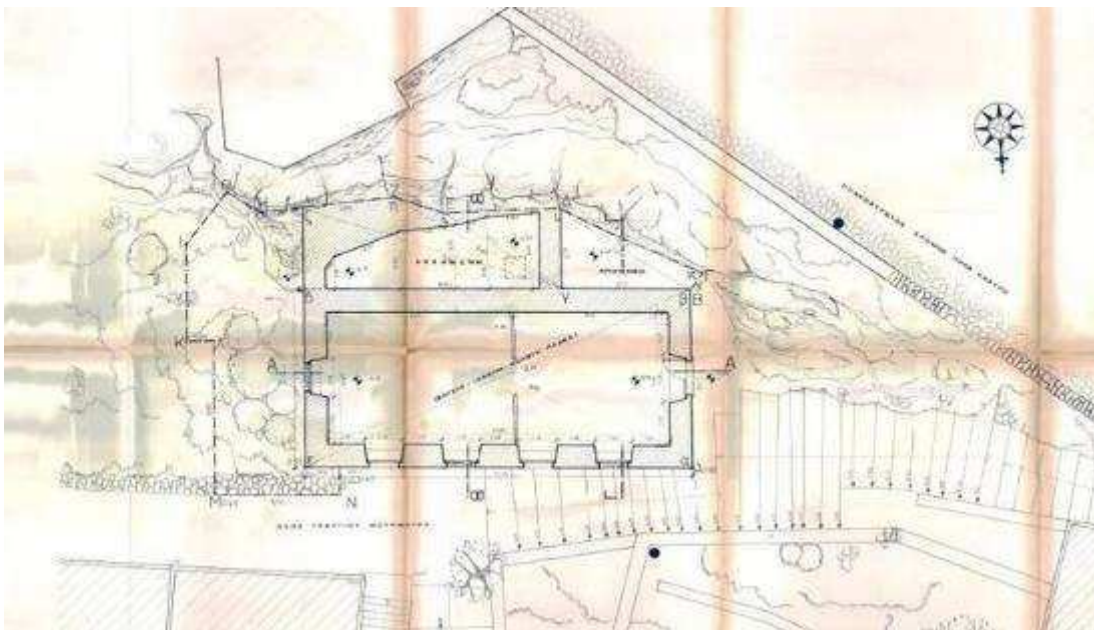
Το υπό εξέταση κτίριο είναι εκείνο του 1837 στο Μέσα Βούργο: ολοκληρώθηκε χάρη στην οικονομική συμβολή της τοπικής κοινότητας και στέγασε τη Σχολή Θηλέων μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα. Το 1839 η σχολή έλαβε για πρώτη φορά τακτική κρατική ενίσχυση ύψους πέντε δολαρίων μηνιαίως (Prineas, 2009, σ. 277). Ο Colthurst (Prineas, 2009) δήλωσε: «Οι τοίχοι είναι τόσο ισχυροί όσο εκείνοι του κάστρου κάτω από το οποίο βρίσκεται και η στέγη είναι θολωτή». Η Αγγελική Στάη διατήρησε τη διεύθυνση έως το 1864. Η Κοινότητα πώλησε το κτίριο το 1935· στα τέλη της δεκαετίας του 1980 αγοράστηκε, αποκαταστάθηκε με σεβασμό και σήμερα λειτουργεί ως ιδιωτική κατοικία.

A.3.2 Αρχιτεκτονικός χαρακτήρας

Σύμφωνα με την τεχνική έκθεση αρχιτεκτονικής σύνθεσης (Χαμηλοθώρης Αθ. & Δουρίδας Β., 1988), το κτίριο αποτελείται από τρεις χώρους: τον κύριο ισόγειο θολωτό χώρο διδασκαλίας ($E \approx 83$ τ.μ.), μια υπόγεια δεξαμενή νερού ($E \approx 24$ τ.μ.) και μια μικρή αποθήκη ($E \approx 8$ τ.μ.). Οι περιμετρικοί τοίχοι είναι αργολιθοδομή πάχους 80 εκ. στη βάση ενώ ο θόλος είναι λιθόκτιστος. Το κτίριο έχει χαρακτηριστεί παραδοσιακό με την υπ' αρ.

24/10/4.5.1989 απόφαση της Νομαρχίας Πειραιά (Νομαρχία Πειραιά-Διεύθυνση Πολεοδομίας (1989). Ιδιαίτερο γνώρισμά του αποτελεί η ένταξή του στο βραχώδες φυσικό ανάγλυφο και η άμεση σχέση του με το κάστρο της Χώρας. Οι εργασίες αποκατάστασης διατήρησαν τη βασική μορφή του κτιρίου και τα κύρια αρχιτεκτονικά του χαρακτηριστικά. Η μικρή κλίμακα (83 τ.μ. έναντι ~190 τ.μ. της Μηλαπιδέας) αντικατοπτρίζει υλικά την έμφυλη ανισοκατανομή του δικτύου και την απουσία κρατικής χρηματοδότησης.

Α.3.3 Τεκμηρίωση — Φωτογραφικό υλικό

Εικόνα Α3.1: Κάτοψη του κτιρίου

Κύριος θολωτός χώρος ($E\square=83,12$ τ.μ.), δεξαμενή ($E\square=24,23$ τ.μ.) και αποθήκη ($E\square=7,80$ τ.μ.). Πηγή: Χαμηλοθώρης Αθ. & Δουρίδας Β., Τεχνική Έκθεση, 1988.

Εικόνα Α3.2: Το κτίριο πριν την αποκατάσταση — μπροστινή όψη με το Κάστρο στο βάθος.

Πηγή: Τεχνική Έκθεση, 1988.

Εικόνα Α3.3: Η είσοδος πριν την αποκατάσταση — πελεκητό ανώφλι, λιθοόδημος τοίχος και σκάλα στον βράχο.

Πηγή: Τεχνική Έκθεση, 1988.

Εικόνα Α3.4: Η πλαϊνή όψη πριν την αποκατάσταση— διακρίνονται τα ανοίγματα και η αργολιθοδομή.

Πηγή: Τεχνική Έκθεση, 1988.

Εικόνα Α3.5: Μπροστινή όψη μετά την αποκατάσταση— λευκή ασβέστωση, θολωτός όγκος, κάστρο στο βάθος.

Πηγή: Προσωπικό αρχείο..

Εικόνα Α3.6: Πίσω όψη μετά την αποκατάσταση— ο θολωτός όγκος ενσωματωμένος στο βραχώδες ανάγλυφο.

Πηγή: Προσωπικό αρχείο.

Εικόνα Α3.7: Η θέση του κτιρίου (βέλος) κάτω από τα τείχη του Κάστρου Χώρας.

Πηγή: προσωπικό αρχείο.

A.4 Σχολείο Αγίου Μηνά / Αγίου Μαρτίνου (θέση Πηγάδια, Χώρα)

Κατηγορία: Μετασκευή πρώην ρωμαιοκαθολικού μοναστηριού

Θέση: Θέση Πηγάδια, νότιο τμήμα νησιού

Σημερινή κατάσταση: Προχωρημένη ερείπωση— χωρίς θεσμική προστασία

A.4.1 Ιστορικό

Πρόκειται για ένα από τα παλαιότερα εκπαιδευτικά κτίρια του νησιού, με καταβολές προγενέστερες της Αγγλοκρατίας. Ο John Galt (1810–1812) αναφέρεται σε «δημόσιο σχολείο υπό την προστασία των Βρετανών» στεγασμένο σε παλαιό ρωμαιοκαθολικό μοναστήρι. Το πρόγραμμα ήταν εντυπωσιακά πλούσιο: Αρχαία και Νέα Ελληνικά, Λατινικά, Γαλλικά, Ιταλικά, Γραφή, Αριθμητική, Μαθηματικά— με ετήσιο μισθό δασκάλου 90 λίρες.

Διευθυντής κατά την Αγγλοκρατία ήταν ο Giovanni Economidis (Ιωάννης Οικονομίδης), καταγόμενος από τη Χίο, πολιτογραφημένος (Naturalizato) σύμφωνα με την απογραφή 1833 (TNA CO 136/1256, 28· ΤΑΚ Απογραφή 1833 i, 12). Η ξένη καταγωγή του— σε αντίθεση με τους κυρίως ντόπιους δασκάλους των σχολείων της υπαίθρου— αντανakλά τον ανώτερο, δευτεροβάθμιο χαρακτήρα της σχολής.

Μοναδικό χαρακτηριστικό στο δίκτυο: ο ναός μετατράπηκε παράλληλα σε αγγλικανικό κοιμητηριακό ναό. Ταφόπλακες Βρετανών στρατιωτών, συζύγων και βρεφών (1811–1860) από τον παλαιό χώρο ταφής δίπλα στο μοναστήρι σώζονται σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήρων (TNA MPH 1/886/7–10 · Lita Tzortzopoulou-Gregory, 2009). Η σύνδεση αυτή προσδίδει στον Άγιο Μηνά συμβολική διάσταση που απουσιάζει από όλα τα άλλα σχολεία καθώς πρόκειται για την μοναδική περίπτωση σχολείου του δικτύου με τόσο άμεση σχέση με τη βρετανική παρουσία στο νησί (Harlan, 2011, σ. 333).

Σύνθετη ταξινόμηση στα αρχεία: ο Άγιος Μηνάς καταχωρείται ταυτόχρονα ως δημόσιο ελεύθερο σχολείο, ως ιδιωτικό (μόνο δάσκαλος Λατινικών) και ως δευτεροβάθμιο— ακόμα και δύο φορές στα ίδια αρχεία. Το 1833 εμφανίζεται τόσο ως δημόσιο ελεύθερο όσο και ως δημόσιο δευτεροβάθμιο. Πιθανή εξήγηση: ο ίδιος χώρος προσέφερε επιλογή ιδιωτικής διδασκαλίας Λατινικών, με αποτέλεσμα διπλή καταχώριση μαθητών και πιθανή διόγκωση αριθμών (Harlan, 2011, σσ. 341–342).

Αργότερα στα κελιά φιλοξενήθηκε η Βιτσαμάνειο Σχολή (~1840) (Χάρου, 2019). Η ύπαρξη οργανωμένης εκπαίδευσης στον χώρο αυτό πριν από τη βρετανική περίοδο τοποθετεί τον Άγιο Μηνά δίπλα στον Άγιο Θεόδωρο ως τεκμήριο ότι η εκπαιδευτική παρέμβαση εδραζόταν σε τόπους με ήδη διαμορφωμένη παιδευτική μνήμη (βλ. Κεφ. 2.3).

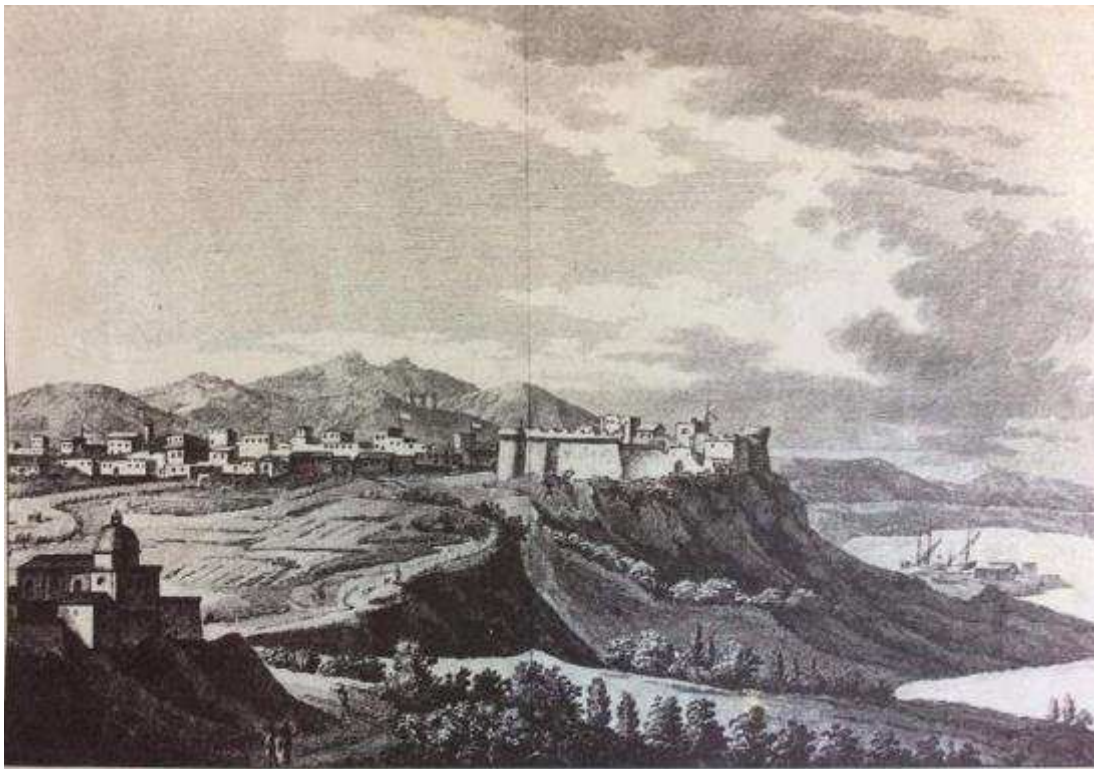
A.4.2 Αρχιτεκτονικός χαρακτήρας και σημερινή κατάσταση

Η επανάχρηση μοναστηριακού κτίσματος εντάσσει τον Άγιο Μηνά στην κατηγορία των μετασκευών, μαζί με τον Άγιο Θεόδωρο (βλ. Κεφ. 3.4.4). Φέρει χαρακτηριστικά της μεταβυζαντινής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής— κυλινδρικός τρούλος, ημικυκλικές καμάρες, μασίφ λιθοδομή— που το διαφοροποιούν τόσο από τη «γοτθική γραμμή» (Μηλαπιδέα, Μυλοπόταμος) όσο και από τη «νεοκλασική» (Ποταμός, Φράτσια).

Βρίσκεται σήμερα σε κατάσταση προχωρημένης ερείπωσης, χωρίς θεσμική προστασία. Αποτελεί επείγουσα προτεραιότητα τεκμηρίωσης πριν από ενδεχόμενη πλήρη κατάρρευση.

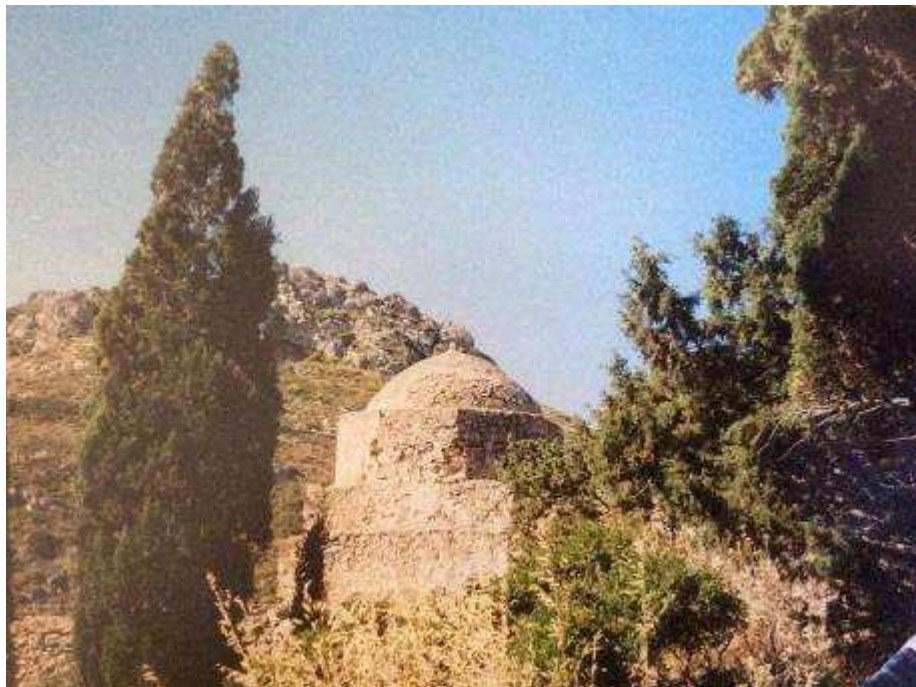
A.4.3 Τεκμηρίωση — Φωτογραφικό υλικό

Ακολουθεί φωτογραφική τεκμηρίωση που καλύπτει την ιστορική εικόνα και τη σημερινή κατάσταση του μνημείου.

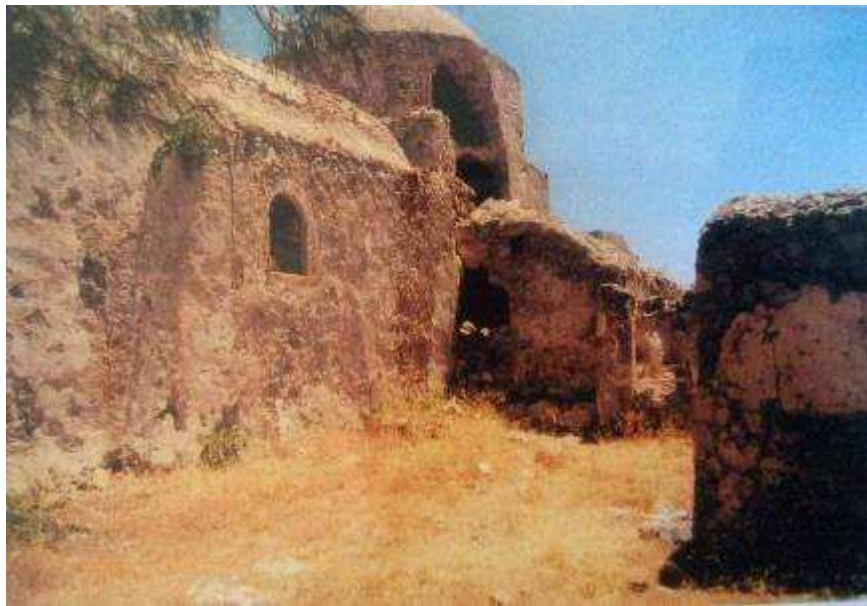
Εικόνα Α4.1: Χαλκογραφία *Vue de la ville de Cerigo*, André Grasset de Saint-Sauver (τέλη 18ου αι.).

Στα αριστερά διακρίνεται το λατινικό μοναστήρι του Αγίου Μαρτίνου. Πηγή: *Travelogues – Travellers' Views*.

Εικόνα Α4.2: Ο τρούλος του ναού του Αγίου Μαρτίνου/Αγίου Μηνά.

Πηγή: *eleniharou.gr*, 11 Νοε. 2019.

Εικόνα Α4.3: Η είσοδος του ναού

Πηγή: eleniharou.gr, 11 Νοε. 2019.

Σημερινή κατάσταση ερείπωσης:

Εικόνα Α4.4: Γενική άποψη από τα νότια.

Πηγή: Προσωπικό αρχείο.

Εικόνα Α4.5: Το ναϊκό σύνολο εντός της βλάστησης

Πηγή: Προσωπικό αρχείο.

Εικόνα Α4.6: Λεπτομέρεια εισόδου (από έξω) με τους πελεκητούς λίθους του πλαισίου.

Πηγή: Προσωπικό αρχείο.

Εικόνα Α4.7: — Λεπτομέρεια εισόδου (από μέσα).

Πηγή: Προσωπικό αρχείο.

Εικόνα Α4.8: Εσωτερικό.

Πηγή: Προσωπικό αρχείο..

Εικόνα Α4.9: Λατινική επιτύμβια επιγραφή (1622–1623)

Στο κάτω μέρος διακρίνεται το οικοδόμημα της οικογένειας. Τεκμηριώνει τη μακραίωνη ρωμαιοκαθολική χρήση του χώρου πριν την Αγγλοκρατία. Πηγή: Προσωπικό αρχείο.

Εικόνα Α4.10: Το συγκρότημα του Αγίου Μηνά / Αγίου Μαρτίνου (βέλος) όπως διακρίνεται από το Κάστρο της Χώρας.

Πηγή: Προσωπικό αρχείο.

Εικόνα Α4.11: Το συγκρότημα του Αγίου Μηνά / Αγίου Μαρτίνου (ίδια λήψη με επεξεργασία)

Πηγή: Προσωπικό αρχείο.

A.5 Σχολή Καραβά

Κατηγορία: Μετασκευή — ιδιωτικό ενοικιαζόμενο κτίριο

Έτος ίδρυσης: 1830 (Harlan, 2011, σ. 363)

Τεκμηρίωση: ΓΑΚ – ΤΑΚ, 27 Δεκεμβρίου 1842

Θέση: Καραβάς — οικία Ιωάννη Κορωναίου (δεν έχει εντοπιστεί επακριβώς)

Σημερινή κατάσταση: Άγνωστη— απουσία θεσμικής αναγνώρισης

A.5.1 Ιστορικό και αρχαιακό τεκμήριο

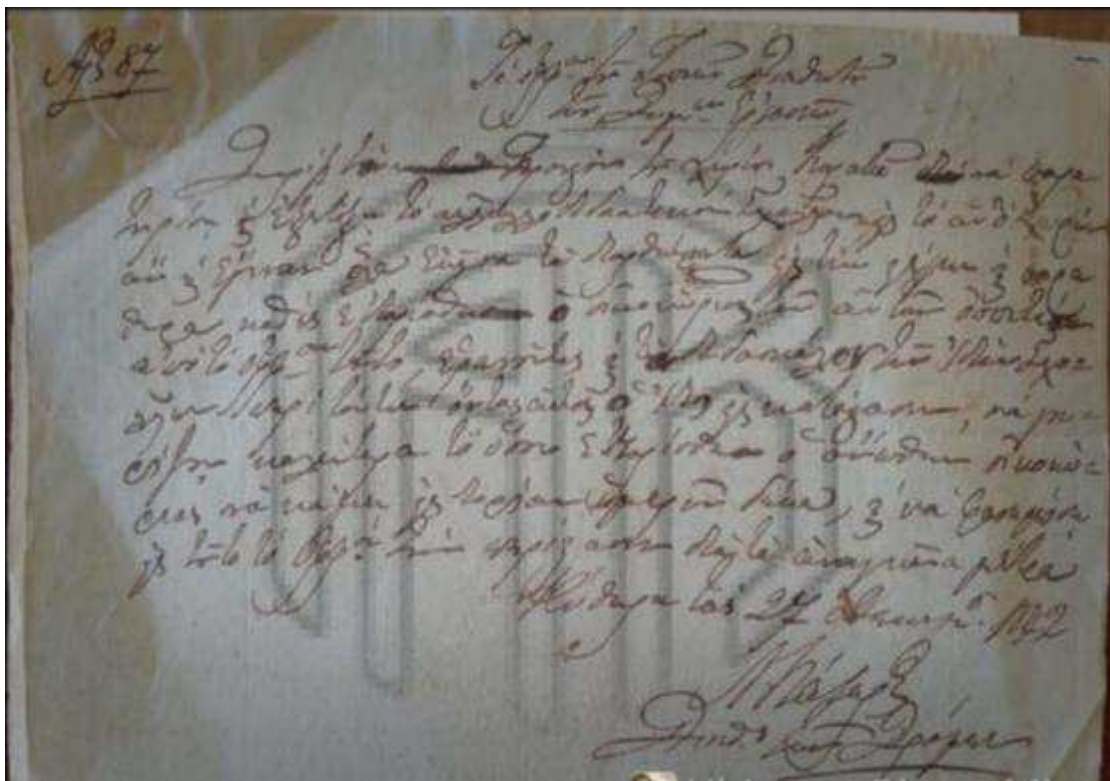
Η ύπαρξη της σχολής επιβεβαιώνεται από έγγραφο του ΓΑΚ της 27ης Δεκεμβρίου 1842: ο Τοπικός Διευθυντής Δημοσίων Έργων δίνει εντολή στον Προεστό Καραβά Νικόλαο Διακόπουλο να ελέγξει αν έγιναν εντός προθεσμίας οι αναγκαίες επισκευές στη στέγη και τα παράθυρα. Ο ιδιοκτήτης Ιωάννης Κορωναίος επισκεύασε τα κουφώματα πλην ενός, υποσχόμενος «ότι θέλει να τα φτιάσι το συντομότερο» (ΓΑΚ–Τ.Α.Κ., αρ. 87, 27.12.1842· βλ. Εικ. A.5.1· πβ. Λουράντος & Πανταζίδου 2025).

Η λειτουργία της σχολής τεκμηριώνεται και δεκατρία έτη αργότερα. Σε αναφορά της 8ης Οκτωβρίου 1855, ο διδάσκαλος Δημήτριος Αναγ. Διλαβέρης απευθύνεται στον Ιωάννη Α. Καλλονά, Διευθυντή των Αλληλοδιδασκτικών Σχολείων, γνωστοποιώντας την κατάσταση των «εσωτερικών ειδών προς χρήσιν του μαθήματος» της Δημόσιας Αλληλοδιδασκτικής Σχολής Καραβά: τα αναλόγια και τα καθίσματα χρήζουν επιδιόρθωσης, καθώς μέρη τους είναι «σαθρά», με προειδοποίηση ότι, αν αμεληθεί η επισκευή, το υλικό της σχολής «θέλει καταντήσει παράλυτον» (ΓΑΚ–Τ.Α.Κ., αταξινόμητο αρχαιακό υλικό, 8.10.1855· βλ. Εικ. A.5.2).

Τα δύο τεκμήρια, σε συνδυασμό, επιτρέπουν τις εξής διαπιστώσεις. Πρώτον, η τεκμηριωμένη λειτουργία της σχολής εκτείνεται τουλάχιστον από το 1842 έως το 1855, δηλαδή για συνεχή περίοδο άνω της δεκαετίας. Δεύτερον, στεγαζόταν σε ενοικιαζόμενο ιδιωτικό κτίριο (1842), του οποίου η συντήρηση βάρυνε τον ιδιοκτήτη υπό κρατική εποπτεία. Τρίτον, ανήκε ρητά στο δίκτυο των Δημόσιων Αλληλοδιδασκτικών Σχολείων και υπαγόταν σε κεντρική διοικητική εποπτεία (1855). Τέταρτον, η υλική της υπόσταση, από το κέλυφος του κτιρίου έως τον εσωτερικό εξοπλισμό, χαρακτηριζόταν από χρόνια

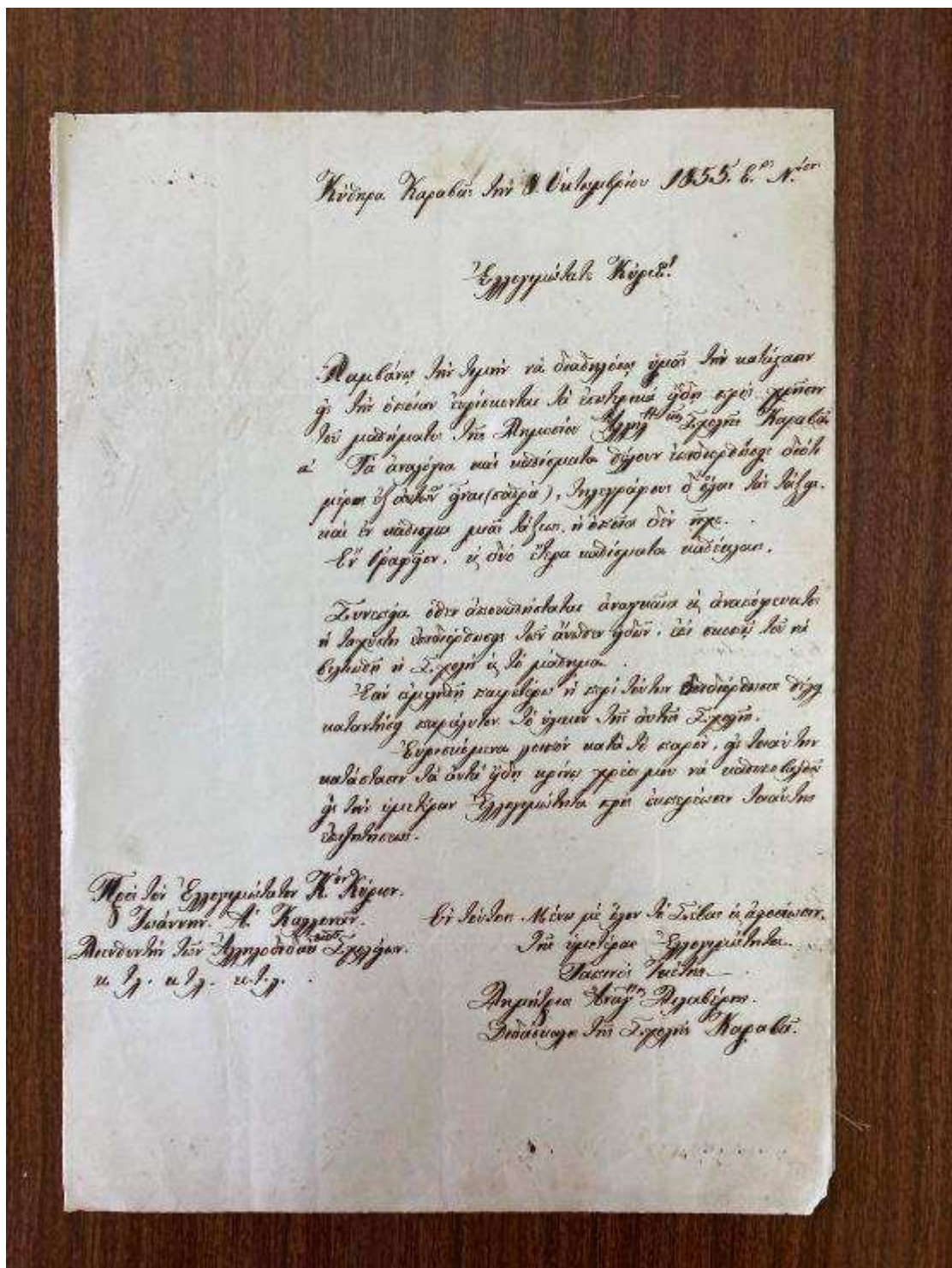
επισφάλεια και διαρκή ανάγκη επισκευών. Πέμπτον, η βρετανική διοίκηση ασκούσε στενό έλεγχο ακόμη και σε σχολικές μονάδες αυτής της κλίμακας.

Η διασταύρωση των δύο εγγράφων μετατρέπει τη Σχολή Καραβά από μια ελάχιστα γνωστή περίπτωση σε μια «τεκμηριωμένη αλλά αρχιτεκτονικά αόρατη» σχολική μονάδα. Η ιστορική και θεσμική της παρουσία πιστοποιείται εγγράφως, ενώ το ίδιο το κτίσμα— ενοικιαζόμενο και χωρίς αυτοτελή σχολική αρχιτεκτονική ταυτότητα— δεν φαίνεται να άφησε διακριτό αρχιτεκτονικό αποτύπωμα. Η αντίθεση ανάμεσα στην τεκμηριωμένη λειτουργία και την αρχιτεκτονική αφάνεια αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της «αόρατης» εκπαιδευτικής κληρονομιάς που η παρούσα εργασία επιχειρεί να αναδείξει.

Εικόνα Α5.1: Εντολή του Τοπικού Διευθυντή Δημοσίων Έργων προς τον Προεστό Καραβά Νικόλαο Διακόπουλο για έλεγχο των επισκευών στη στέγη και τα παράθυρα του κτιρίου που στέγαζε την Αλληλοδιδασκτική Σχολή Καραβά.

Κύθηρα, 27 Δεκεμβρίου 1842 (ΓΑΚ–Τ.Α.Κ. Κυθήρων, αρ. 87).

Εικόνα Α5.2: Αναφορά Α. Α. Διλαβέρη για τον φθαρμένο εξοπλισμό της Αλληλοδιδασκτικής Σχολής Καραβά.

Καραβάς, Οκτώβριος 1855 (ΓΑΚ-ΤΑΚ Κυθήρων, αταξινόμητο αρχειακό υλικό).

Κύθηρα, Καραβάς, Οκτωβρίου 1855

Λαμβάνω την τιμήν να διαδηλώσω υμάς την κατάστασιν εις την οποίαν ευρίσκονται τα εσωτερικά είδη προς χρήσιν του μαθήματος της Δημοσίου Αλληλοδιδασκτικής Σχολής Καραβά.

Τα αναλόγια και καθίσματα θέλουν επιδιόρθωσιν, διότι μέρη εξ' αυτών είναι σαθρά. Δεν έχει και εν κάθισμα μιας βάσεως. [...]

Αν αμεληθή περαιτέρω η περί τούτων επιδιόρθωσις, θέλει καταντήσῃ παράλυτον το υλικόν της αυτής Σχολής. Ευρισκόμενα λοιπόν κατά το παρόν εις τοιαύτην κατάστασιν τα αυτά είδη, κρίνω χρέος μου να καθυποβάλω εις την υμετέραν Ελλογιότητα προς εκπεραίωσιν τοιαύτης επιζητήσεως.

Προς τον Ελλογιώτατον κόν Ιωάννην Α. Μένω με όλο το σέβας και αφοσίωσιν της Καλλονᾶν, Διευθυντήν των Αλληλοδιδασκτικών υμετέρας ελλογιότητος ταπεινός ικέτης Σχολείων κτλ. κτλ. κτλ. Δημήτριος Αναγ. Διλαβέρης Διδάσκαλος της Σχολής Καραβά

A.5.2 Προοπτικές έρευνας

Ο ακριβής χωρικός εντοπισμός παραμένει ανοιχτό ερευνητικό ερώτημα. Στοχευμένη αρχειακή έρευνα στο ΓΑΚ – ΤΑΚ Κυθήρων, καθώς και συστηματική καταγραφή προφορικής μνήμης κατοίκων του Καραβά, ενδέχεται να επιτρέψουν εντοπισμό ή διασάφηση.

A.6 Σχολείο Μητάτων, Αρωνιάδικων και λοιπά μη εντοπισμένα

Τεκμηρίωση: Μερική — Colonial Office Reports και ΓΑΚ – ΤΑΚ Κυθήρων.

A.6.1 Σχολείο Μητάτων

Σε αναφορά Macphail (Αυγ. 1824) περιλαμβάνεται αίτημα ανέγερσης σχολείου στα Μητάτα, με δήλωση κατοίκων ότι θα παρείχαν «τη βοήθειά τους σε κάποιο βαθμό» (Prineas, 2009, σ. 154). Η Harlan (2011, σ. 344 & 363) επιβεβαιώνει την ίδρυσή του: το σχολείο λειτουργούσε από το 1835, ως μέρος της δεύτερης φάσης επέκτασης του δικτύου, μαζί με τα σχολεία Καραβά (1830) και Αντικυθήρων (1836). Δεν έχει εντοπιστεί αρχιτεκτονικό αποτύπωμα.

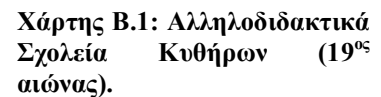
A.6.2 Σχολείο Αρωνιάδικων

Όταν το σχολείο του Αγίου Θεοδώρου παύει να αναφέρεται στις εκπαιδευτικές εκθέσεις μετά το 1839, νέο σχολείο στα Αρωνιάδικα το αντικαθιστά το 1840— με τον ίδιο δάσκαλο και τον ίδιο αριθμό μαθητών (TNA CO 136/1366/691). Πρόκειται για μετεγκατάσταση και όχι νέα ίδρυση, γεγονός που υποδηλώνει ότι η παύση του Αγίου Θεοδώρου οφειλόταν πιθανώς σε θρησκευτικές εντάσεις μεταξύ Ορθόδοξης Εκκλησίας και βρετανικής εκπαίδευσης (Harlan, 2011, σσ. 364–366). Δεν έχει εντοπιστεί αρχιτεκτονικό αποτύπωμα.

A.6.3 Τα λοιπά μη εντοπισμένα (μαρτυρία Ciceli)

Ο έπαρχος Gerassimo Ciceli αναφέρει συνολικά δεκατρία αλληλοδιδασκτικά στα πέντε διοικητικά διαμερίσματα (Λεοντσίνης, 2009). Εκτός από τα γνωστά κτίρια, ορισμένα στεγάζονταν σε ενοικιαζόμενους ή ευκαιριακούς χώρους— όπως το τεκμηριωμένο παράδειγμα του Καραβά (βλ. Α.5). Η διασάφηση των υπολοίπων απαιτεί συστηματική αρχειακή έρευνα στο ΓΑΚ – ΤΑΚ Κυθήρων.

Ο παρακάτω χάρτης αποτυπώνει τη γεωγραφική κατανομή των εννέα αλληλοδιδασκτικών σχολείων που λειτούργησαν στα Κύθηρα κατά την Αγγλοκρατία (1815–1864). Η ένθετη απεικόνιση της Χώρας επιτρέπει τον εντοπισμό των τριών σχολείων που λειτούργησαν στον αστικό ιστό της πρωτεύουσας (αρ. 4, 5, 6). Οι τοποθεσίες είναι κατά προσέγγιση και αντιστοιχούν στους οικισμούς ή τις θέσεις όπου σώζονται σήμερα τα κτίρια ή τα ερείπιά τους.

Σύνταξη χάρτη βάσει
γεωγραφικών συντεταγμένων·
υπόβαθρο ακτογραμμής από
OpenStreetMap contributors.

Υπόμνημα σχολείων

A/A	Ονομασία σχολείου	Θέση / Οικισμός
1	Αλληλοδιδασκτική Σχολή Λειβαδίου (Μηλαπιδέα)	Λειβάδι
2	Αλληλοδιδασκτική Σχολή Κάτω Χώρας Μυλοποτάμου	Μυλοπόταμος
3	Αλληλοδιδασκτική Σχολή Αγίου Θεοδώρου	Ανάμεσα σε Λογοθετιάνικα και Πιτσινάδες
4	Κεντρική Αλληλοδιδασκτική Σχολή Χώρας	Μεταξύ Χώρας & Καψαλίου
5	Αλληλοδιδασκτική Σχολή Θηλέων Χώρας	Μέσα Βούργος
6	Αλληλοδιδασκτική Σχολή Αγ. Μηνά / Αγ. Μαρτίνου	Πηγάδια, Χώρα
7	Αλληλοδιδασκτική Σχολή Φρατσίων	Φράτσια
8	Αλληλοδιδασκτική Σχολή Ποταμού	Ποταμός
9	Αλληλοδιδασκτική Σχολή Καραβά	Καραβάς

Διαδραστικός χάρτης

Σαρώστε τον κωδικό QR με την κάμερα του κινητού σας τηλεφώνου για να ανοίξετε τον διαδραστικό χάρτη. Πατώντας σε κάθε σημείο εμφανίζεται popup με φωτογραφίες του κτιρίου (σύγχρονες & αρχαικές) και αναλυτικές πληροφορίες αρχιτεκτονικής και ιστορίας.

Διαδικτυακή διεύθυνση: [χάρτης αλληλοδιδασκτικών σχολείων](#)

Σημείωση: Οι τοποθεσίες είναι κατά προσέγγιση και αντιστοιχούν στους οικισμούς ή τις θέσεις όπου σώζονται σήμερα τα κτίρια ή τα ερείπια των αλληλοδιδασκτικών σχολείων ενώ

στην περίπτωση του Καραβά αποδίδεται ενδεικτικά ο οικισμός, καθώς το αντίστοιχο σχολικό κτίριο δεν έχει μέχρι σήμερα ταυτοποιηθεί.

Παράρτημα Γ: «Μεθοδολογικά τεκμήρια (ερωτηματολόγιο, πρωτογενές υλικό)»

Στο παρόν παράρτημα συγκεντρώνεται το πρωτογενές μεθοδολογικό υλικό της έρευνας: το πλήρες δίγλωσσο ερωτηματολόγιο όπως διανεμήθηκε, το προφίλ των συμμετεχόντων με κωδικοποίηση Σ.1–Σ.58, τα ποσοτικά αποτελέσματα των κλειστών ερωτήσεων όπως τα παρήγαγε η πλατφόρμα Google Forms, οι κωδικοποιημένες απαντήσεις στις πέντε ανοιχτές ερωτήσεις (Ε.1–Ε.59 ανά ερώτηση) και ο συγκεντρωτικός πίνακας απαντητικότητας. Διατηρείται κατά το δυνατόν η αυθεντική διατύπωση των συμμετεχόντων· έγιναν μόνο ελάχιστονες τυπογραφικές και ορθογραφικές διορθώσεις για χάρη της αναγνωσιμότητας. Η μεθοδολογική σχεδίαση και η αποτίμηση της χρησιμότητας του ερωτηματολογίου παρουσιάζονται αντίστοιχα στις ενότητες 1.4 και 4.2 του κυρίως κειμένου.

Γ.1 Το ερωτηματολόγιο

Διανομή: ηλεκτρονικά (Google Forms). Περίοδος συλλογής: Οκτώβριος 2025 – Απρίλιος 2026. Συνολικές συμμετοχές: 66· ο αριθμός απαντήσεων διαφέρει ανά ερώτηση (62–65 για τις κλειστές, 35–59 για τις ανοιχτές).

Εισαγωγή / Introduction

Το παρόν ερωτηματολόγιο δημιουργήθηκε στο πλαίσιο της διπλωματικής μου εργασίας με σκοπό να αποτυπώσει τις γνώσεις, τις μνήμες και τις απόψεις των κατοίκων των Κυθήρων σχετικά με τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία της Αγγλοκρατίας και τη σημασία τους σήμερα. Η συμμετοχή είναι ανώνυμη και εθελοντική, και τα δεδομένα θα χρησιμοποιηθούν αποκλειστικά για ερευνητικούς σκοπούς.

Σημείωση: οι ερωτώμενοι δεν είναι όλοι μόνιμοι κάτοικοι των Κυθήρων.

This questionnaire was developed as part of my master's thesis to record the knowledge, memories, and opinions of Kythera's residents regarding the Lancasterian schools of the British period and their present significance. Participation is anonymous and voluntary, and all data will be used solely for research purposes.

Note: respondents are not all permanent residents of Kythera.

Ερωτήσεις / Questions

1. Φύλο

Gender

- ☐ Άνδρας / Male
- ☐ Γυναίκα / Female
- ☐ Άλλο / Other

2. Ηλικιακή ομάδα

Age Group

- ☐ 18–30
- ☐ 31–45
- ☐ 46–60
- ☐ 61+

3. Τόπος κατοικίας

Place of residence

.....

4. Επάγγελμα ή σχέση με την τοπική κοινωνία

Profession or relation to the local community

.....

5. Σε ποιο βαθμό είστε ενήμερος/η για την ύπαρξη και τη λειτουργία των αλληλοδιδασκτικών σχολείων στα Κύθηρα κατά την Αγγλοκρατία;

To what extent are you aware of the existence and operation of Lancasterian schools in Kythera during the British Rule?

- ☐ Πολύ / Very
- ☐ Αρκετά / Fairly
- ☐ Λίγο / A little
- ☐ Καθόλου / Not at all

6. Ποια από τα σχολεία γνωρίζετε;

Which of the schools do you know?

- ☐ Μηλαπιδέα / Milapidea
- ☐ Μυλοποτάμου / Mylopotamos
- ☐ Ποταμού / Potamos
- ☐ Φρατσίων / Fratsia
- ☐ Αγίου Θεοδώρου / Agios Theodoros
- ☐ Χώρας / Chora
- ☐ Σχολή Θηλέων Χώρας / Girls' School Chora
- ☐ Άλλο / Other

6α. Σε ποιες άλλες περιοχές γνωρίζετε ότι λειτούργησαν αλληλοδιδασκτικά σχολεία στα Κύθηρα;

Which other areas do you know had Lancasterian schools in Kythera?

.....

6β. Τι γνωρίζετε για τη σημερινή τους κατάσταση ή χρήση;

What do you know about their current condition or use?

.....

6γ. Υπάρχουν παλιές αφηγήσεις ή ιστορίες που έχετε ακούσει για κάποιο από τα σχολεία της Αγγλοκρατίας;

Have you heard any old narratives or stories about any of the schools from the British period?

.....

7. Έχετε επισκεφθεί ή δει το σχολείο της Μηλαπιδέας ή κάποιο άλλο αλληλοδιδασκτικό σχολείο στα Κύθηρα;

Have you ever visited or seen the Milapidea school or any other Lancasterian school in Kythera?

☐ Ναι / Yes

☐ Όχι / No

8. Ποια είναι η εντύπωσή σας για την τωρινή κατάσταση των κτιρίων των αλληλοδιδασκτικών σχολείων στα Κύθηρα;

What is your impression of the current condition of the Lancasterian school buildings in Kythera?

☐ Πολύ καλή / Very good

☐ Καλή / Good

☐ Μέτρια / Fair

☐ Κακή / Poor

☐ Πολύ κακή / Very poor

9. Πιστεύετε ότι πρέπει να γίνει αποκατάστασή τους;

Should they be restored?

☐ Ναι / Yes

☐ Όχι / No

☐ Δεν γνωρίζω / Not sure

10. Αν αποκατασταθούν, ποια χρήση θεωρείτε κατάλληλη;

If restored, what use do you consider appropriate?

☐ Πολιτιστικό κέντρο / Cultural center

- ☐ Εκπαιδευτικός χώρος / Educational space
- ☐ Μουσείο / Museum
- ☐ Άλλο / Other

11. Πόσο σημαντικά θεωρείτε τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία της Αγγλοκρατίας για την πολιτιστική ταυτότητα των Κυθήρων;

How important do you consider the Lancasterian schools of the British period for the cultural identity of Kythera?

- ☐ Πολύ σημαντικά / Very important
- ☐ Αρκετά σημαντικά / Important
- ☐ Μέτριας σημασίας / Moderately important
- ☐ Καθόλου σημαντικά / Not important

12. Κατά τη γνώμη σας, τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία που λειτούργησαν στα Κύθηρα την περίοδο της Αγγλοκρατίας (1815–1864) είναι γνωστά σήμερα στους κατοίκους των Κυθήρων ως μέρος της ιστορίας του τόπου;

In your opinion, are the Lancasterian schools that operated in Kythera during the British period (1815–1864) known today among the people of Kythera as part of the island's history?

- ☐ Ναι / Yes
- ☐ Όχι / No
- ☐ Όχι ιδιαίτερα / Not particularly
- ☐ Δεν γνωρίζω / Not sure

13. Πώς βλέπετε το γεγονός ότι κάποια σχολεία έχουν αλλάξει χρήση (π.χ. κατοικία, εστιατόριο); Θεωρείτε ότι η αλλαγή χρήσης βοηθά ή βλάπτει τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης;

How do you view the fact that some schools have changed their use (e.g., residence, restaurant)? Do you think this helps or harms historical memory?

.....

14. Θεωρείτε ότι η νέα γενιά γνωρίζει ή ενδιαφέρεται για την ιστορία των σχολείων;

Do you think the younger generation knows or cares about the history of these schools?

- ☐ Ναι / Yes
- ☐ Όχι / No
- ☐ Εν μέρει / Partly

15α. Πώς θα μπορούσε η τοπική κοινωνία να συμβάλει στη διάσωση και ανάδειξή τους;

How could the local community contribute to their preservation and promotion?

.....

15β. Πιστεύετε ότι αυτά τα σχολεία θα μπορούσαν να ενταχθούν σε ένα ενιαίο δίκτυο πολιτιστικών χώρων στα Κύθηρα;

Could these schools be integrated into a unified network of cultural sites in Kythera?

- ☐ Καθόλου / Not at all
- ☐ Λίγο / A little
- ☐ Αρκετά / Somewhat
- ☐ Πολύ / Quite a lot
- ☐ Πάρα πολύ / Very much

15γ. Θεωρείτε ότι οι αρμόδιες αρχές έχει συμβάλει επαρκώς στη διατήρηση και ανάδειξη αυτών των σχολείων;

Do you think the Ministry of Culture has adequately contributed to their preservation and promotion?

- ☐ Ναι / Yes
- ☐ Όχι / No
- ☐ Εν μέρει / Partly
- ☐ Δεν γνωρίζω / Don't know

16. Αν με μία λέξη περιγράφατε τι αντιπροσωπεύει για εσάς το σχολείο της Μηλαπιδέας ή κάποιο άλλο αλληλοδιδασκτικό σχολείο στα Κύθηρα, ποια θα ήταν αυτή η λέξη;

If you had to describe in one word what the Milapidea school or another Lancasterian school in Kythira represents to you, what would that word be?

- ☐ Μνήμη / Memory
- ☐ Παιδεία / Education
- ☐ Ταυτότητα / Identity
- ☐ Άλλο / Other

Γ.2 Προφίλ συμμετεχόντων

Ακολουθεί ο αναλυτικός πίνακας των 58 συμμετεχόντων που δήλωσαν επάγγελμα ή σχέση με την τοπική κοινωνία, με τις κωδικοποιήσεις Σ.1–Σ.58. Από τις 65 συνολικά καταγεγραμμένες συμμετοχές, επτά παρέλειψαν τη συγκεκριμένη ερώτηση.

Γ.2.1 Αναλυτικός πίνακας συμμετεχόντων

Κωδικός	Επάγγελμα / Σχέση με την κοινότητα
Σ.1	Εκπαιδευτικός
Σ.2	Συνταξιούχος
Σ.3	Δημόσιος Υπάλληλος
Σ.4	Όχι
Σ.5	Ελεύθερος επαγγελματίας
Σ.6	Εκπαιδευτικός
Σ.7	Διοικητής Γ.Ν.-Κ.Υ. Κυθήρων
Σ.8	Εκδότης τοπικής εφημερίδας
Σ.9	Συνταξιούχος εκπαιδευτικός
Σ.10	Student at University
Σ.11	Καταγωγή συζύγου από τα Κύθηρα
Σ.12	Ομ. καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου, Πρόεδρος της Εταιρείας Κυθηραϊκών Μελετών
Σ.13	Δημόσιος Υπάλληλος (Τοπικό Αρχείο Κυθήρων)
Σ.14	Συνταξιούχος αγρότης
Σ.15	Καταγωγή και διαμονή από Κύθηρα
Σ.16	Απόφοιτη εξατάξιου γυμνασίου, συνταξιούχος, σύζυγος Κυθήριου καταγωγής
Σ.17	Καθηγήτρια Αγγλικής Γλώσσας, Επιχειρηματίας
Σ.18	Δημοσιογράφος – ελεύθερος επαγγελματίας (πτυχιούχος τριτοβάθμιας εκπαίδευσης)
Σ.19	Pythagoras technologies Piraeus
Σ.20	Υπάλληλος Τουριστικού Γραφείου
Σ.21	Καταστηματούχος
Σ.22	Δικηγόρος
Σ.23	Γεννήθηκε και μεγάλωσε στα Κύθηρα. Εργάστηκε ως υπάλληλος στον ιδιωτικό τομέα, νυν συνταξιούχος. Εξατάξιο Γυμνάσιο, αρχιτεκτονικό σχέδιο & Fine Arts (University of Bolton)
Σ.24	Συνταξιούχος γιατρός χειρουργός – συγγραφέας

Κωδικός	Επάγγελμα / Σχέση με την κοινότητα
Σ.25	Συνταξιούχος, μέλος του Κυθηραϊκού Συνδέσμου
Σ.26	Αισθητικός
Σ.27	Ιδιωτικός υπάλληλος
Σ.28	Δημόσιος υπάλληλος
Σ.29	Μόνιμος κάτοικος, συνταξιούχος εργάτης σε εργοστάσιο
Σ.30	Συνταξιούχος δάσκαλος
Σ.31	Ιδιωτικός υπάλληλος
Σ.32	Δρ. – Σύμβουλος Εκπαίδευσης Π.Ε. – Μέλος ΔΣ Κυθηραϊκών Σωματείων
Σ.33	Σώμα Ασφαλείας (Πυροσβέστης)
Σ.34	Φαρμακοποιός
Σ.35	Εικαστικός καλλιτέχνης – πρώην Δημοτικός Σύμβουλος, μέλος ΔΣ ΚΙΠΑ, επικεφαλής παράταξης αντιπολίτευσης Δήμου Κυθήρων
Σ.36	Μεταπτυχιακή φοιτήτρια
Σ.37	Τέως Δημοτική Σύμβουλος Κυθήρων / Πρόεδρος Εξωραϊστικού Συλλόγου Φρατσιωτών
Σ.38	Οικονομολόγος με καταγωγή από τα Φράτσια Κυθήρων
Σ.39	Πρόεδρος Κυθηραϊκής Αδελφότητας Πειραιά–Αθήνας / Director in banking sector
Σ.40	Συμβασιούχος υπάλληλος σε λογιστικό γραφείο
Σ.41	Πρώην υπάλληλος στο Νοσοκομείο Κυθήρων, μελισσοκόμος
Σ.42	Συνταξιούχος οικονομολόγος, πτυχιούχος ΑΣΟΕΕ
Σ.43	Συνταξιούχος
Σ.44	Διδάκτωρ Ευρωπαϊκής Ιστορίας ΕΚΠΑ – Καθηγήτρια-Σύμβουλος ΕΑΠ & Παν. Νεάπολις Πάφου, Κύπρος
Σ.45	Δημοσιογράφος
Σ.46	Γέννηση, Περιουσία
Σ.47	Συνταξιούχος, αγρότης
Σ.48	Ιδιωτική Υπάλληλος / Μόνιμη κάτοικος
Σ.49	Τοπογράφος Μηχανικός – Μόνιμος κάτοικος – Ιθαγενής
Σ.50	Οικονομολόγος
Σ.51	Ιδιωτική υπάλληλος / τόπος καταγωγής Κύθηρα / απόφοιτη ΕΠΑ Πειραιά
Σ.52	Writer
Σ.53	Κυθήριος συνταξιούχος εκπαιδευτικός με Ph.D στην εκπαίδευση και ιστορικός ερευνητής
Σ.54	Αασσος

Κωδικός	Επάγγελμα / Σχέση με την κοινότητα
Σ.55	MBA / Καταγωγή από τον Άγιο Ηλία Κυθήρων
Σ.56	Υπεύθυνος καταστήματος
Σ.57	Συνταξιούχος δάσκαλος
Σ.58	Διοικητής Γ.Ν. – Κ.Υ. Κυθήρων

Γ.2.2 Κατηγοριοποίηση επαγγελματικού προφίλ

Με βάση τις αυτο-δηλούμενες περιγραφές, το δείγμα κατανέμεται ενδεικτικά στις παρακάτω κατηγορίες (ένας συμμετέχων μπορεί να εντάσσεται σε περισσότερες της μιας):

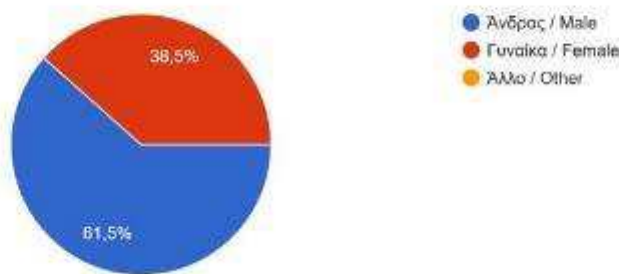
Κωδικοί συμμετεχόντων	Κατηγορία (πλήθος)
Σ.1, Σ.6, Σ.9, Σ.12, Σ.30, Σ.32, Σ.44, Σ.53, Σ.57	Εκπαιδευτικοί / ακαδημαϊκοί (~9)
Σ.2, Σ.14, Σ.16, Σ.23, Σ.24, Σ.25, Σ.29, Σ.42, Σ.43, Σ.47	Συνταξιούχοι (γενικά) (~10)
Σ.3, Σ.13, Σ.20, Σ.27, Σ.28, Σ.31, Σ.40, Σ.48, Σ.51	Δημόσιοι / ιδιωτικοί υπάλληλοι (~9)
Σ.7, Σ.35, Σ.37, Σ.39, Σ.58	Φορείς εξουσίας / διοίκηση (~5)
Σ.5, Σ.17, Σ.18, Σ.21, Σ.22, Σ.26, Σ.34, Σ.45, Σ.49, Σ.50, Σ.56	Ελεύθεροι επαγγελματίες / επιχειρηματίες (~11)
Σ.10, Σ.11, Σ.15, Σ.36, Σ.38, Σ.46, Σ.52, Σ.55	Άλλα (φοιτητές, ιθαγενείς, καταγωγή) (~8)
Σ.4, Σ.19, Σ.54	Ασαφείς απαντήσεις (~3)

Γ.3 Ποσοτικά αποτελέσματα κλειστών ερωτήσεων

Τα παρακάτω γραφήματα έχουν παραχθεί αυτόματα από την πλατφόρμα Google Forms και παρουσιάζονται όπως εξήχθησαν. Αναλυτική ανάγνωση και ερμηνεία των αποτελεσμάτων γίνεται στο Κεφάλαιο 4 του κυρίως κειμένου.

Γράφημα Γ.3.1 — Φύλο / Gender

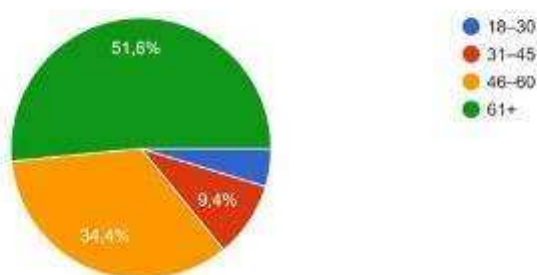
1. Φύλο / Gender:
65 απαντήσεις

$N = 65$ συμμετοχές. Άνδρες: 61,5% — Γυναίκες: 38,5%.

Γράφημα Γ.3.2 — Ηλικιακή ομάδα / Age Group

2. Ηλικιακή ομάδα / Age Group:
64 απαντήσεις

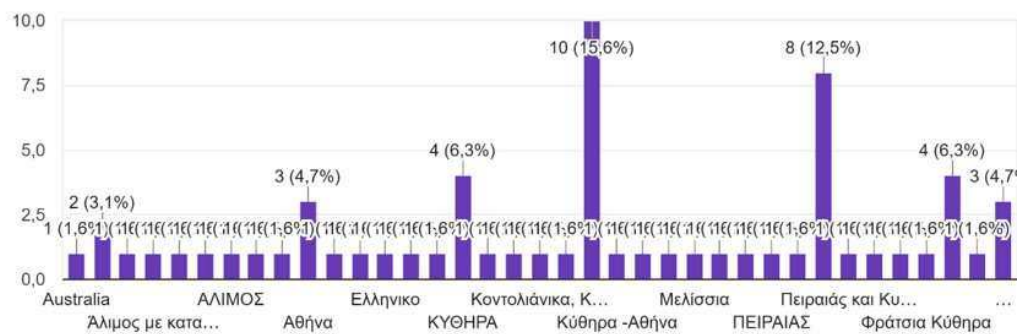

$N = 64$ συμμετοχές. 18-30: 4,7% — 31-45: 9,4% — 46-60: 34,4% — 61+: 51,6%.

Γράφημα Γ.3.3 — Τόπος κατοικίας / Place of residence

Τόπος κατοικίας / Place of residence:

64 απαντήσεις

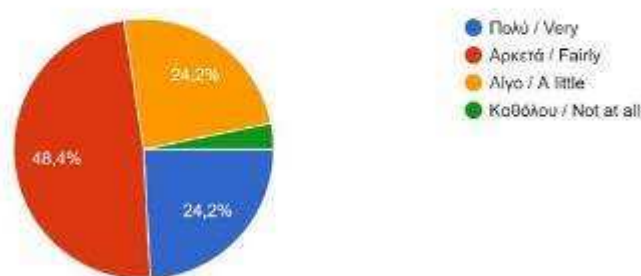

$N = 64$ συμμετοχές. Ανοιχτή απάντηση με υψηλή διασπορά διατυπώσεων· οι μεγαλύτερες συγκεντρώσεις: Κύθηρα 10 (15,6%), Πειραιάς 8 (12,5%), Κοντολιάνικα & Κύθηρα-Αθήνα 4 (6,3%) η καθεμία.

Γράφημα Γ.3.4 — Βαθμός ενημέρωσης για τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία (Ερ. 5)

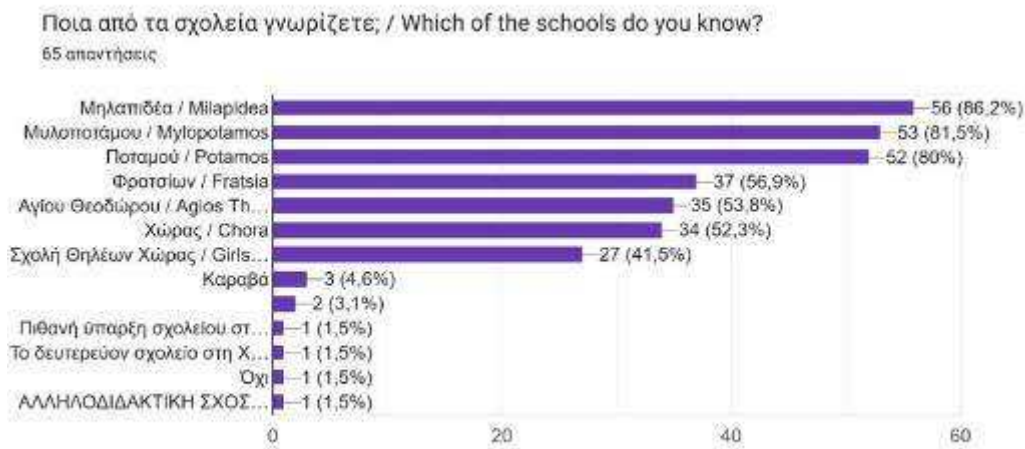
Σε ποιο βαθμό είστε ενημέρωτος/η για την ύπαρξη και τη λειτουργία των αλληλοδιδασκτικών σχολείων στα Κύθηρα κατά την Αγγλοκρατία; To what...rian schools in Kythera during the British Rule?

62 απαντήσεις

$N = 62$ συμμετοχές. Πολύ: 24,2% — Αρκετά: 48,4% — Λίγο: 24,2% — Καθόλου: ~3,2%.

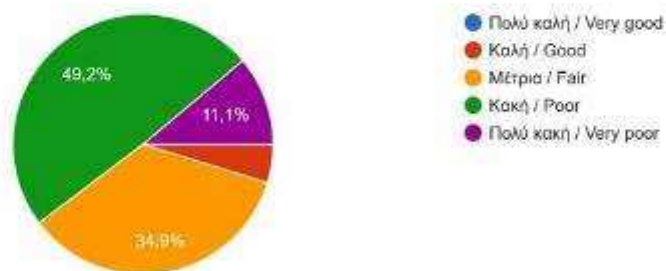
Γράφημα Γ.3.5 — Σχολεία που γνωρίζετε (Ερ. 6, πολλαπλής επιλογής)

$N = 65$ συμμετοχές. Μηλαπιδέα: 56 (86,2%) — Μυλοποτάμου: 53 (81,5%) — Ποταμού: 52 (80%) — Φρατσίων: 37 (56,9%) — Αγ. Θεοδώρου: 35 (53,8%) — Χώρας: 34 (52,3%) — Σχολή Θηλέων Χώρας: 27 (41,5%).

Γράφημα Γ.3.6 — Εντύπωση για την κατάσταση των κτιρίων (Ερ. 8)

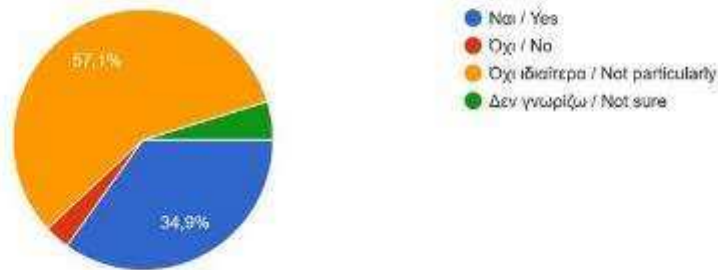
Ποια είναι η εντύπωσή σας για την τωρινή κατάσταση των κτιρίων των αλληλοδιδασκτικών σχολείων στα Κύθηρα; / What is your impression of ... of the Lancasterian school buildings in Kythera?
63 απαντήσεις

$N = 63$ συμμετοχές. Πολύ καλή: 0% — Καλή: ~4,8% — Μέτρια: 34,9% — Κακή: 49,2% — Πολύ κακή: 11,1%.

Γράφημα Α.3.7 — Αναγνωρισιμότητα των σχολείων ως μέρος της τοπικής ιστορίας (Ερ. 12)

Κατά τη γνώμη σας, τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία που λειτούργησαν στα Κύθηρα την περίοδο της Αγγλοκρατίας (1815–1864) είναι γνωστά σήμερα στου...ple of Kythera as part of the island's history?
63 απαντήσεις

$N = 63$ συμμετοχές. Ναι: 34,9% — Όχι: ~3,2% — Όχι ιδιαίτερα: 57,1% — Δεν γνωρίζω: ~4,8%.

Γ.4 Απαντήσεις στις ανοιχτές ερωτήσεις (κωδικοποίηση Ε.χ)

Στις πέντε ανοιχτές ερωτήσεις του ερωτηματολογίου ο αριθμός των απαντήσεων διαφέρει: ορισμένοι συμμετέχοντες παρέλειψαν ερωτήσεις που απαιτούσαν εξειδικευμένη γνώση (κυρίως την Ε1 και την Ε3). Η αρίθμηση Ε.1, Ε.2, Ε.3... ξεκινά εκ νέου σε κάθε ερώτηση και δεν αντιστοιχεί απαραίτητα στους κωδικούς Σ.χ του Παραρτήματος Α.2 — προέκυψε από τη σειρά με την οποία καταγράφηκαν οι απαντήσεις στο Google Forms ανά ερώτηση.

Γ.4.1 Ε1 — Άλλες περιοχές με αλληλοδιδασκτικά σχολεία στα Κύθηρα

Σύνολο απαντήσεων: 35

- Ε.1 Δεν γνωρίζω
- Ε.2 Δεν γνωρίζω.
- Ε.3 Δεν γνωρίζω
- Ε.4 Καραβά
- Ε.5 Πολλά
- Ε.6 Δεν γνωρίζω άλλες
- Ε.7 Στα Αρωνιάδικα, Μητάτα και Καραβά. Στεγάζονταν σε νοικιασμένα κτίρια ιδιωτών.
- Ε.8 Near Fatsadika
- Ε.9 Δεν γνωρίζω.

- E.10 Δεν γνωρίζω σε άλλες περιοχές
- E.11 —
- E.12 Καραβά, Μητάτα, Αρωνιάδικα
- E.13 Παλαιόπολη, Καρβουνάδες, Αρωνιάδικα.
- E.14 Καστρισιάνικα, Αρωνιάδικα, Καραβά (σε ενοικιασμένο κτίριο).
- E.15 Αγία Πελαγία και Καστρισιάνικα
- E.16 Δεν γνωρίζω άλλη περιοχή.
- E.17 Δεν γνωρίζω
- E.18 Μυλαπιδέα
- E.19 Το Αστικό σχολείο Ποταμού επισκευάζεται – το Ελληνικό σχολείο είναι χάλασμα.
Του Αγίου Θεοδώρου νομίζω επισκευάζεται – φροντίζεται τουλάχιστον.
- E.20 Δεν γνωρίζω κάποια άλλη περιοχή
- E.21 Φράτσια, Λειβάδι, Χώρα, Ποταμό, Μυλοπόταμο, Αγγλική Σχολή Θηλέων Χώρας
- E.22 Καραβάς, Καστρισιάνικα
- E.23 Δεν συναντάται μέχρι σήμερα βιβλιογραφικά άλλο
- E.24 Άγιος Θεόδωρος
- E.25 Δεν γνωρίζω άλλες
- E.26 Νομίζω πως δεν λειτούργησαν σε άλλες περιοχές.
- E.27 Ποταμός, Χώρα
- E.28 —
- E.29 Στις παραπάνω (δεν μπορώ να τσεκάρω πάνω από ένα)
- E.30 Καστρισιάνικα
- E.31 Στα Κοντολιάνικα και στις Καρβουνάδες.
- E.32 Δεν γνωρίζω για άλλα σχολεία.
- E.33 Γνωρίζω ότι ήταν επτά
- E.34 Δεν γνωρίζω αν λειτούργησαν άλλα
- E.35 Πιθανόν στα Λογοθετιάνικα, μετά από προφορική πληροφορία, την οποία όμως δεν έχω επιβεβαιώσει και από άλλο άτομο.

Γ.4.2 E2 — Σημερινή κατάσταση ή χρήση

Σύνολο απαντήσεων: 57

- E.1 Δεν γνωρίζω
- E.2 Ο Δήμος φτιάχνει μερικά
- E.3 Δεν γνωρίζω κάτι.

- E.4** Κάποια έχουν αλλάξει χρήση και τα άλλα θέλουν αναστήλωση.
- E.5** Άλλα είναι σε εγκατάλειψη, για άλλα γίνονται προσπάθειες να ανακαινισθούν και 1-2 έχουν περιέλθει σε ιδιώτες και χρησιμοποιούνται για κατοικίες.
- E.6** Της Χώρας λειτουργεί μέχρι σήμερα σαν Δημοτικό σχολείο. Του Οσίου Θεοδώρου και του Ποταμού ανακαινίστηκαν. Των Θηλέων στη Χώρα πουλήθηκε σε ιδιώτη και ανακαινισμένο πλέον είναι ιδιωτική κατοικία. Της Μηλαπιδέας και του Μυλοποτάμου είναι εγκαταλελειμμένα. Των Φρατσίων πουλήθηκε σε ιδιώτη.
- E.7** Not used – only that they are ruins
- E.8** Ίσως χρειάζονται επισκευές και αναστήλωση.
- E.9** Τα περισσότερα είναι σε άθλια κατάσταση. Το σχολείο του Αγίου Θεοδώρου χρησιμοποιείται ως χώρος υποδοχής και φύλαξης αντικειμένων της εκκλησίας του Αγίου Θεοδώρου. Χρηζει συντήρησης και ανάπλασης. Το αστικό σχολείο Ποταμού έχει αναπαλαιωθεί. Για τα σχολεία Κάτω Χώρας Μυλοποτάμου και Μηλαπιδέας υφίστανται προγράμματα συντήρησης και ανάπλασης.
- E.10** Είναι ανενεργά και ένα από αυτά του Ποταμού, το Αστικό, προχωράει με πρόγραμμα αναστήλωσης (ΕΣΠΑ).
- E.11** Κάποια έχουν αλλάξει χρήση και του Ποταμού αναπαλαιώνεται.
- E.12** Δεν έχω επισκεφτεί τα σχολεία για να ξέρω.
- E.13** Σε πολύ κακή κατάσταση.
- E.14** Εγκατάλειψη
- E.15** Έχουν εγκαταλειφθεί χωρίς συντήρηση και δυστυχώς παρακμάζουν.
- E.16** Εγκαταλελειμμένα πλην του Ποταμού (Αστικό), που επισκευάστηκε μέσω του προγράμματος LEADER και θα γίνει χώρος πολιτιστικών δράσεων.
- E.17** Πολύ καλά του Ποταμού.
- E.18** Γνωρίζω πως τα περισσότερα έπαψαν να χρησιμοποιούνται με εξαίρεση της Χώρας.
- E.19** Τα περισσότερα είναι ερείπια.
- E.20** Λίγα.
- E.21** Κάποια διατηρούνται (Χώρα), άλλα είναι αξιοθέατα (Μηλαπιδέα, Μυλοποτάμου, Ποταμού), άλλα εγκαταλήφθηκαν ή κατέρρευσαν (τα υπόλοιπα).
- E.22** Εκτός από το σχολείο του Ποταμού, στο οποίο έγιναν ή γίνονται ακόμα εργασίες αποκατάστασης, τα υπόλοιπα σχολεία, απ' όσο ξέρω, είναι εγκαταλελειμμένα.
- E.23** Κάποια βρίσκονται σε καλή κτηριακή κατάσταση και αναπαλαιωμένα, άλλα σε πιο μέτρια και άλλα εγκαταλελειμμένα.
- E.24** Έγινε αποκατάσταση του σχολείου στον Ποταμό ενώ τα υπόλοιπα είναι εγκαταλελειμμένα.
- E.25** Σε κάποια γίνεται χρήση και κάποια άλλα είναι ακατάλληλα για χρήση.
- E.26** Δεν χρησιμοποιούνται σήμερα.
- E.27** Ότι βρίσκονται σε διαδικασία συντήρησης.
- E.28** Δεν γνωρίζω.

- E.29** Δεν χρησιμοποιούνται.
- E.30** Εγκατάλειψη.
- E.31** Του Αγίου Θεοδώρου λειτουργεί ως χώρος εκθέσεων, μουσείου.
- E.32** Το ένα εξ αυτών είναι υπό ανακατασκευή (του Ποταμού). Τα υπόλοιπα είναι μη διατηρητέα.
- E.33** Άγιος Θεόδωρος επισκευασμένο, Ποταμός επισκευασμένο.
- E.34** Εγκατάλειψη – προσπάθειες χρήσης κάποιων οικημάτων – διατήρησης.
- E.35** Δεν χρησιμοποιούνται σαν σχολεία και κάποια από αυτά δεν αξιοποιούνται για κάποια άλλη χρήση.
- E.36** Στα Φράτσια λειτουργεί ως εστιατόριο εδώ και αρκετά χρόνια. Στο Ποταμό έχει υπογραφεί σύμβαση πολιτισμικής ανάπτυξης για την εκτέλεση του έργου «Μετατροπή Σχολείου Αγγλοκρατίας Αστικών» σε Κέντρο Πολιτισμού, Γραμμάτων και Τεχνών Δήμου Κυθήρων.
- E.37** Της Μηλαπιδέας και του Μυλοποτάμου δεν είναι σε καλή κατάσταση. Των Φρατσίων έχει γίνει ταβέρνα και ανήκει σε ιδιώτη ο οποίος το έχει μισθώσει.
- E.38** Παραμένουν ως κτίρια εγκαταλελειμμένα, εκτός από εκείνο του Αγίου Θεοδώρου, που η Ιερά Μητρόπολη Κυθήρων και Αντικυθήρων το έχει συντηρημένο ως κτίριο για διάφορες χρήσεις (αρχείο, βιβλιοθήκη κ.ά.).
- E.39** Των Φρατσίων λειτουργεί ως ταβέρνα, για τα άλλα δεν γνωρίζω.
- E.40** Τα περισσότερα είναι εγκαταλελειμμένα κτίρια. Μόνο του Ποταμού πρόσφατα ανακαίνιστηκε με πολύ καλό τρόπο. Της Μηλαπιδέας έχει παραχωρηθεί από την Εγχώριο στο ΚΙΠΑ για ανακαίνιση και αξιοποίηση.
- E.41** Δεν γνωρίζω.
- E.42** Τα περισσότερα από αυτά παρότι είναι διατηρητέα δεν έχουν αναπαλαιωθεί ούτε έχει γίνει επανάχρηση. Γνωρίζω πως ο Δήμος Κυθήρων έχει λάβει επιχορήγηση LEADER για την αποκατάσταση του αλληλοδιδασκτικού σχολείου Ποταμού Κυθήρων και πως επίσης έχουν υπάρξει προτάσεις για την αποκατάσταση και την επανάχρηση του σχολείου της Μηλαπιδέας από το Κ.Ι.Π.Α., πως ο δήμος είχε καταθέσει πρόταση το 2021 σε πρόγραμμα Τρίτη αλλαγή ενώ προκρίθηκε λόγω ελλειπών χρηματοδότησης δεν ελήφθη το κονδύλι από τον δήμο.
- E.43** Ναι.
- E.44** Ποταμός – μετεξέλιξη σε πολιτιστικό κέντρο. Χώρα – υπό ανακαίνιση.
- E.45** Δεν έχω επισκεφτεί πρόσφατα κάποιο από τα σχολεία αυτά.
- E.46** Ορισμένα είναι εγκαταλελειμμένα χωρίς καμία συντήρηση.
- E.47** Ξεκίνησαν διαδικασίες αποκατάστασης για την Μηλαπιδέα και του Ποταμού. Παλιότερα είχε γίνει αποκατάσταση του Αγ. Θεοδώρου.
- E.48** Εκτός από ένα, τα άλλα σε άθλια κατάσταση.

- E.49** Στη Χώρα έχουμε συνέχεια εκπαιδευτικής χρήσης· στα Κοντολιάνικα και στις Καρβουνάδες τα αλληλοδιδασκτικά έπαψαν να λειτουργούν ως σχολεία και επιβιώνουν μόνο ως παλαιά κτίρια ή μνήμη της τοπικής εκπαίδευσης.
- E.50** Nothing much
- E.51** Στην Μηλαπιδέα και στο Μυλοπόταμο τα κτίρια είναι αναξιοποίητα. Στον Ποταμό διαμορφώνεται σε πνευματικό κέντρο. Στον Άγιο Θεόδωρο το κτίριο είναι σε καλή κατάσταση με τωρινή χρήση ως αίθουσα εκδηλώσεων και με προοπτική τη διαμόρφωσή του σε Εκκλησιαστικό Μουσείο.
- E.52** Κάποια διατηρούνται αλλά δε λειτουργεί κανένα.
- E.53** Είναι σχετικά συντηρημένα δομικά αλλά όχι λειτουργικά.
- E.54** Πρόκειται για κτίρια που δεν έχουν συντηρηθεί επαρκώς τόσο από τον Εγχώριο Περιουσία όσο και από το επιβλέπον Υπουργείο Πολιτισμού.
- E.55** Το Αγγλικό σχολείο στα Φράτσια έχει αλλάξει χρήση κατά καιρούς για εμπορικούς κυρίως σκοπούς, ενώ για τα υπόλοιπα γνωρίζω ότι παραμένουν ανενεργά και εγκαταλελειμμένα.
- E.56** Τα περισσότερα δεν χρησιμοποιούνται και φθείρονται.
- E.57** Του Ποταμού το έφτιαξαν, για τα άλλα δεν γνωρίζω.

Γ.4.3 E3 — Παλιές αφηγήσεις και οικογενειακές ιστορίες

Σύνολο απαντήσεων: 45

- E.1** Όχι.
- E.2** Ναι.
- E.3** Δεν γνωρίζω.
- E.4** Όχι.
- E.5** Όχι.
- E.6** Όχι πολλές.
- E.7** My Papou has mentioned the location of these schools as we drive on the kentriko dromo.
- E.8** Η αγγλική διοίκηση, θέλοντας να δώσει ένα κίνητρο να στέλνουν οι γονείς τα παιδιά τους στα σχολεία, είχε απαλλάξει από την αγγαρεία τόσο τους ίδιους τους χωρικούς όσο και τα ζώα που μετέφεραν τα παιδιά στο σχολείο.
- E.9** —
- E.10** Δεν γνωρίζω. Από τους δύο τελευταίους δασκάλους που δίδαξαν στο αγγλικό σχολείο στα Φράτσια, ο ένας συνέχισε να διδάσκει στο νέο σχολείο το 1920.
- E.11** Πολύ λίγες.

- E.12 Ότι ήταν υποχρεωτική η φοίτηση των μαθητών, διαφορετικά λειτουργούσε ο θεσμός της αγγαρείας για τους γονείς.
- E.13 Ναι, κυρίως από την κυρία Χάρου.
- E.14 Μόνο αποσπασματικές αναφορές για το σχολείο της Μηλαπιδέας.
- E.15 Many years ago.
- E.16 Υπάρχουν αρκετές, π.χ. eleniharou.gr.
- E.17 Όχι.
- E.18 Όχι, μόνο όσα έχω διαβάσει.
- E.19 Όχι, δεν έχω ακούσει.
- E.20 Ναι, υπάρχουν σε αρκετά βιβλία καταγεγραμμένες, μα και σε μαρτυρίες περιηγητών.
- E.21 Γνωρίζω ότι την περίοδο εκείνη λειτούργησε ο θεσμός της αγγαρείας.
- E.22 Ηχογράφηση: αφήγηση του Νικολάου Κασιμάτη.
- E.23 Δεν έχω ακούσει κάτι.
- E.24 Από τη μητέρα μου ότι οι τελευταίοι δάσκαλοι δίδαξαν στο νέο σχολείο στα Φράτσια.
- E.25 Δεν γνωρίζω καμία.
- E.26 Μόνο για τη λειτουργία του Αστικού στον Ποταμό μεσοπολεμικά.
- E.27 Ναι, υπήρχαν ιστορίες που θυμάμαι από τους παππούδες σχετικά με τα σχολεία αυτά.
- E.28 Είχαμε κάνει μια εργασία στο σχολείο το 2017 σχετικά με κάποια από αυτά, η οποία εμπεριείχε αφήγηση και βίντεο, αλλά πλέον δεν θυμάμαι συγκεκριμένες ιστορίες. Θυμάμαι σίγουρα πως είχαμε επισκεφτεί το σχολείο της Μηλαπιδέας και είχαμε συζητήσει για αυτό εκτενώς.
- E.29 Για το σχολείο των Φρατσίων γνωρίζω ότι στη διάρκεια του πολέμου του 1940 παρουσίαζε εικόνα ερειπίου με κατεστραμμένη σκεπή, η οποία επισκευάστηκε μετά τον πόλεμο με δωρεές ομογενών.
- E.30 Γνωρίζουμε ότι τα σχολεία αυτά λειτούργησαν με τον θεσμό της αγγαρείας και ότι ήταν υποχρεωτική η φοίτηση.
- E.31 Όχι προσωπικά, αλλά οι δάσκαλοι των δημοτικών σχολείων έχουν πληροφορηθεί μέσω συνεδρίων που με πρωτοβουλία μου έχουν διοργανωθεί στα Κύθηρα, και οι δάσκαλοι που τα παρακολούθησαν έχουν μεταφέρει τις γνώσεις τους αυτές στους μαθητές τους, σήμερα πλέον ενήλικες.
- E.32 Δεν μου έχουν αφηγηθεί.
- E.33 Κατάγομαι από τον Δρυμόνα. Έχω ακούσει πάρα πολλές αφηγήσεις για δικούς μου προγόνους και άλλους χωριανούς που έβγαλα τη Μηλαπιδέα. Πήγαιναν χειμώνα-καλοκαίρι. Θυμάμαι τον παππού μου τον έλεγαν «πρωτόσχολο» οι παλιοί συμμαθητές του. Πήγαιναν ξυπόλητοι. Το καλοκαίρι, καθ' οδόν, έστηναν πλάκες (παγίδες) για κεφαλάδες (διαβατάρικα πουλιά) στον κούμαρο· σχεδόν τους υποχρέωναν οι γονείς για αυτό, ήταν βασική τροφή το κυνήγι τότε. Η γενιά του παππού μου ήταν μάλλον η

τελευταία που πήγε εκεί σχολείο. Οι κοπέλες δεν πήγαιναν σχολείο. Η γιαγιά μου ήταν αγράμματη. Όμως ο παππούς την είχε μάθει να γράφει το όνομά της και λίγα ακόμη, κι έλεγε χαριτολογώντας πως είναι «σπουδαγμένη».

E.34 Έχω ακούσει από τον παππού μου.

E.35 Όχι, γνωρίζω το ιστορικό πλαίσιο λόγω του επαγγέλματός μου ως ιστορικού.

E.36 Ελάχιστα.

E.37 Δεν έχω ακούσει· το μόνο που γνωρίζω είναι τα ονόματα των δύο τελευταίων δασκάλων στα Φράτσια, ο ένας εκ των οποίων δίδαξε στο νέο σχολείο. Οι γονείς μου φοίτησαν στο νέο σχολείο πλησίον του αγγλικού, που ήταν μικτό.

E.38 Στον Άγιο Θεόδωρο.

E.39 Στις Καρβουνάδες οι παλιοί έλεγαν μια ιστορία που περνούσε από γενιά σε γενιά — όχι γραμμένη σε χαρτί, αλλά λεγμένη στο κατώφλι όπως συνήθιζαν. Γύρω στα μέσα του 19ου αιώνα, τότε που λειτουργούσε ακόμη το αλληλοδιδασκτικό σχολείο, ζούσε στο χωριό ένας φτωχός γεωργός με τρία παιδιά. Το μεγαλύτερο, ο Μανώλης, ήταν από τους προκομμένους μαθητές· ο δάσκαλος τον είχε κάνει «πρωτόσχοιο», δηλαδή βοηθό του. Το πρωί πήγαινε στο σχολείο, το μεσημέρι στο χωράφι, και το βράδυ διάβαζε φωναχτά για να μαθαίνουν και τα μικρότερα αδέρφια. Το σχολείο τότε δεν είχε ούτε πολλά βιβλία ούτε θρανία όπως σήμερα. Οι μαθητές στέκονταν σε ομάδες, κρατούσαν ξύλινες πινακίδες και επαναλάμβαναν όλοι μαζί: «Α — άλφα, Β — βήτα...». Λένε πως μια χρονιά ο δάσκαλος αρρώστησε βαριά και δεν μπορούσε να ανέβει στο σχολείο για μέρες. Το μάθημα όμως δεν σταμάτησε: ο Μανώλης στάθηκε στην έδρα και συνέχισε να διδάσκει τους μικρότερους όπως τον είχαν μάθει. Όταν ο δάσκαλος γύρισε, βρήκε το σχολείο να λειτουργεί κανονικά. Συγκινήθηκε και είπε: «Να τι θα πει αλληλοδιδασκτική· να μη σβήνει το φως, ακόμη κι αν λείψει αυτός που το άναψε». Αργότερα ο Μανώλης έγινε γραμματικός και βοηθούσε τους χωριανούς να γράφουν γράμματα στους ξενιτεμένους. Πολλοί στα Κύθηρα πίστευαν πως από εκείνα τα μικρά σχολεία δεν έβγαιναν μόνο μαθητές, αλλά άνθρωποι που κρατούσαν δεμένη την κοινότητα. Οι γέροντες συνέδεαν την ιστορία αυτή με τα πρώτα σχολεία της εποχής, λέγοντας πως εκεί μάθαμε όχι μόνο να γράφουμε, αλλά να βοηθά ο ένας τον άλλον. Όταν αργότερα άνοιξαν τα νεότερα σχολεία στη Χώρα Κυθήρων, έλεγαν πως η ρίζα της μάθησης είχε ήδη φυτευτεί από εκείνα τα ταπεινά αλληλοδιδασκτικά.

E.40 Νο.

E.41 Γνωρίζω πολλά για την «Αλληλοδιδασκτική Σχολή του Αγίου Θεοδώρου» και κάνω εκτενή αναφορά στο βιβλίο μου: «ΑΓΙΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΡΟΣΤΑΤΗΣ ΤΩΝ ΚΥΘΗΡΩΝ» (Αθήνα 2025).

E.42 Ναι.

E.43 Γύρω στα 1910 το αγγλικό σχολείο στα Φράτσια έγινε ανταλλαγή με παρακείμενο οικόπεδο προκειμένου να χτιστεί το καινούργιο δημοτικό σχολείο.

E.44 Ένας πρόγονός μου, μάλλον ονομαζόταν Εμμανουήλ, είχε φοιτήσει σε σχολείο κατά την Αγγλοκρατία. Δεν γνωρίζω πότε ακριβώς και για πόσο χρονικό διάστημα. Πάντως, είχε βασικές γνώσεις στη γραφή και την ανάγνωση.

E.45 Ναι, από τον μπαμπά μου, για το σχολείο του Ποταμού.

Γ.4.4 E4 — Αλλαγή χρήσης και ιστορική μνήμη

Σύνολο απαντήσεων: 55

E.1 Βλάπτει τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης.

E.2 Βλάπτει τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης.

E.3 Βλάπτει.

E.4 Όχι καλά.

E.5 Εξαρτάται τη χρήση. Θεωρώ ότι μόνο σαν εκπαιδευτικά/πολιτιστικά κέντρα ή μουσεία βοηθούν στη διατήρηση της ιστορικής μνήμης.

E.6 Δύο εξ αυτών παραχωρήθηκαν σε ιδιώτες από το δημόσιο με ανταλλάγματα.

E.7 I think it helps preserve the history to a degree.

E.8 Βλάπτει την ιστορική μνήμη.

E.9 Θεωρώ ότι η αλλαγή χρήσης βοηθά τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης.

E.10 Θεωρώ πως τέτοια κτίρια με ιστορία θα έπρεπε το κράτος να κρατάει και να συνεχίζει την ιστορία τους με κάποιον τρόπο και όχι να αλλάζουν ιδιοκτήτη και να χάνονται τα χνάρια αυτών.

E.11 Σίγουρα βλάπτει γιατί χάνεται ένα μέρος της ιστορίας του τόπου.

E.12 Σίγουρα βλάπτει.

E.13 Εάν η αλλαγή χρήσης αφορά σε πολιτιστικό χώρο, προφανώς βοηθάει στη διατήρηση της ιστορικής μνήμης.

E.14 Δεν το γνωρίζω αυτό.

E.15 No.

E.16 Ανάλογα αν είναι επισκέψιμο και αναγνωρίσιμο για την προηγούμενη χρήση και ιστορία τους.

E.17 Απαράδεκτο.

E.18 Βοηθάει.

E.19 Και βέβαια βλάπτει τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης.

E.20 Ανάλογα την περίπτωση και τους λόγους της αλλαγής χρήσης. Δεν είμαι εξ ορισμού κατά της αλλαγής χρήσης, αν δεν γίνεται να επισκευαστούν και να αξιοποιηθούν σύμφωνα με τον σκοπό τους.

E.21 Δεν θα μ' ενοχλούσε, αν υπήρχε κάποια σήμανση ότι εδώ λειτουργούσε αλληλοδιδασκτικό σχολείο, ώστε οι επισκέπτες-πελάτες να γνωρίζουν πού βρίσκονται.

E.22 Από ό,τι έχω υπόψη μου, μόνο στα Φράτσια έχει συμβεί αυτό, με ανταλλαγή ιδιοκτησιών επ' ωφελεία των εκπαιδευτικών αναγκών.

- E.23** Εν μέρει μπορεί να βοηθήσει κάτω από προϋποθέσεις και ταυτόχρονα να βλάψει αν δεν τηρηθεί το θεσμικό πλαίσιο.
- E.24** Πρέπει να γνωρίζω τις ιδιαιτερότητες της κάθε περίπτωσης για να απαντήσω.
- E.25** Στο αγγλικό σχολείο στα Φράτσια έγινε ανταλλαγή με άλλο οικοπέδο προκειμένου να φτιαχτεί το νεότερο σχολείο. Οι μεταγενέστεροι ιδιοκτήτες το εκμεταλλεύτηκαν για εμπορικούς λόγους.
- E.26** Δεν βοηθά καθόλου.
- E.27** Βλάπτει.
- E.28** Το σίγουρο είναι ότι με την αλλαγή χρήσης χάνεται η ιστορική και πολιτιστική ταυτότητα ενός τόπου.
- E.29** Θεωρώ ότι βλάπτει τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης.
- E.30** Βλάπτει.
- E.31** Η ιστορική μνήμη δεν εξαρτάται μόνο από την οικοδομή. Μάλλον είναι διαφορετικά πράγματα.
- E.32** Θεωρώ ότι βοηθά, αρκεί να υπάρχει παράλληλα και η πληροφόρηση για την ιστορική σημασία του κτηρίου (με εμφανή τρόπο, όχι σαν θεωρητική γνώση). Το ότι συντηρούνται και διατίθενται για άλλον σκοπό είναι αναπόφευκτο εφόσον πλέον δεν μπορούν να λειτουργήσουν ως σχολεία. Άλλωστε είναι προτιμότερο από το να αποτελούν παραμελημένα και επικίνδυνα κτήρια. Φυσικά και οι προτάσεις αξιοποίησης ως πολιτιστικού χώρου ή μουσείου θα ήταν πιο ορθές, αλλά αυτό είναι κάτι που θα μπορούσε να εφαρμοστεί μελλοντικά σε όσα παραμένουν αναξιοποίητα.
- E.33** Αν ο μοναδικός τρόπος για να διασωθεί ένα κτήριο από την πτώση και να μην στέκει ερειπωμένο είναι η αλλαγή χρήσης, τότε ναι, θεωρώ πως βοηθά, κρατώντας πάντοτε την αρχιτεκτονική του δομή.
- E.34** Η αλλαγή χρήσης των σχολείων είναι ό,τι χειρότερο μπορεί να προσφέρουν στον τόπο.
- E.35** Δεν γνωρίζω τέτοιες χρήσεις.
- E.36** Δεν συμβάλλει η αλλαγή χρήσης.
- E.37** Το θεωρώ ανεπίτρεπτο και βεβαίως βλάπτει τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης και συνέχειας.
- E.38** Σίγουρα βλάπτει γιατί χάνεται μέρος της ιστορίας του τόπου.
- E.39** Νομίζω βλάπτει.
- E.40** Η επανάχρηση – αλλαγή χρήσης σε διατηρητέα κτήρια τα οποία αποτελούν μέρος της πολιτιστικής κληρονομιάς, πρέπει να χρησιμοποιούνται ως πολιτιστικά κέντρα ή μουσεία και όχι ως κατοικίες ή εστιατόρια. Θα πρέπει να είναι ανοιχτά και προσβάσιμα στους κατοίκους και στους επισκέπτες του νησιού, και να υπάρχει πληροφόρηση για την ιστορία των διατηρητέων μνημείων καθώς και για την περίοδο της Βρετανικής Προστασίας γενικότερα.

- E.41** Αναλόγως με τη σημερινή χρήση. Για παράδειγμα, στο κάστρο της Μονεμβάσας πολλά παλιά σπίτια έχουν γίνει τουριστικές κατοικίες ή μαγαζιά. Είναι προτιμότερο από την εγκατάλειψη και την κατάρρευση.
- E.42** Όχι.
- E.43** Σίγουρα βλάπτει και είναι πολύ σημαντικό να μην χαθούν, διότι μαζί με αυτά χάνεται και ένα μέρος της πολιτιστικής κληρονομιάς.
- E.44** Δεν το θεωρώ σωστό (εστιατόριο, κατοικία).
- E.45** Βλάπτει, διότι θα μπορούσαν να είναι μουσεία ή χώροι πολιτισμού. Ή έστω, αν έχουν άλλη χρήση, θα μπορούσε να διατηρούσαν την αρχιτεκτονική τους χωρίς προσθήκες, με μια πινακίδα πληροφόρησης για την ταυτότητα του κτιρίου και την ιστορία του. Κάτι τέτοιο δεν υπάρχει.
- E.46** Αυτό είναι απαράδεκτο με τα σημερινά δεδομένα.
- E.47** Το σχολείο του Ποταμού έχει αναφερθεί ότι μπορεί να χρησιμοποιηθεί στο μέλλον ως χώρος εκθέσεων ή πολιτιστικών εκδηλώσεων. Θεωρώ ότι έχει στοιχεία θετικά, όπως τη διάσωση του ιστορικού κτιρίου αντί να αφεθεί σε εγκατάλειψη. Δίνει ζωή στο χώρο με δραστηριότητες που ωφελούν την τοπική κοινωνία και προβάλλει την πολιτιστική κληρονομιά των Κυθέρων με σύγχρονο τρόπο. Πιθανά μειονεκτήματα είναι ότι χάνεται η αρχική εκπαιδευτική χρήση και μέρος της αυθεντικότητάς του ως σχολείο. Αν δεν γίνει προσεκτικά, οι νέες χρήσεις μπορεί να αλλοιώσουν την ιστορική ατμόσφαιρα. Συνολικά, είναι μια δημιουργική και βιώσιμη επανάχρηση, που συνδέει παρελθόν και παρόν χωρίς να εξαφανίζει την ιστορία του κτιρίου.
- E.48** It is better that the buildings are used, as long as the use they are put to is respectful.
- E.49** Δυστυχώς η αλλαγή χρήσης σε εστιατόρια κ.λπ. βλάπτει την ιστορική μνήμη που αξίζουν τα σπουδαία αυτά εκπαιδευτήρια.
- E.50** Βλάπτει τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης.
- E.51** Δεν γνωρίζω ότι έχει συμβεί αυτό. Αν συνέβη, το θεωρώ λάθος.
- E.52** Η αλλαγή χρήσης πρέπει να είναι προσανατολισμένη προς το πολιτισμικό και όχι την εμπορική χρήση, ακόμη και αν αυτή διασώζει το κτίριο.
- E.53** Ως πρώην εκπαιδευτικός είμαι κάθετος στην αλλαγή χρήσης, διότι θεωρώ ότι τα σχολεία πρέπει να διατηρούν και να συνεχίζουν την πνευματική και πολιτιστική τους χρήση.
- E.54** Εφόσον η αλλαγή χρήσης είναι ήπιας μορφής και συνοδεύεται από μια ευανάγνωστη επεξηγηματική πινακίδα σε εξωτερικό τοίχο του κτηρίου, και εφόσον δεν αλλάζουν χρήση τα περισσότερα σχολικά κτήρια, δεν θεωρώ ότι βλάπτεται η ιστορική μνήμη.
- E.55** Θεωρώ ότι βλάπτει.

Γ.4.5 Ε5 — Συμβολή της τοπικής κοινωνίας

Σύνολο απαντήσεων: 59

E.1 Με εκδηλώσεις.

E.2 Μετατρέποντάς τα σε εκπαιδευτικά / πολιτιστικά κέντρα ή μουσεία και οργανώνοντας πολλές εκδηλώσεις.

E.3 Να γίνει αναστήλωση.

E.4 Μόνο μέσω προγραμμάτων με τον Δήμο ή την Εγχώριο, όπου και ανήκουν τα περισσότερα.

E.5 Ζητώντας και απαιτώντας την αποκατάστασή τους και προβάλλοντας την ιστορία τους.

E.6 I have no idea.

E.7 Με ενημέρωση.

E.8 Μεριμνώντας για την ανεύρεση πόρων για διάσωση και εν συνεχεία για ανάδειξη.

E.9 Με ανθρώπους που να ξέρουν και να ενδιαφέρονται για τέτοιου είδους θέματα. Επίσης οι άρχοντες και κεφαλές του τόπου να προχωρούν, μέσω των υπηρεσιών που προΐστανται, στις διαδικασίες ένταξης αυτών σε προγράμματα.

E.10 Να τα αναστηλώσει.

E.11 Με οικονομική ενίσχυση και ενέργειες της κοινότητας.

E.12 Με ενημέρωση.

E.13 Ενημέρωση. Είναι σημαντικό και εμείς που ερχόμαστε κατά διαστήματα στο νησί να γνωρίζουμε την αξία των κτιρίων αυτών.

E.14 Με εθελοντική εργασία.

E.15 Από μεριάς αρχών μέσω της τμηματικής τους αποκατάστασης και μέσω των καθηγητών να οργανώνονται εκπαιδευτικές επισκέψεις των σχολείων της περιοχής.

E.16 Ο Δήμος.

E.17 Οικονομικά για συντήρηση και ανάπλαση των χώρων και επισκεψιμότητα.

E.18 Μέσα από τοπικούς συλλόγους να συμβάλει στην αξιοποίησή τους.

E.19 Πρώτα από όλα να ενημερωθεί για αυτά.

E.20 Με τη συμμετοχή στην προσπάθεια επισκευής και ανακαίνισής τους, κυρίως μέσα από συλλογικά όργανα, προς αυτόν τον σκοπό.

E.21 Δεν ξέρω.

E.22 Με αυξημένο ενδιαφέρον εκ μέρους της Δημοτικής αρχής και των Πολιτιστικών συλλόγων των Κυθήρων, και με τη χρηματοδότηση που απαιτείται εκ μέρους της Πολιτείας.

E.23 Με ενημέρωση και συσπείρωση ομάδων σε συνεργασία με αρμόδιους φορείς.

E.24 Εργασίες αποκατάστασης, φθοράς των κτηρίων, ενημέρωση της τοπικής κοινωνίας.

E.25 Να οργανωθεί μια ομιλία – εκδήλωση από συλλόγους του νησιού.

- E.26** Χρησιμοποιώντας νέες τεχνολογίες και εκμεταλλευόμενη την ψηφιακή τεχνολογία κυρίως.
- E.27** Κάθε κοινότητα μπορεί να συμβάλει με κάποια οικονομική ενίσχυση μέσω κάποιας επιτροπής που θα διορίσει.
- E.28** Να αποτρέπει την περαιτέρω καταστροφή τους.
- E.29** Αρχικά επισκευή τους.
- E.30** Με ενημέρωση μέσα από τα social media και δράσεις.
- E.31** Να γίνουν γνωστά στην ευρύτερη κοινωνία και να αναλάβουν δράση σύλλογοι και κοινότητες ώστε να αξιοποιηθούν.
- E.32** Οι συλλογικές οργανώσεις του νησιού να πιέσουν τις αρχές του τόπου να αναδείξουν αυτούς τους χώρους.
- E.33** Μέσα από πρόγραμμα αποκατάστασης.
- E.34** Δημιουργώντας και καλλιεργώντας ιστορική μνήμη.
- E.35** Διατηρώντας καθαρή (π.χ. από βλάστηση) και προσεγμένη την ευρύτερη περιοχή των κτισμάτων, συμβάλλοντας εθελοντικά στη συντήρησή τους και διεκδικώντας την ανάδειξή τους από την πολιτεία (να αξιοποιηθούν ως πολιτιστικά κέντρα π.χ., να τοποθετηθεί σήμανση στον δρόμο προς αυτά, να υπάρχει κάποια πινακίδα δίπλα στο κτήριο με μια περιληπτική ιστορική αναδρομή και αναφορά, να αναδεικνύονται από τα τοπικά μέσα ενημέρωσης, να φιλοξενηθούν εκδηλώσεις σε αυτά και να προγραμματίζονται σχολικοί περίπατοι που να συνδυάζουν ξενάγηση και παρουσίασή τους από ανθρώπους που έχουν τις γνώσεις). Επίσης, να εκδοθεί κάποιο σύγγραμμα με πληροφορίες και ιστορίες για τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία των Κυθήρων, έτσι ώστε να καταγραφούν μαρτυρίες που μπορεί να υπάρχουν και με την πάροδο του χρόνου να κινδυνεύουν να χαθούν.
- E.36** Μελλοντικά, μέσω προγραμμάτων ΕΣΠΑ, θα μπορούσε να γίνουν μελέτες σε όλα τα κτίρια, να συντηρηθούν και να αναδειχθεί η ιστορικότητά τους, στεγάζοντας δράσεις για όλο το νησί.
- E.37** Μέσα από τη ζωντανή και συνεχή ενημέρωση από τις αρμόδιες υπηρεσίες και κάθε ενδιαφερόμενο προς τους κατοίκους, ώστε να αναγνωρισθεί η αξία των σχολείων και να ενσωματωθούν μέσα στην κοινωνία.
- E.38** Με τη μέριμνα του Δήμου Κυθήρων και του κράτους γενικότερα αλλά και με χορηγίες.
- E.39** Αξιοποίηση μέσω προγραμμάτων ενημέρωσης.
- E.40** Με εθελοντικές δράσεις.
- E.41** Μέσα από συλλόγους / σωματεία που θα μπορούσαν να ενεργοποιηθούν ώστε να γίνουν γνωστά τα σχολεία, κι έτσι να μην χαθεί η πολιτιστική κληρονομιά.
- E.42** Η τοπική κοινωνία δεν έχει ούτε όραμα ούτε χρήμα για να συμβάλει. Μόνο να διεκδικήσει μπορεί τη διάσωσή τους και μόνο μέσω των θεσμών (Δήμος Κυθήρων, Εγγχώριος Περιουσία, Περιφέρεια Νήσων Αττικής).

- E.43** Πιστεύω ότι η περιφέρεια ή ο δήμος με χρηματοδότηση πρέπει να αναστηλώσουν κάποια από αυτά τα κτίρια.
- E.44** Θα πρέπει να μπορεί να γνωρίζει την πολιτιστική κληρονομιά των μνημείων αυτών και, μέσω συμμετοχικών διαδικασιών, να μπορούν να συμβάλουν σε δράσεις.
- E.45** Πρώτα απ' όλα πρέπει να ενημερωθεί. Στη συνέχεια, αναλόγως με την κατάσταση και την τοποθεσία κάθε κτιρίου, να συζητηθεί ο τρόπος διάσωσης – αξιοποίησης.
- E.46** Με τη δημιουργία κοινόχρηστων χώρων και σχετικών δράσεων, π.χ. χώρος πολιτιστικός, εκχώρηση σε τοπικούς συλλόγους.
- E.47** Προσωπική συμβολή με οικονομική ενίσχυση και διορισμός επιτροπής (σωματείου, συλλόγου) που να εργαστεί για την ενημέρωση και προώθηση της διατήρησής τους.
- E.48** Θα μπορούσε μέσω των τοπικών φορέων, αρχή γενομένης από τον Δήμο, με χρηματοδοτήσεις για μελέτες και αποκατάσταση αυτών και στη συνέχεια μέσω της χρήσης τους από τοπικούς συλλόγους.
- E.49** Προκαλώντας τους αρμόδιους (Υπουργείο Πολιτισμού και φορείς του νησιού).
- E.50** Η τοπική κοινωνία μπορεί να παίζει πολύ σημαντικό ρόλο στην ανάδειξη των αλληλοδιδασκτικών σχολείων στα Κύθηρα μέσα από συντονισμένες δράσεις που συνδυάζουν εκπαίδευση, πολιτισμό και συμμετοχή: (1) Συλλογή και τεκμηρίωση ιστοριών: καταγραφή μαρτυριών ηλικιωμένων κατοίκων που είχαν σχέση με τα σχολεία ή γνώριζαν ανθρώπους που φοίτησαν εκεί: συγκέντρωση φωτογραφιών, εγγράφων και αντικειμένων που σχετίζονταν με τα σχολεία. (2) Εκπαιδευτικές πρωτοβουλίες: ενσωμάτωση του θέματος σε τοπικά σχολικά προγράμματα ή σε εργαστήρια για μαθητές: οργάνωση θεματικών ξεναγήσεων ή επισκέψεων στις εγκαταστάσεις των παλιών σχολείων. (3) Πολιτιστικές δράσεις: εκθέσεις σε μουσεία ή πολιτιστικά κέντρα με φωτογραφίες, χάρτες, αντικείμενα και αφηγήσεις. (4) Ψηφιακή ανάδειξη μέσω ιστοσελίδας ή ψηφιακής πλατφόρμας με ιστορικό υλικό, βίντεο, αφηγήσεις και χάρτες. (5) Συνεργασία με τοπικούς φορείς (Δήμο, τοπικούς συλλόγους και πολιτιστικά σωματεία) για συντονισμό εκδηλώσεων και δράσεων: δημιουργία προγραμμάτων εθελοντισμού για νέους που θέλουν να βοηθήσουν στη διατήρηση και προβολή της ιστορίας.
- E.51** Through education.
- E.52** Με την ευρύτερη ενημέρωση του κοινού για τη σημαντικότητα των εκπαιδευτηρίων, αρχίζοντας από οργανωμένες επισκέψεις των μαθητών του νησιού. Κατόπιν, η ανακαίνιση των κτιρίων μέσω αναπτυξιακών προγραμμάτων ή μέσω ιδιωτικών δωρεών και η απόδοση στους Κυθηριούς ως αίθουσες πολιτιστικών εκδηλώσεων.
- E.53** Εεεεε
- E.54** Συγκέντρωση παλαιών εγγράφων, βιβλίων, σχολικών καταλόγων και φωτογραφιών από οικογενειακά αρχεία: μαρτυρίες ηλικιωμένων για τη μεταγενέστερη χρήση των κτιρίων ή τις αφηγήσεις των προγόνων τους: ψηφιοποίηση του υλικού για να διασωθεί και να είναι προσβάσιμο.

- E.55** Δημιουργώντας δομές σε αυτά οι οποίες θα «έφερναν» κόσμο, και έτσι θα δινόταν η ευκαιρία στον επισκέπτη να τα δει και να καταλάβει την ιστορία τους.
- E.56** Η ένταξή τους σε ένα πολιτισμικό εξακτινωμένο φορέα, ο οποίος θα διασώσει τα κτίρια και θα αποδώσει την αξία τους στην τοπική κοινωνία.
- E.57** Σίγουρα με την αρωγή τοπικών συλλόγων, ασκώντας πίεση στους αρμόδιους φορείς.
- E.58** Μόνον εφόσον ευαισθητοποιηθεί η τοπική κοινωνία με διάφορες δράσεις, οι οποίες θα γίνουν μετά από πρωτοβουλία και οργάνωση του Δήμου Κυθήρων και της Επιτροπής της Εγχωρίου Περιουσίας Κυθήρων και Αντικυθήρων.
- E.59** Μέσω κάποιων θεσμών και ιδρυμάτων τα οποία δραστηριοποιούνται στα Κύθηρα

Γ.5 Συγκεντρωτικός πίνακας απαντητικότητας

Από τις 65 συνολικά καταγεγραμμένες συμμετοχές στη φόρμα, η απαντητικότητα ανά ερώτηση παρουσιάζεται στους ακόλουθους πίνακες:

Γ.5.1 Κλειστές ερωτήσεις (γραφήματα Γ.3)

Ερώτηση	Θέμα	Αριθμός συμμετεχόντων
Ερ. 1	Φύλο	65
Ερ. 2	Ηλικιακή ομάδα	64
Ερ. 3	Τόπος κατοικίας	64
Ερ. 5	Βαθμός ενημέρωσης	62
Ερ. 6	Σχολεία που γνωρίζετε (πολλαπλής επιλογής)	65
Ερ. 8	Εντύπωση για κατάσταση κτιρίων	63
Ερ. 12	Αναγνωρισιμότητα ως μέρος της τοπικής ιστορίας	63

Γ.5.2 Ανοιχτές ερωτήσεις

Ερώτηση	Θέμα	Αριθμός συμμετεχόντων
E1 (6α)	Άλλες περιοχές με αλληλοδιδασκτικά	35
E2 (6β)	Σημερινή κατάσταση / χρήση	57
E3 (6γ / 14)	Παλιές αφηγήσεις / οικογενειακές ιστορίες	45
E4 (13)	Αλλαγή χρήσης & ιστορική μνήμη	55
E5 (16α)	Συμβολή τοπικής κοινωνίας	59

Παρατήρηση: Η σαφώς χαμηλότερη απαντητικότητα στην E1 (35/65) αποτυπώνει το όριο της διάχυτης γνώσης γύρω από την τοπογραφική κατανομή των αλληλοδιδασκτικών σχολείων στα Κύθηρα και αποτελεί από μόνη της

μεθοδολογικά αξιοποιήσιμο εύρημα. Αντίστροφα, η Ε5 (59/65) δείχνει ότι το ζήτημα της συμβολής της τοπικής κοινωνίας ενεργοποίησε σχεδόν καθολικά τους συμμετέχοντες.

Παράρτημα Δ: «Δομημένες συνεντεύξεις»

Το παράρτημα αυτό περιλαμβάνει επτά δομημένες συνεντεύξεις που διεξήχθησαν συμπληρωματικά ως προς το ηλεκτρονικό ερωτηματολόγιο (Παράρτημα Γ), με στόχο την ποιοτική εμβάθυνση σε επιλεγμένες κοινωνικές θέσεις. Οι συνεντευξιαζόμενοι επιλέχθηκαν βάσει τυπολογικής λογικής: βιωματική μνήμη δεύτερης γενιάς, εκπαιδευτική εμπειρία, θεσμική αξιολόγηση και ιστορική–αρχαιακή εξειδίκευση. Τα ονόματα των συνεντευξιαζόμενων παρουσιάζονται με αρχικά για λόγους προστασίας προσωπικών δεδομένων· η συμμετοχή τους έγινε κατόπιν ρητής συγκατάθεσης.

Πίνακας Δ.1 — Συνοπτική παρουσίαση των συνεντευξιαζόμενων

Κωδ.	Αρχικά	Ιδιότητα / τυπολογική θέση	Καταγωγή	Μορφή συνέντευξης
Δ.1	Χ. Α.	Κυθήριος της διασποράς (Αυστραλία)	Φράτσια	Δομημένη, προφορική
Δ.2	Χ. Π.	Συνταξιούχος δάσκαλος	Φράτσια	Δομημένη, γραπτή
Δ.3	Σ. Α.	Υπάλληλος ταξιδιωτικού γραφείου	Κύθηρα	Δομημένη, γραπτή
Δ.4	Δ. Α.	Συνταξιούχος δάσκαλος (μαθητής & δάσκαλος, Χώρα)	Χώρα	Ημι-δομημένη, προφορική
Δ.5	Ε. Χ.	Φιλολόγος· πρώην Διευθύντρια Γυμνασίου· ερευνήτρια	Χώρα	Δομημένη, προφορική
Δ.6	Γ. Α.	Ομότιμος Καθηγητής Ιστορίας (ΕΚΠΑ)	Καρβουνάδες	Ημι-δομημένη, προφορική
Δ.7	Η. Μ.	Οικονομολόγος· ιδρυτής Ινστιτούτου Κυθηραϊσμού	Φράτσια	Δομημένη, προφορική

Δ.1 Χ. Α.

Έτος γέννησης: 1931

Τόπος καταγωγής: Φράτσια, Κύθηρα

Ιδιότητα: Κυθήριος της διασποράς (Αυστραλία)

Μορφή συνέντευξης: Δομημένη, προφορική

Ποιον ρόλο πιστεύετε ότι διαδραμάτισαν τα σχολεία της Αγγλοκρατίας στις τοπικές κοινωνίες των Κυθήρων;

Με αυτόν τον τρόπο καταφέραμε να μάθουμε, να γράφουμε, να διαβάζουμε και να έχουμε έναν ενδεδειγμένο τρόπο συμπεριφοράς.

Θεωρείτε ότι τα σχολεία αυτά λειτούργησαν μόνο ως χώροι εκπαίδευσης ή και ως κοινωνικά και πολιτιστικά κέντρα;

Αυτά λειτούργησαν μόνο ως χώροι εκπαίδευσης και τίποτε άλλο.

Με ποιον τρόπο επηρέασαν την καθημερινή ζωή των κατοίκων;

Γεννήθηκα το 1931, η ζωή στα Κύθηρα ήταν δύσκολη. Ο πατέρας μου έμαθε να γράφει και να διαβάζει από μόνος του έχοντας φοιτήσει μόνο τις δύο τάξεις του δημοτικού. Εμείς τότε που είμαστε παιδιά βλέπαμε το σχολείο ως έναν τρόπο βελτίωσης της ζωής μας. Πριν από τη γενιά του πατέρα μου τα κορίτσια δεν είχαν θέση στην εκπαίδευση. Η θεία μου η οποία με πήρε μαζί της στην Αυστραλία το 1948 δεν γνώριζε γράμματα ώστε να μπορεί έστω να βάλει την υπογραφή της. Ένας σταυρός ήταν η υπογραφή της — ενώ στην πορεία αναδείχθηκε η καλύτερη επιχειρηματίας στο Queensland της Αυστραλίας.

Πιστεύετε ότι οι σημερινοί κάτοικοι γνωρίζουν την ύπαρξη και την ιστορία των σχολείων;

Η νέα γενιά νομίζω ότι δεν γνωρίζει. Ενδεχομένως να έχει ακούσει από κάποιον παππού για αυτά τα αγγλικά σχολεία, αλλά δεν συζητιέται από τη δική μας γενιά. Στα Φράτσια

από όπου κατάγομαι, το εστιατόριο Familia είναι περισσότερο γνωστό για τη σημερινή του λειτουργία — η νέα γενιά δεν γνωρίζει ότι πριν από 200 χρόνια ήταν το αγγλικό σχολείο.

Ποιος είναι ο βασικός λόγος αυτής της άγνοιας;

Οι παλαιότεροι δυστυχώς σταματήσαμε να κουβεντιάζουμε για τα αγγλικά σχολεία. Από την Κατοχή και έπειτα σταμάτησε να γίνεται λόγος στα καφενεία για τα σχολεία αυτά, διότι είχαμε την περίοδο της κατοχής — τι κάνανε οι Αμερικανοί, οι Γερμανοί — άλλαξε το είδος της συζητήσεως στα καφενεία.

Έχουν επιζήσει προφορικές αφηγήσεις ή προσωπικές μνήμες;

Το μόνο που γνωρίζω είναι ότι το σχολείο στα Φράτσια — ο δάσκαλος με το παρωνύμιο Γανιάς — υπήρξε χαρισματικός δάσκαλος την περίοδο της Αγγλικής Προστασίας και οι μαθητές του που φοίτησαν στο Σχολαρχείο της Χώρας ήταν οι καλύτεροι μαθητές στο νησί. Στα 1828–30 κάποιος ιατροφιλόσοφος, ο Δημήτρης Ραπτάκης, σε ηλικία 19 χρονών ήταν δάσκαλος στο αγγλικό σχολείο των Φρατσίων.

Ποιος είναι ο ρόλος της προφορικής μνήμης;

Ό,τι δεν κουβεντιάζεται δεν μεταφέρεται από στόμα σε στόμα και στο τέλος ξεχνιέται.

Θα έπρεπε τα σχολεία να προστατευθούν και να αναδειχθούν;

Ναι, σίγουρα, διότι για το νησί ήταν η απαρχή της εκπαίδευσης.

Με ποιους τρόπους θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν;

Όλα μαζί — εξαρτάται τι προσφέρει η παράδοση σε κάθε περιοχή που φτιάχτηκε ένα σχολείο.

Ποιοι φορείς θα έπρεπε να πρωταγωνιστήσουν;

Ο Δήμος πρωτίστως σε συνεργασία με άλλους παράγοντες που έχουν κοινωφελή ρόλο στην τοπική κοινωνία.

Δ.2 Χ. Π.

Ιδιότητα: Συνταξιούχος δάσκαλος

Τόπος καταγωγής: Φράτσια, Κύθηρα

Μορφή συνέντευξης: Δομημένη, γραπτή

Ποιον ρόλο διαδραμάτισαν τα σχολεία στις τοπικές κοινωνίες;

Ανέβασαν κατά το δυνατόν το μορφωτικό επίπεδο, λόγω της υποχρεωτικής εκπαίδευσης.

Λειτουργήσαν μόνο ως χώροι εκπαίδευσης ή και ως κοινωνικά κέντρα;

Κυρίως ως χώρος εκπαίδευσης.

Με ποιον τρόπο επηρέασαν την καθημερινή ζωή;

Βοήθησαν στην εκμάθηση ανάγνωσης και γραφής, που τότε ε γνώριζε μικρό ποσοστό των κατοίκων.

Γνωρίζουν οι σημερινοί κάτοικοι την ύπαρξη των σχολείων;

Σε πολύ μικρό ποσοστό.

Σε ποιο βαθμό γνωρίζουν την ιστορία και τη σημασία τους;

Σε μικρό βαθμό — κυρίως οι πιο μορφωμένοι γνωρίζουν.

Ποια σχολεία είναι περισσότερο γνωστά σήμερα;

Τα σχολεία που κατασκευάστηκαν με τη φροντίδα του τότε υπουργού Στάη (1910), επειδή οι άνθρωποι των τελευταίων εκατό χρόνων έχουν φοιτήσει σε αυτά.

Ποιος είναι ο βασικός λόγος της άγνοιας;

Η έλλειψη ενημέρωσης από αρμόδιους και η αδιαφορία των κατοίκων.

Έχουν επιζήσει προφορικές αφηγήσεις;

Έχουν επιζήσει λίγες.

Μεταδίδονται ακόμη ή έχουν αρχίσει να χάνονται;

Τα τελευταία χρόνια έχουν αρχίσει να χάνονται.

Έχουν καταγραφεί τέτοιες μαρτυρίες κάπου;

Έχουν καταγραφεί σε αρχεία, βιβλία, τοπικές εκδόσεις και προσωπικά αρχεία.

Ποιος είναι ο ρόλος της προφορικής μνήμης;

Πολύ σημαντικός.

Ποιοι είναι οι βασικοί λόγοι εγκατάλειψης;

Αδιαφορία και έλλειψη οικονομικών πόρων. Έλλειψη θεσμικού ενδιαφέροντος.

Η Αγγλοκρατία έχει ενσωματωθεί στη συλλογική ταυτότητα;

Ναι, μάλλον δεν έχει ενσωματωθεί στη μεγάλη πλειοψηφία των κατοίκων.

Με ποιους τρόπους θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν τα σχολεία;

Ως χώροι μνήμης και ιστορίας, ως μουσεία εκπαίδευσης και πολιτισμού και ως χώροι πολιτιστικών δράσεων.

Δ.3 Σ. Α.

Τόπος καταγωγής: Κύθηρα

Ιδιότητα: Υπάλληλος Ταξιδιωτικού Γραφείου

Μορφή συνέντευξης: Δομημένη, γραπτή

Ποιον ρόλο διαδραμάτισαν τα σχολεία;

Πρόσφεραν παιδεία, εκπαίδευση, βοήθησαν στην κοινωνική συνοχή και πνευματική και πολιτισμική ανάπτυξη του τόπου.

Λειτουργήσαν μόνο ως χώροι εκπαίδευσης ή και ως κοινωνικά κέντρα;

Ήταν και είναι κοινωνικά κέντρα — κάποια από αυτά. Τα δημοτικά σχολεία ήταν παραδοσιακά τόποι συνάντησης. Για παράδειγμα το δημοτικό σχολείο της Χώρας στέγαζε μεταξύ 2000 και 2010 θερινό κινηματογράφο.

Με ποιον τρόπο επηρέασαν την καθημερινή ζωή;

Έβαλαν την παιδεία στην κουλτούρα των Κυθίων. Μέχρι την εδραίωσή τους ως θεσμού στο νησί, τα παιδιά απλά δούλευαν στα χωράφια.

Γνωρίζουν οι σημερινοί κάτοικοι την ιστορία των σχολείων;

Θα έλεγα λιγότεροι από τους μισούς κατοίκους έχουν ασχοληθεί με την ιστορία. Είναι σημαντικό να πω ότι όσοι την γνωρίζουν είναι δυσανάλογα γηραιότεροι.

Ποιος είναι ο βασικός λόγος της άγνοιας;

Η ιστορία τους, αν και σημαντική, δεν είναι συναρπαστική. Είναι ένα μόνο κομμάτι της περιόδου της Αγγλοκρατίας στα Κύθηρα.

Ποιοι είναι οι βασικοί λόγοι εγκατάλειψης;

Δυσλειτουργία του ελληνικού συστήματος της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Δεν προάγεται η αναστύλωση και η επαναχρησιμοποίηση των χώρων. Επικρατεί μια λογική: «αν δεν μπορούμε να το κάνουμε τέλεια, δεν το κάνουμε καθόλου».

Η Αγγλοκρατία έχει ενσωματωθεί στη συλλογική ταυτότητα;

Ναι. Έχει αφήσει σημάδια, αλλά δεν συζητιέται όσο της αξίζει.

Με ποιους τρόπους θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν τα σχολεία;

Ως μουσεία εκπαίδευσης ή πολιτισμού, ως χώροι πολιτιστικών δράσεων και στο πλαίσιο ήπιου πολιτιστικού τουρισμού.

Ποιοι φορείς θα έπρεπε να πρωταγωνιστήσουν;

Ένας συνδυασμός δημόσιων και ιδιωτικών φορέων. Να δοθούν κίνητρα σε ιδιωτικούς φορείς να τα αξιοποιήσουν εντός παραμέτρων που να αναδεικνύουν την ιστορία και την κληρονομιά τους.

Υπάρχει κάτι που δεν έχει αναδειχθεί επαρκώς;

Το ότι με τη σύσταση του Ελληνικού κράτους τα Επτάνησα και τα Κύθηρα είχαν ήδη υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο από την υπόλοιπη χώρα. Κάτι λέει αυτό.

Δ.4 Δ. Α.

Ηλικία: 90 ετών κατά τη συνέντευξη

Τόπος καταγωγής: Χώρα, Κύθηρα

Ιδιότητα: Συνταξιούχος δάσκαλος— μαθητής και δάσκαλος στο σχολείο Χώρας

Μορφή συνέντευξης: Ημι-δομημένη, προφορική (με συμμετοχή κόρης)

Σημείωση: Ο Δ.Α. υπήρξε μαθητής του σχολείου κατά την περίοδο της Κατοχής και αργότερα δίδαξε στο ίδιο κτίριο μετά το 1968.

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του, οι μαθητές προέρχονταν από διάφορους οικισμούς της περιοχής— Μανιτοχώρι, Καψάλι, Κάλαμο, Πούρκο, Στραπόδι— και πολλά παιδιά περπατούσαν μεγάλες αποστάσεις ξυπόλητα. Το σχολείο λειτουργούσε πρωί και απόγευμα και φιλοξενούσε περισσότερους από ογδόντα μαθητές. Κατά την ιταλική κατοχή το κτίριο χρησιμοποιήθηκε ως αποθήκη και υπέστη σοβαρές φθορές. Με πρωτοβουλία του ο Δ.Α. δημιούργησε λαογραφική συλλογή από αντικείμενα της καθημερινής ζωής, η οποία σήμερα στεγάζεται σε δημοτικό χώρο.

Αποσπάσματα:

«Κάθε φορά που μιλάω για τη Μηλαπιδέα ανατριχιάζω. Τα σχολεία αυτά είναι κομμάτι της ιστορίας του τόπου μας και πρέπει να αναδειχθούν.»

«Αμα τα εγκαταλείνουμε θα χαθεί η ιστορία μας. Εγώ όλα αυτά τα έχω ζήσει διότι είμαι 90 χρονών και τα νέα παιδιά — άμα δεν τα δουν θα σβήσουν.»

Κόρη Δ.Α.:

«Κάναμε μεγάλο αγώνα να σωθούν τα αρχεία των σχολείων όταν έγιναν συγχωνεύσεις. Είναι κρίμα και άδικο. Αυτό κανονικά θα έπρεπε να είναι χρέος του κράτους, του δήμου.»

Δ.5 Ε. Χ.

Τόπος καταγωγής: Χώρα, Κύθηρα

Ιδιότητα: Φιλολόγος, πρώην Διευθύντρια Γυμνασίου Κυθήρων· ερευνήτρια της εκπαιδευτικής ιστορίας των Κυθήρων

Μορφή συνέντευξης: Δομημένη, προφορική

Σημείωση: Η Ε.Χ. είναι συγγραφέας του άρθρου «Η Σχολή του Αγίου Θεοδώρου» (Κυθηραϊκή Ιδέα, 1989), πρωτογενής πηγή της παρούσας έρευνας. Η συνέντευξη διεξήχθη αποκλειστικά για τις ανάγκες της παρούσας διπλωματικής εργασίας.

Ποιον ρόλο διαδραμάτισαν τα σχολεία;

Καθοριστικός. Η εκπαίδευση πριν την έλευση των Άγγλων ήταν ιδιωτική· στις μικρές κοινωνίες των χωριών μας ο μόνος γραμματιζόμενος ήταν πολλές φορές ο ιερέας. Το αρχοντολόι έστελνε τα παιδιά του στην Πάδοβα και στην Πίζα και γύριζαν πίσω σπουδασμένοι.

Ποια σχολεία είναι περισσότερο γνωστά σήμερα;

Σίγουρα της Μηλαπιδέας και λιγότερο του Αγίου Μηνά. Η σχολή του Αγίου Μηνά ήτανε το καθολικό μοναστήρι κάτω από το κάστρο· εκεί στα κελιά γύρω-γύρω στεγάστηκε το δευτερεύον σχολείο— το Λύκειο της εποχής εκείνης, το μετέπειτα Σχολαρχείο. Το Βιτζαμάνειο— κληροδότημα του Αμβροσίου Βιτζαμάνου— λειτούργησε μέχρι τον 20ο αι. με δωρεάν φοίτηση.

Γνωρίζετε αν έχουν επιζήσει προφορικές αφηγήσεις;

Ο πατέρας μου θεωρούσε τον εαυτό του τόσο τυχερό που μόλις τελείωσε το σχολαρχείο, ιδρύθηκε το γυμνάσιο και δεν έχασε ούτε ένα χρόνο. Αυτό που έλεγε είναι ότι και επί Αγγλοκρατίας εσέβοντο πολύ τα θρησκευτικά πανηγύρια μας— το σχολείο καθοδηγούσε

τους μαθητές να συνοδεύσουν την εικόνα και η απουσία ήταν δικαιολογημένη «δια συνοδείαν της ιεράς εικόνας».

Ποιοι είναι οι βασικοί λόγοι εγκατάλειψης;

Οι Πρόεδροι της Εγχωρίου Περιουσίας δεν έδειξαν την δέουσα ευαισθησία. Επικεντρώθηκε το ενδιαφέρον στα Μυρτίδια και στην Αγία Μόνη— ουδεμία ευαισθησία για τα σχολικά κτίρια. Η Μηλαπιδέα που κρατάει τα γοτθικά στοιχεία, τα παράθυρα— αυτή είναι άλλη ιστορία. Δεν είναι θέμα χρημάτων— είναι αδιαφορία.

Αναφερόμενη στο σχολείο του Μυλοποτάμου, η Ε.Χ. επισημαίνει ότι κατά την ανακοίνωση ίδρυσης δημόσιου σχολείου επί Αγγλοκρατίας ένας Λογοθέτης— υποκινούμενος και από την εκκλησία — ξεσηκώθηκε γιατί ήθελε ιδιωτική διδασκαλία. «Η εκκλησία την εποχή εκείνη φανταζόταν ότι τα δημόσια σχολεία προωθούν προτεσταντικές ιδέες, και αυτό στηρίζεται σε αρχαικές μαρτυρίες.»

Με ποιους τρόπους θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν;

Δεν νομίζω ότι η Μηλαπιδέα θα μπορούσε να λειτουργήσει ως μουσειακός χώρος— αλλά για χώρος πολιτιστικών εκδηλώσεων θα ήταν το κάτι άλλο. Πιστεύω ακράδαντα ότι πρέπει να αξιοποιηθούν ως πολιτιστικοί χώροι.

Υπάρχει κάτι σημαντικό που δεν έχει αναδειχθεί;

Κακώς το λέμε «αγγλικό» σχολείο — είναι σχολεία της αγγλικής περιόδου αλλά ήτανε ελληνικότατα σχολεία. Ελληνικά σχολεία ήτανε, Έλληνες δίδαξαν εκεί πέρα, παρόλο που υπήρχε μάθημα αγγλικών. Είναι χώροι ιστορικής μνήμης— αυτά τα κτίρια εξέπεμψαν φως και από αυτά τα σχολεία μπήκε η φλόγα σιγά-σιγά.

Δ.6 Γ. Α.

Τόπος καταγωγής: Καρβουνάδες, Κύθηρα

Ιδιότητα: Ομότιμος Καθηγητής Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Μορφή συνέντευξης: Ημι-δομημένη, προφορική

Σημείωση: Ο Γ. Α. είναι ο κύριος ακαδημαϊκός αναφοράς της παρούσας έρευνας για την αλληλοδιδασκτική μέθοδο στα Επτάνησα. Παρατίθεται αρχικά σε αφηγηματική μορφή (από την αδόμητη πρώτη συνομιλία) και στη συνέχεια σε δομημένη.

Α. Αφηγηματικό τμήμα

Ο Γ. Α. αναπτύσσει τριμερή διάκριση για την εργασία στην ανέγερση των αλληλοδιδασκτικών:

«Η καταναγκαστική εργασία ήτανε θεληματική, εκούσια και ακούσια. Στην εκούσια που ήταν μερικώς εκούσια ήταν αμειβόμενη· πήγαιναν και βοηθούσαν να μπει ο πηλός στο ταβάνι, να μην στάζει το σχολείο— τα έκαναν θεληματικά γιατί το κράτος δεν είχε τη δυνατότητα να φροντίζει για όλα.»

«Οπότε κατά κανόνα υπάρχει συμμετοχή όπου εμφανίζεται καταναγκαστική εργασία είναι διότι είτε τα διέκοπταν τα παιδιά διότι κατά τη διάρκεια του χρόνου τα ήθελαν στις δικές τους εργασίες είτε για κάποιο λόγο άλλαζαν γνώμη, επηρεάζονταν από το παραδοσιακό σύστημα δηλαδή από εκπροσώπους του παραδοσιακού συστήματος και δεν τα έστελναν. Έπρεπε να το δηλώσουν αν δεν το δήλωναν έπρεπε να υποστούν συνέπειες και πολλές φορές υποχρέωναν να στέλνουν τα φορτηγά τους ζώα να υπηρετούν τα έργα και να προσφέρουν και εργασία ως ποινή, ως τιμωρία επειδή δεν έστελναν τα παιδιά τους στο σχολείο ενώ είχαν δηλώσει αυτό το σχολείο και όχι να παραμείνουν εκτός αλληλοδιδασκτικού και να ακολουθήσουν το παραδοσιακό σύστημα εκπαίδευσης.»

«Ο κόσμος αγκάλιασε την αλληλοδιδασκτική μέθοδο, συνεισέφερε αυθορμητώς και όχι με υποχρεωτική αγγαρεία — παρά μόνο όσο το γραφείο αγγαρίας του κάθε νησιού προσδιόριζε. Υπήρξε σε μεγάλο βαθμό θετική ανταπόκριση, και αυτό φαίνεται από τη μεγάλη συμμετοχή των μαθητών στα σχολεία.»

«Η ίδια η εκκλησία δεν ήταν αρνητική καθόλου. Ως παράδειγμα: μέσα στην Ιερά Μονή του Αγίου Θεοδώρου ιδρύθηκε και λειτούργησε Αλληλοδιδασκτική Σχολή— η οποία προετοιμάζε διδασκάλους για την αλληλοδιδασκαλία.»

«Ιδρύεται την περίοδο εκείνη Reading Society το 1832— η πρώτη αναγνωστική εταιρεία που ιδρύεται στα Επτάνησα. Η αναγνωστική εταιρεία Κερκύρας ιδρύθηκε το 1836. Εγώ έχω γράψει ότι είναι η πρώτη αναγνωστική εταιρεία των Επτανήσων, αλλά δεν έχει τύχει ευρύτερης διάδοσης.»

«Η εργασία σου δεν είναι καθαρά κυθηραϊκό θέμα. Δεν κάνεις τοπική ιστορία αλλά κάνεις ένα case study που έχει από τη φύση του υπερεθνικό χαρακτήρα. Τίποτε δεν είναι τοπικό που να μην είναι υπερτοπικό.»

B. Δομημένο τμήμα

Ποιον ρόλο διαδραμάτισαν τα σχολεία;

Ήταν πολύ σημαντικό γιατί προήγαγαν την εγγραμματοσύνη. Συγκρινόμενο με άλλα νησιά, η φοίτηση στα αλληλοδιδασκτικά σχολεία των Κυθήρων έχει μεγαλύτερη συμμετοχή σε κάποιες περιπτώσεις. Υπήρξε εμποτισμένη από τον ευρωπαϊκό φιλελευθερισμό και τις νέες ιδέες.

Γνωρίζουν οι σημερινοί κάτοικοι την ιστορία;

Σε μικρό βαθμό. Είμαι σίγουρος ότι οι προσκυνητές της Ιεράς Μονής Αγίου Θεοδώρου δεν γνωρίζουν ότι απέναντι ήταν ένα σχολείο των Άγγλων— θεωρούν ότι είναι εξάρτημα της υποδομής του Μοναστηριού.

Ποιος είναι ο βασικός λόγος της άγνοιας;

Δεν διδάσκεται συστηματικά η Επτανησιακή Ιστορία μέσω των σχολικών προγραμμάτων και δεν δίνεται έμφαση στην τοπική ιστορία.

Η Αγγλοκρατία έχει ενσωματωθεί στη συλλογική ταυτότητα;

Νομίζω ναι — στη συλλογική μνήμη τα μεγάλα έργα τονίζονται. Λένε ότι «αυτά τα έκαναν οι Άγγλοι». Μπορεί να μην ξέρουν πότε ακριβώς αλλά ότι το κάνανε οι Άγγλοι είναι η απάντησή τους.

Υπάρχει κάτι που δεν έχει αναδειχθεί επαρκώς;

Τα δημόσια έργα γενικά. Και ο όρος Αγγλοκρατία μπορεί να αποφεύγεται, γιατί δεν υπήρχε πλήρης επικράτηση— ήταν ημι-ανεξάρτητα Ηνωμένα Κράτη. Εγώ συνήθως αναφέρομαι στη «Βρετανική Προστασία».

Δ.7 Η. Μ.

Τόπος καταγωγής: Φράτσια, Κύθηρα

Ιδιότητα: Οικονομολόγος, ιδρυτής του Ινστιτούτου Κυθηραϊσμού

Μορφή συνέντευξης: Δομημένη, προφορική

Ποιον ρόλο πιστεύετε ότι διαδραμάτισαν τα σχολεία της Αγγλοκρατίας;

Έδωσαν άλλη όψη όχι μόνο στο θέμα της εκπαίδευσης αλλά και της αλλαγής του τρόπου συμπεριφοράς στα Επτάνησα και κυρίως στα Κύθηρα. Αξίζει να υπενθυμιστεί ότι πριν από αυτά δεν υπήρχε κανένα δημόσιο σχολείο επί Ενετοκρατίας— ο Καποδίστριας, σε

ηλικία μόλις τριάντα χρόνων, είχε πει ότι «οι Ενετοί εφοβούντο την υπεροχή του ελληνικού πνεύματος και για αυτό δεν κάνανε τα σχολεία».

Θεωρείτε ότι τα σχολεία λειτούργησαν μόνο ως χώροι εκπαίδευσης ή και ως κοινωνικά κέντρα;

Κυρίως ως χώροι εκπαίδευσης δίδοντας ώθηση στον αλφαριθμητισμό. Λόγω της καθημερινής παρουσίας των μαθητών πρωί και απόγευμα, τα σχολεία συνδέθηκαν με την καθημερινή ζωή των χωριών και λειτούργησαν κατά κάποιο τρόπο ως πυρήνες κοινωνικότητας.

Με ποιον τρόπο επηρέασαν την καθημερινή ζωή;

Ο Macphail σε 18 μήνες κατάφερε να ιδρύσει 7 λανκαστριανά σχολεία με μεγάλη προσέλευση. Στα 1828, τα Κύθηρα με 8.140 κατοίκους είχαν ήδη 8 σχολεία με 772 μαθητές— ενώ ολόκληρα τα Επτάνησα με 176.392 κατοίκους είχαν 29 σχολεία με 1.733 μαθητές. Ο John Davy είχε επίσης αναφέρει 8 δημοτικά, 6 ιδιωτικά σχολεία και ένα σχολείο για κορίτσια με 120 μαθήτριες.

Ο Η. Μ. επισημαίνει επίσης ότι το 1592 είχε ζητηθεί από τον επίσκοπο Κυθήρων Μάξιμο Μαργούνιο να του επιτρέψει η Ενετική Κυβέρνηση να ετοιμάσει τα σχολεία— αίτημα που απορρίφθηκε. Εξίσου σημαντική είναι η γεωγραφική λογική του Macphail: δεν έκανε σχολείο στα Μητάτα γιατί σχεδίαζε τα παιδιά να κατεβαίνουν στα Βιαράδικα και να πηγαίνουν στα Φράτσια— «χώρισε σε ζώνες ποιοι είναι τριγύρω. Είχε έναν δικό του τρόπο».

Ποιος είναι ο βασικός λόγος αυτής της άγνοιας;

Ο λόγος της άγνοιας οφείλεται στο ότι το θέμα δεν αποτελούσε αντικείμενο συζήτησης. Βέβαια δεν είναι μόνο αυτό αλλά και η έλλειψη στοιχείων, υποδομής αλλά και χρημάτων.

Ποιοι πιστεύετε ότι είναι οι βασικοί λόγοι εγκατάλειψης;

Όλα μαζί, αλλά ειδικότερα η έλλειψη του θεσμικού ενδιαφέροντος ήταν πρωταρχική. Ως προς το αν επρόκειτο για «δύσκολη» κληρονομιά, δεν το νομίζω. Η Αγγλοκρατία στη συγκεκριμένη περίπτωση της μόρφωσης το επεδίωξε— απόδειξη ότι υπήρχε αγγαρεία για όσους δεν έστελναν τα παιδιά τους στο σχολείο.

Με ποιους τρόπους θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν τα σχολεία;

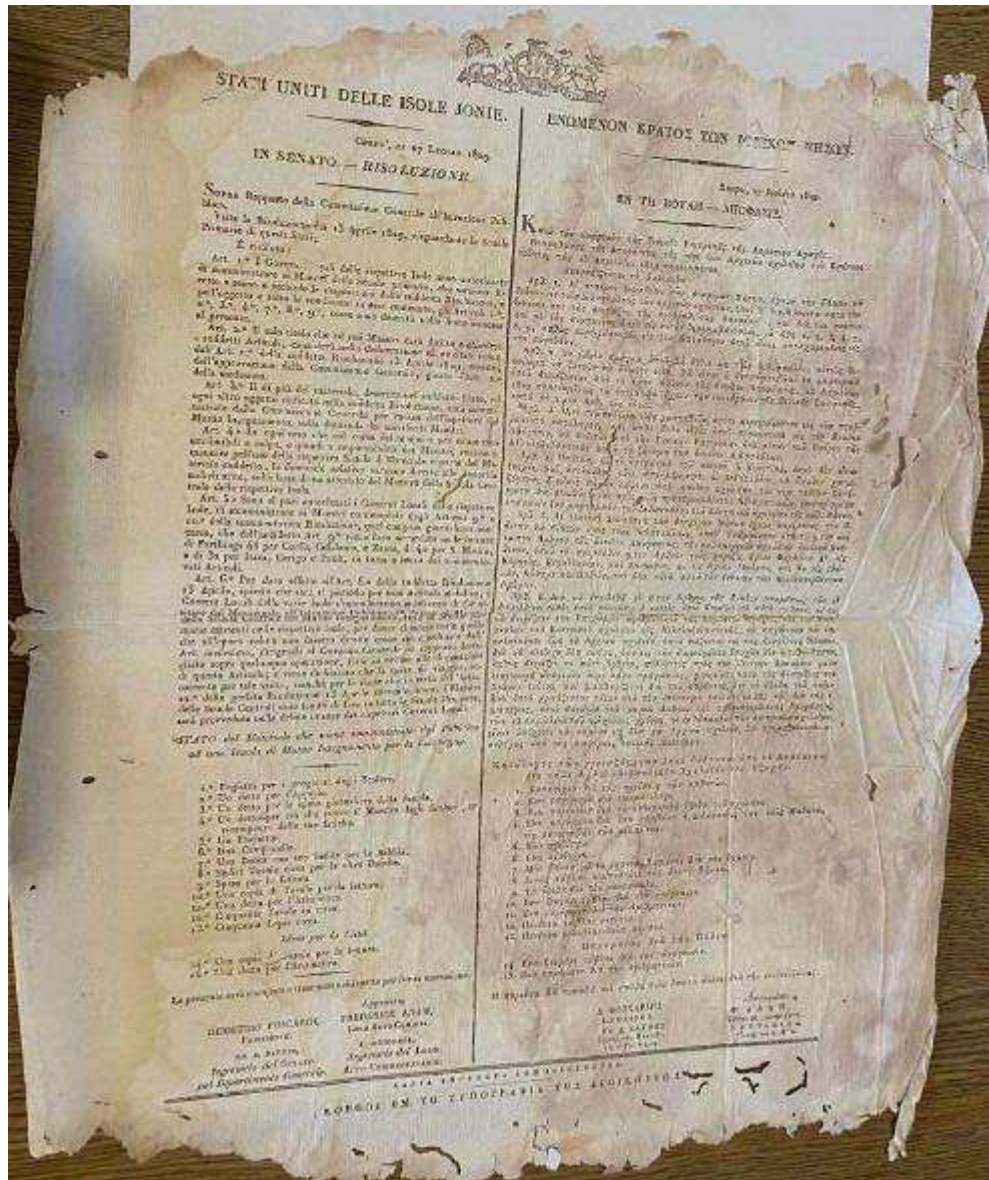
Χρειάζεται ανακαίνιση για πολιτιστικούς λόγους — ως μουσεία, ως χώροι σωματείων και πολιτιστικών δράσεων. Ένας και μόνο ένας θεσμός μπορεί να το κάνει: η Εγχώριος Περιουσία. Αυτή έχει τη δυνατότητα να φτιάξει ένα μακρόχρονο σχέδιο— όχι από «Πέμπτη σε Παρασκευή». Εάν η Εγχώριος κινηθεί, μπορούμε να φέρουμε ακόμη και παραρτήματα Πανεπιστημίου. Η 5η γενιά της διασποράς δεν στέλνει πλέον χρήματα— ψάχνει ρίζες. Αυτοί είναι πολλοί και ενδιαφέρονται άμεσα.

Υπάρχει κάτι σημαντικό που δεν έχει αναδειχθεί επαρκώς;

Αυτοί οι άνθρωποι ήταν ευεργέτες— έστω και αν το έκαναν εν μέρει σκεπτόμενοι ότι «ας τους έχουμε να είναι μορφωμένοι, γιατί θα κάμουν κάτι καλύτερο και εμάς μας συμφέρει». Πέρα από αυτό δεν μπορούμε να μην αναγνωρίσουμε ότι τον 19ο αιώνα οι κινήσεις της Αγγλίας στο θέμα της μόρφωσης ήταν πολύ καλές και σωστές.

Παράρτημα Ε: «Αρχειακά τεκμήρια — Γενικά Αρχεία Κράτους / Τοπικό Αρχείο Κυθήρων (ΤΑΚ)»

Ε.1 Απόφαση Βουλής Ενωμένου Κράτους Ιονίων Νήσων, 1829

Εικόνα Ε1: Απόφαση Βουλής Ενωμένου Κράτους Ιονίων Νήσων περί οργανώσεως Αρχικών (Αλληλοδιδασκτικών) Σχολείων. Κορφοί, 27 Ιουλίου 1829. Τυπογραφία της Διοικήσεως.

Πηγή: ΓΑΚ – ΤΑΚ Κυθήρων.

Ε.2 Μεταγραφή εγγράφου

Παλαιογραφική μεταγραφή με διατήρηση αρχικής ορθογραφίας και σύνταξης

ΕΝΩΜΕΝΟΝ ΚΡΑΤΟΣ ΤΩΝ ΙΟΝΙΚΩΝ ΝΗΣΩΝ.

Κορφοί, 27 Ιουλίου 1829.

ΕΝ ΤΗ ΒΟΥΛΗ — ΑΠΟΦΑΣΙΣ.

Κατά την αναφοράν της Γενικής Επιτροπής της Δημοσίου Αγωγής, Θεωρηθείσης της Αποφάσεως της περί των Αρχικών σχολείων του Κράτους τούτου, τας 13 Απριλίου 1829 σημειωμένης.

Αποφασίζονται τα ακόλουθα:

Αρθ. 1. Αι τοπικαί Διοικήσεις των διαφόρων Νήσων, έχουν την άδειαν να δίδουν εις τους Διδασκάλους των Αρχικών σχολείων, όπου διευθύνονται κατά την έννοιαν και τάς διατάξεις της προρρηθείσης Αποφάσεως, και διά τον σκοπόν και με τας συμφωνίας όπου εις αυτήν διαλαμβάνονται, τα είδη 1, 2, 3, 4, 7, 8, 9, καθώς περιγράφονται εις τον Κατάλογον όπου είναι καταχωρημένος εις την παρούσαν.

Αρθ. 2. Τα μόνον πράγμα όπου θα δίδη εις τους Διδασκάλους αυτούς δικαίωμα να ζητούν τα άνωθεν είδη, θα είναι η διασάφισις και τα μαρτυρικά όπου διορίζονται από το 1ον άρθρον της άνωθεν Αποφάσεως, 13 Απριλίου 1829 σημειωμένης, τα οποία θα έχουν την επικύρωσιν της Γενικής Επιτροπής, κατά το 2^{ον} Αρθ. της ιδίας.

Αρθ. 3. Ο,τι περισσότερα είδη χρειαστούν, αφοτί περιγράφονται εις τον ρηθέντα κατάλογον, και κάθε είδος όπου σημειώνεται εις την άνωθεν Απόφασιν, θα δίδεται από την Γενικήν Επιτροπήν διά μέσου του Εφόρου της Αλληλοδιδασκτικής κατά το ζήτημα των άνωθεν Διδασκάλων.

Αρθ. 4. Οπόταν, μη το απέρασμα του καιρού, ή διαιτίας, οπού δεν είναι ένοχοι, και ακολούθως ούτε αποκριζάμενοι οι Διδάσκαλοι, τα άνωθεν χρειάζόμενα, ή μέρος αυτών λείψουν από κανένα σχολείον, τα περί τούτων ζητήματα θα διευθύνονται προς τους προσημειωθέντας Αξιωματικούς, επιστηριγμένα επάνω εις ένα μαρτυρικόν του Διδασκάλου του Κεντρικού σχολείου της κάθε Νήσου.

Αρθ. 5. Αι τοπικαί Διοικήσεις των διαφόρων Νήσων έχουν παρομοίως την άδειαν να δίδουν προς τους Διδασκάλους, όπου αναφέρονται από το 9.τον και 10.τον Αρθρον της άνωθεν Αποφάσεως, την καθημερινήν αρμόδιον εκείνων βοήθειαν, όπου τα προρρηθέν 9.τον Αρθρον τους χαρίζει, ήχουν Φαρδίνια 48, εις Κορφοί, Κεφαλληνίαν, και Ζάκυνθον, 40 εις Αγίαν Μαύραν, και 32 εις Ιθάκην, Κύθηρα και Παξούς, και όλα αυτά κατά την έννοιαν των προαναφερθέντων Αρθρων.

Αρθ. 6. Διά να εντελεθί το 6.τον Αρθρον της άνωθεν Αποφάσεως των 13 Απριλίου, ευθύς όπου τελειώση ο καιρός όπου διορίζει το αυτό Αρθρον, αι τονά και Διοικήσεις των διαφόρων Νήσων, θα εννοούνται, ότι έχουν την άδειαν να διορίζουν τον Επιχώριον αξιωματικόν της Δημοσίου Αγωγής, και τον Διδάσκαλον του Κεντρικού σχολείου της Αλληλοδιδασκτικής, να πηγαίνουν να επισκέπτονται όλα τα Αρχικά σχολεία, όπου σώζονται εις τας διαφόρους Νήσους, διά να κλείσουν όλα εκείνα, όσα εις την διωρισμένην Εποχήν δεν διευθύνθησαν, καθώς διορίζει το αυτό Αρθρον, στέλνοντες προς την Γενικήν Διοίκησιν μίαν λεπτομερή αναφοράν περί κάθε πράγματος, γενομένην κατά τάς διατάξεις του Αρθρου τούτου, και ξεκαθαρίζεται διά του παρόντος, ότι τα έξοδα του ταξιδίου όπου χρειάζονται τόσον διά την επίσκεψιν ταύτην, καθώς και διά

τάς επισκέψεις, όπου δυνάμει του [...] Αρθρου της προαναφερθείσης Αποφάσεως των 13 Απριλίου του τρέχοντος χρόνου, οι Διδάσκαλοι των κεντρικών σχολείων, είναι υπόχρεοι να κάμουν εκ όλα τα Αρχικά σχολεία, θα προμηθεύονται αναλόγως από τάς διαφόρους τοπικάς Διοικήσεις.

Κατάλογος των χρειαζόμενων οπου δίδονται από το Δημόσιον εις κάθε Αλληλοδιδασκτικόν Σχολείον της Εξοχής.

1. Κατάστιχον διά τάς προόδους των μαθητών.
2. Ένα παρόμοιον διά Ονοματολόγι.
3. Ένα παρόμοιον διά τα καθημερινά έξοδα του σχολείου.
4. Ένα παρόμοιον διά όσα λαμβάνει ο Διδάσκαλος από τους Μαθητάς εις ανταμοιβήν των κόπων του.
5. Μία σφυρίστρα.
6. Ένα κουδούνι.
7. Μία βάννα με το επακούμβισμάτης διά τον άμμον.[;]
8. Δεκάξ τάβλαι περίπου δια τας άλλας βάννας.[;]
9. Τά έξοδα διά την κατασκευήν.
10. Ένα ζευγάρι τάβλαι διά την ανάγνωσιν.
11. Ένα παρόμοιον διά την Αριθμητικήν.
12. Πενάντα τάβλαι περίπου.
13. Πενήντα μολυβοκόνδηλα περίπου.

Παρομοίως διά την Πόλιν.

14. Ένα ζευγάρι τάβλαι διά την ανάγνωσιν.
15. Ένα παρόμοιον διά την Αριθμητικήν.

Η παρούσα θά τυπωθή και σταλθή πρός όποιον ανήκει διά την εκτελεσίν της.

Δ. ΦΟΣΚΑΡΔΗΣ, Πρόεδρος.

ΕΔ. Σ. ΒΑΪΝΕΣ, Εξαπορ. της Βουλής εις το Γεν. Διαμερ.

Επικυρωθείς: **Φ. ΑΔΑΜ**, ΛΟΡΔ Μ. ΑΡΜΟΣΤΗΣ.

Ι. ΡΟΥΔΣΔΕΛ, Εξαπορ. του Δ. Μ. Α.

DEMETRIO FOSCARDI, *Presidente.*

ED. S. BAYNES, *Segretario del Senato pel Dipartimento Generale.*

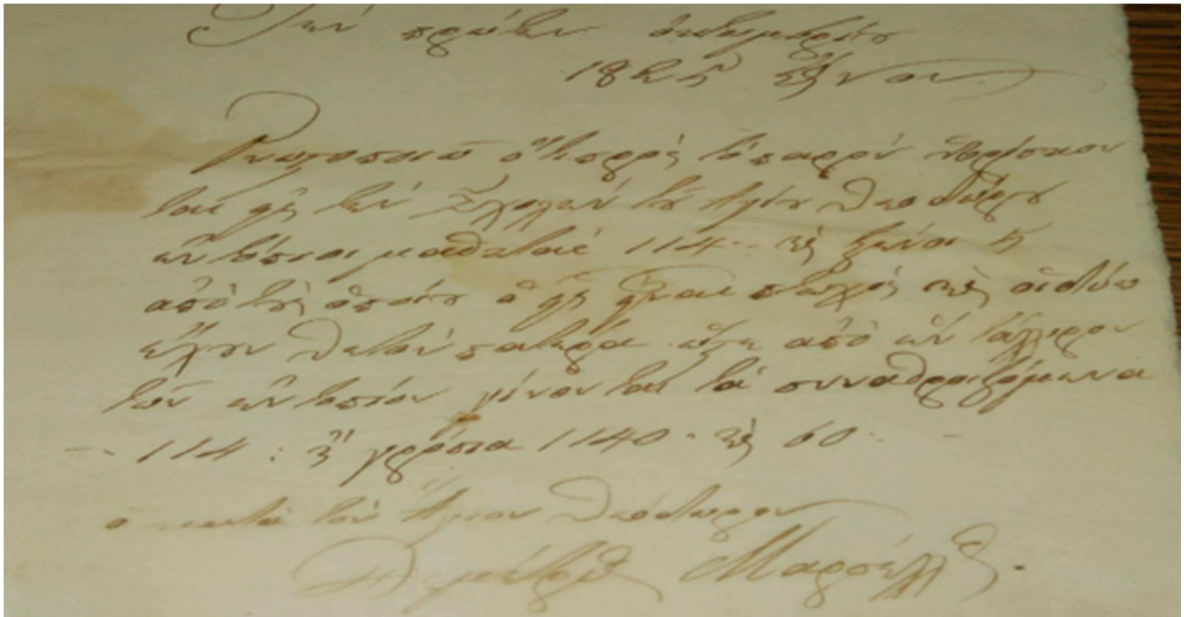
Approvata: **FREDERICK ADAM**, LORD ALTO COMMISS.

J. RUDESELL, *Segretario del LORD ALTO COMMISSIONARIO.*

**ΑΔΕΙΑ ΥΠΕΡΤΕΡΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΘΕΙΣΑ.
ΚΟΡΦΟΙ ΕΝ ΤΗ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΕΩΣ.**

Πηγή: ΓΑΚ – ΤΑΚ Κυθήρων.

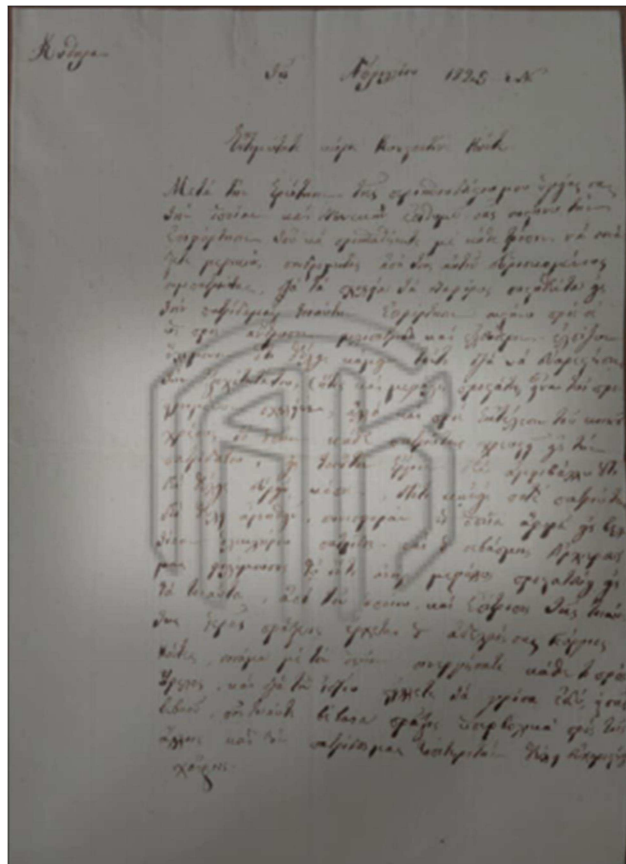
Ε.3 Αρχειακά Τεκμήρια Αλληλοδιδασκτικών Σχολών Κυθήρων, 1825–1842

Εικόνα Ε2: Έγγραφο διδάκτρων σε γρόσια, Αλληλοδιδασκτική Σχολή Αγίου Θεοδώρου Κυθήρων, Ιούνιος 1825.

Αναφέρονται 114 μαθητές, δίδακτρα 3 γρόσια ανά μαθητή, σύνολο 1.140 γρόσια. Δάσκαλος: Δ.. Μαρσέλλος.
Πηγή: ΓΑΚ – ΤΑΚ Κυθήρων.

Ε.4 Επιστολή για Έρανο Συντήρησης Σχολείων, 1825

Εικόνα Ε3: Επιστολή Απριλίου 1825 για τη διενέργεια εράνου προς συντήρηση των αλληλοδιδασκτικών σχολείων Κυθήρων.

Αποστολέας άγνωστος · Παραλήπτης: Κωνσταντίνος Κόντες. Πηγή: ΓΑΚ – ΤΑΚ Κυθήρων.

Ε.5 Ιστορικό πλαίσιο

Στο Γ.Α.Κ–Τμήμα Κυθήρων σώζεται επιστολή που παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον για την ιστορία της εκπαίδευσης στο νησί. Γράφτηκε τον Απρίλιο του 1825 και ο αποστολέας της παραμένει άγνωστος. Απευθύνεται στον Κωνσταντίνο Κόντε και ο ανώνυμος συντάκτης ζητά τη διενέργεια εράνου για τη συντήρηση των σχολικών κτιρίων που έχουν ήδη ιδρυθεί από τους Άγγλους.

Όσον αφορά την ταυτότητα του παραλήπτη, εικάζεται ότι το «Κόντες» μπορεί να μην ήταν αρχικά επώνυμο αλλά τίτλος ευγενείας που έφερε η οικογένεια Παυλίνη στα Κύθηρα. Επομένως η επιστολή πιθανώς απευθύνεται σε κάποιον από την οικογένεια αυτή, η οποία ανέλαβε σημαντικές θέσεις στη Διοίκηση κατά τη Βενετοκρατία και ανέπτυξε μεγάλη δραστηριότητα στη Σμύρνη μετά την πτώση της Βενετίας (1797). Το επίσημο και ευγενικό ύφος της επιστολής συνηγορεί ότι ο αποδέκτης ανήκε στην τάξη των ευγενών.

Ο ανώνυμος συντάκτης ζητά από τον Κωνσταντίνο Κόντε να βρει «μερικούς συνδρομητάς... από τους συμπατριώτας», ενδεχομένως στη Σμύρνη, προκειμένου να ενισχύσουν οικονομικά τα σχολεία που λειτουργούν ήδη στα Κύθηρα. Επισημαίνει ότι μια τέτοια πράξη, που κάθε αληθινός πατριώτης «χρεωσται»

στην πατρίδα του, αφενός θα ευαρεστήσει τον Άγγλο τοποτηρητή και αφετέρου θα βελτιώσει το μορφωτικό και βιοτικό επίπεδο των κατοίκων.

Συμπαραστάτης στην όλη προσπάθεια ήταν και ο «φιλόμουσος και σεβάσμιος Αρχιερέυς», πιθανώς ο Προκόπιος Καλλονάς, Μητροπολίτης Κυθήρων. Ο τελευταίος όρισε τον Γεώργιο Κόντε, αδελφό του Κωνσταντίνου, «επίτροπον της τοιαύτης ιεράς πράξεως», εξουσιοδοτώντας τον να μεταφέρει την οικονομική συνδρομή των αποδήμων στα Κύθηρα.

Η επιστολή αποδεικνύει ότι, ήδη 200 χρόνια πριν, η κοινωνία των Κυθήρων είχε αντιληφθεί τα ευεργετικά αποτελέσματα της εκπαίδευσης και εθεωρούσε επιβεβλημένη τη συντήρηση των διδακτηρίων.

Πηγή: ΓΑΚ – ΤΑΚ Κυθήρων. Αναδημοσίευση και σχολιασμός: Γ. Λουράντος – Ρ. Πανταζίδου, ανάρτηση στη σελίδα του ΤΑΚ στο Facebook, 4 Ιουλίου 2025 (ημ. πρόσβασης: Οκτώβριος 2025).

Ε.6 Απουσιολόγια και Μαθητολόγια Σχολείων Κυθήρων

Αρχειακά τεκμήρια · Αλληλοδιδασκτικά Σχολεία Κυθήρων · Περίοδος Αγγλοκρατίας (1815–1864)

1. Απουσιολόγιο Σχολείου Μηλαπιδέας

Εικόνα Ε4: Απουσιολόγιο Αλληλοδιδασκτικής Σχολής Μηλαπιδέας (Λειβάδι) Κυθήρων. Περίοδος Αγγλοκρατίας.

Πηγή: ΓΑΚ – ΤΑΚ Κυθήρων.

2. Απουσιολόγιο Σχολείου Μυλοποτάμου

Καταγραφή των από 12 χρόνων και άνω των ετών των μαθητών μαθητών από την 1η Νοεμβρίου 1900 μέχρι 22 Δεκεμβρίου 1900

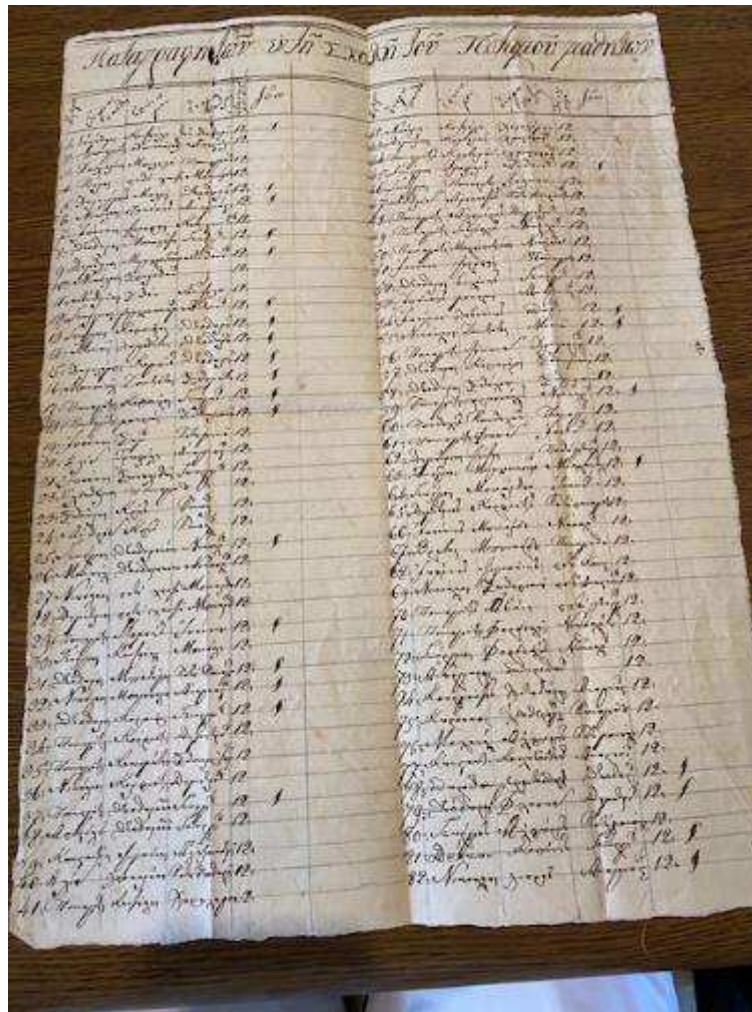
Αριθμ.	Επώνυμο	Επώνυμο	Επώνυμο	Επώνυμο	Ημερ.	Αριθμ.	Επώνυμο
1	Ευδοκίμης	18	Βασίλειος	Ευδοκίμης	17	2	
2	Ευδοκίμης	17	Βασίλειος	Ευδοκίμης	14	1	από την Αγγλική
3	Ευδοκίμης	17	Βασίλειος	Ευδοκίμης	15	6	από την Αγγλική
4	Ευδοκίμης	17	Βασίλειος	Ευδοκίμης	15	2	από την Αγγλική
5	Ευδοκίμης	17	Βασίλειος	Ευδοκίμης	15	6	από την Αγγλική
6	Ευδοκίμης	17	Βασίλειος	Ευδοκίμης	25	1	από την Αγγλική
7	Ευδοκίμης	17	Βασίλειος	Ευδοκίμης	14	2	από την Αγγλική

Επώνυμο

Εικόνα Ε5: Απουσιολόγιο Αλληλοδιδασκτικής Σχολής Κάτω Χώρας Μυλοποτάμου Κυθήρων. Περίοδος Αγγλοκρατίας.

Πηγή: ΓΑΚ – ΤΑΚ Κυθήρων.

3. Μαθητολόγιο Σχολείου Ποταμού

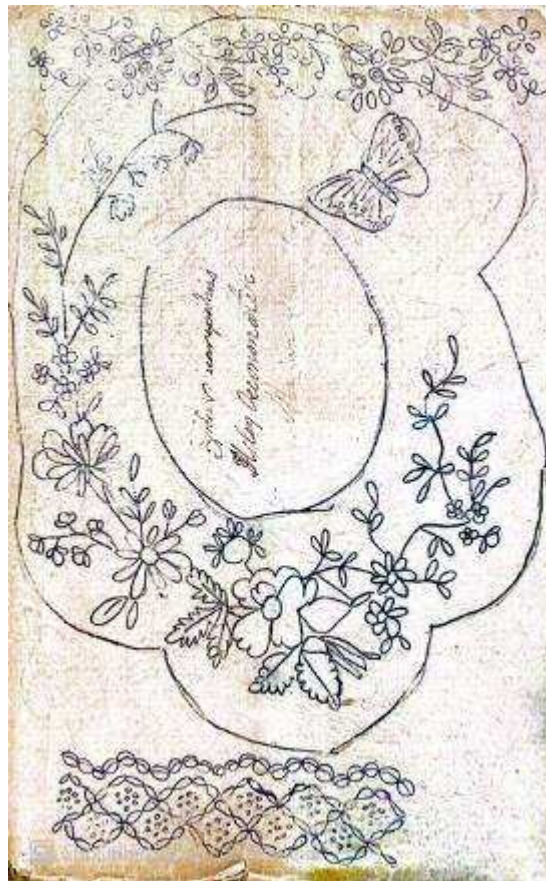
Εικόνα Ε6: Μαθητολόγιο Αλληλοδιδασκτικής Σχολής Ποταμού Κυθήρων. Περίοδος Αγγλοκρατίας.

Πηγή: ΓΑΚ – ΤΑΚ Κυθήρων.

Ε.7 Σχέδια Εργόχειρων Σχολείου Θηλέων Κυθήρων — Δεκαετία 1920

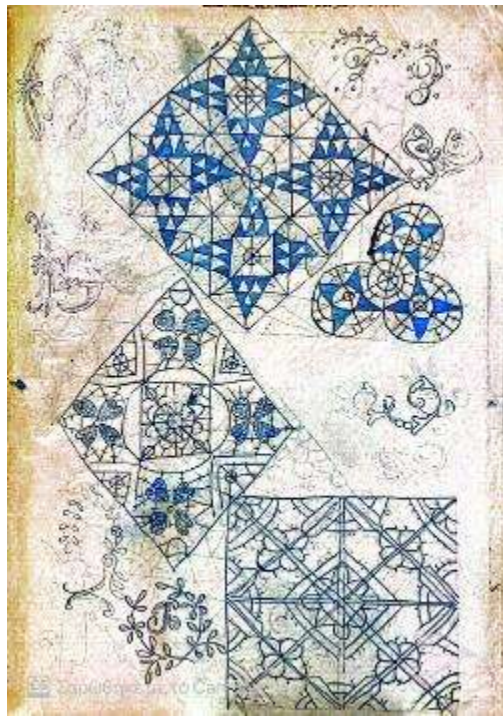
Αρχειακά τεκμήρια · Σχολείο Θηλέων Χώρας Κυθήρων · περ. 1920–1929

Τα σχέδια εργόχειρων ανήκουν στη Σχολή Θηλέων που συνέχισε τη λειτουργία του μέχρι τον 20ό αιώνα. Από τις αρχές του 20ού αιώνα στεγάστηκε σε νέο κτίριο στην Πλατεία Δ. Στάη της Χώρας (στη θέση όπου σήμερα βρίσκεται η Εθνική Τράπεζα), καθώς το αρχικό κτίριο του 1837 είχε εγκαταλειφθεί. Τα σχέδια ανάγονται στη δεκαετία του 1920 και τεκμηριώνουν τη συνέχιση της παράδοσης διδασκαλίας εργόχειρου στο σχολείο θηλέων.

Εικόνα Ε7: Σχέδιο εργόχειρου μαθήτριας Σχολείου Θηλέων Κυθήρων (δεκαετία 1920).

Πηγή: ΓΑΚ – ΤΑΚ Κυθήρων.

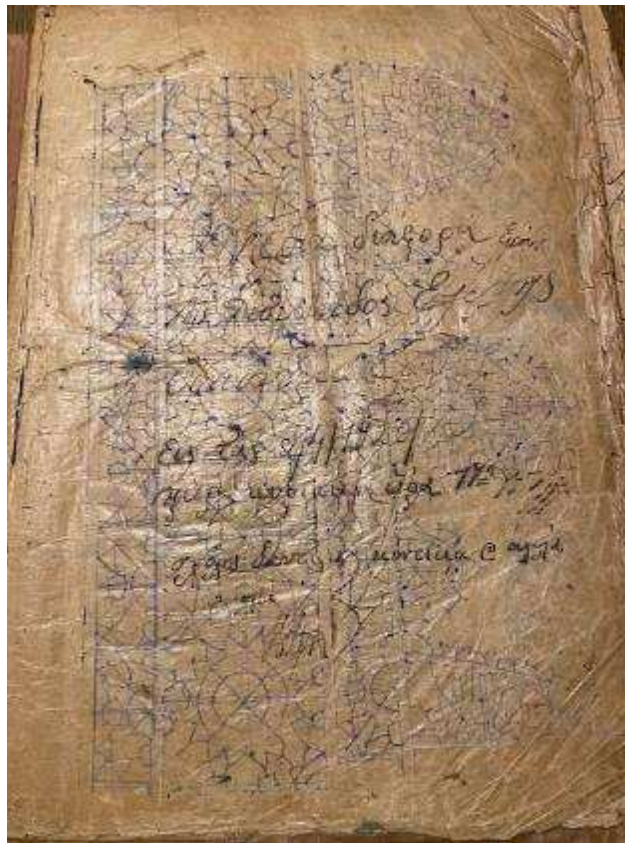
Εικόνα Ε8: Σχέδιο εργόχειρου μαθήτριας Σχολείου Θηλέων Κυθήρων (δεκαετία 1920).

Πηγή: ΓΑΚ – ΤΑΚ Κυθήρων.

Εικόνα Ε9: Σχέδιο εργόχειρου μαθήτριας Σχολείου Θηλέων Κυθήρων (δεκαετία 1920).

Χειρόγραφη σημείωση: «Ελένη Κασιμάτη, ώρα 8η, Κύθηρα τη 2α Απριλίου». Πηγή: ΓΑΚ – ΤΑΚ Κυθήρων.

Εικόνα Ε10: Σχέδια εργόχειρων μαθήτριας Σχολείου Θηλέων Κυθήρων.

Χειρόγραφη σημείωση: «Σχέδια διάφορα της δεσποινίδος Ελένης, εις τας 4 Ιανουαρίου 1928-29, μέρα Κυριακή, ώρα 11η μ.μ., Σχολή Δαντέλας». Πηγή: ΓΑΚ – ΤΑΚ Κυθήρων.

Παράρτημα Ζ: «Διαδραστικός χάρτης κτηρίων Αγγλοκρατίας στα Κύθηρα (1815–1864) — Διαδρομή πολιτισμικής κληρονομιάς»

Ο χάρτης αποτυπώνει τα κτήρια εκπαίδευσης και υποδομών που ανηγέρθηκαν ή μετασκευάστηκαν κατά την Αγγλοκρατία (1815–1864) στα Κύθηρα. Τα σημεία οργανώνονται σε δύο διαδρομές— νότιο-κεντρική και βόρεια— και κωδικοποιούνται με χρώμα ανάλογα με την τρέχουσα κατάσταση του κτηρίου. Κάθε σημείο ανοίγει με κλικ και εμφανίζει φωτογραφία και αναλυτική περιγραφή.

Κωδικοποίηση κατάστασης:

- Επείγον — απαιτείται άμεση παρέμβαση αποκατάστασης
- Ενδιάμεσο — μερική επανάχρηση ή ασυμβίβαστη χρήση
- Επιτυχημένο — ολοκληρωμένη αποκατάσταση και αξιοποίηση
- Συμπληρωματικό — συντηρημένο, λειτουργεί

Ε.1 Κατάλογος σημείων

A/A	Σημείο	Κατάσταση	Περιγραφή
Διαδρομή 1 — Νότιο-κεντρικό τμήμα			
1	Κεντρική Σχολή Χώρας	Ενδιάμεσο	Συνέχεια χρήσης από το 1825 — αλλά διαδοχικές ανακατασκευές έχουν επικαλύψει την αρχική αρχιτεκτονική.
2	Σχολή Θηλέων Μέσα Βούργου	Ενδιάμεσο	Σήμερα ιδιωτική οικία — ασυμβίβαστη χρήση κατά τη μαρτυρία Σ.40 του ερωτηματολογίου.
3	Αγιος Μηνάς (Πηγάδια)	Επείγον	Μετασκευή σε προχωρημένη ερείπωση — επείγον σενάριο διάσωσης.
4	Γέφυρα Κατουνίου	Συμπληρωματικό	Δεκατριάτοξη γέφυρα του 1826 — υπό την επίβλεψη Macphail.
5	Σχολείο Μηλαπιδέας ★	Επείγον	Πληρέστερα διατηρημένο δείγμα αλληλοδιδασκτικού σχολείου — σε αναμονή αποκατάστασης.
6	Φράτσια	Ενδιάμεσο	Εμπορική επανάχρηση ως εστιατόριο — παγίδα εμπορευματοποίησης.
Διαδρομή 2 — Βόρειο τμήμα			
7	Μυλοπόταμος (Κάτω Χώρα)	Επείγον	Το «δίδυμο» της Μηλαπιδέας — ίδια χρονολογία (1825), εγκατάλειψη.
8	Αγιος Θεόδωρος	Ενδιάμεσο	Μετασκευή κτιρίου 17ου αι. (αρχικά ιεροδιδασκαλείο) — σήμερα αναξιοποίητο.
9	Αστικό Σχολείο Ποταμού	Επιτυχημένο	Ολοκληρωμένη αποκατάσταση μέσω LEADER — το πιο επιτυχημένο πρότυπο.
10	Γέφυρα Ποταμού	Συμπληρωματικό	Δεύτερη γέφυρα του 1823 — κτίστηκε υπό angaria.
11	Φάρος Μουδαρίου	Συμπληρωματικό	Ένας από τους ψηλότερους πέτρινους φάρους της Μεσογείου (1857) — εν λειτουργία.

Σημείωση: Ο διαδραστικός χάρτης με φωτογραφίες και αναλυτικές περιγραφές είναι διαθέσιμος στον σύνδεσμο: [Διαδρομή Αγγλοκρατίας στα Κύθηρα](#)

Πηγή: Ιδία επεξεργασία.

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.